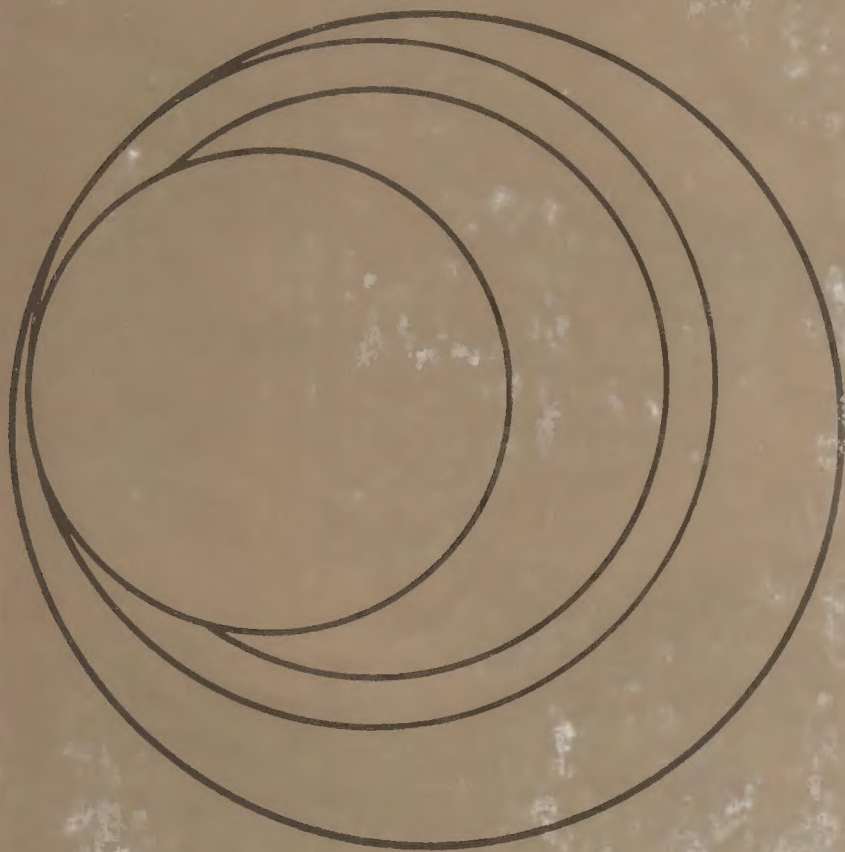

WITOLD KULA

**A feudális rendszer
gazdasági elmélete**

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

WITOLD KULA

A FEUDÁLIS RENDSZER
GAZDASÁGI ELMÉLETE

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

A SOROZAT SZERKESZTŐ BIZOTTSÁGA

BEREND T. IVÁN
HUSZÁR TIBOR
KULCSÁR KÁLMÁN
PATAKI FERENC
TÓKEI FERENC

WITOLD KULA

A FEUDÁLIS
RENDSZER
GAZDASÁGI
ELMÉLETE

GONDOLAT · BUDAPEST, 1985

A fordítás alapjául szolgáló kiadás

Witold Kula: Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego.

Copyright by Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa 1962

Fordította

D. MOLNÁR ISTVÁN

ISSN 0324-2463

ISBN 963 281 515 7

© D. Molnár István, 1985

Hungarian translation

TARTALOM

Előszó a magyar kiadáshoz	7
Milyen kérdésekre kell választ adnia a feudalizmus gazdasági elméletének?	9
A modell megszerkesztése	18
Rövid távú dinamika	29
A feudális vállalkozás kalkulációja	29
A majorsági gazdálkodás	46
A jobbágygazdaság	67
A kézművescéh-gazdaság	84
Empirikus összevetések	92
Értelmezési kísérlet	117
Hosszú távú dinamika	124
A verifikáció lehetőségei	177
A gazdasági tevékenység racionalitása a feudalizmusban	184
A „gazdasági rendszer” és „a gazdasági rendszer elmélete”	198
Jegyzetek	212

ELŐSZÓ A MAGYAR KIADÁSHOZ

Amikor ezt a munkát a magyar olvasó kezébe adom, három dologra kell felhívnom a figyelmét.

Mindenekelőtt – az olvasó könnyen kitalálhatja – a „feudalizmus” szóra gondolok. *Habent sua fata verba*, de e kifejezés történetét még nem írták meg. Azon az értelmezésén, amellyel ebben a könyvben találkozunk, mondjuk a 18. század végi francia olvasó nem csodálkozna, a mait azonban meglepheti. De ne nyissunk vitát a szavakról! Elegendő, ha leszögezzük: a „feudalizmus” kifejezést itt annak a döntően agrár jellegű társadalmi-gazdasági rendszernek a meghatározására használjuk, amelyben a termelőerők színvonala alacsony, melynek kereskedelmi jellege gyenge, jellemzői a céhszerű társulások, és alapvető termelési egysége a nagy földbirtok, amelyet apró, e birtoktól gazdaságilag és jogilag függő, neki szolgáltatásokkal tartozó és hatalmában lévő paraszti gazdaságok vesznek körül.

A jó néhány így definiálható rendszer közül egyet választunk ki példaként, azt, amelyik Lengyelországban nagyjából a 16–18. században volt uralmon. A könyv címe viszont – érthető módon – azért túlságosan tág jelentésű, mert elsősorban az ilyen típusú gazdaság vizsgálatára alkalmas módszer keresését tartottuk szem előtt.

Másrészt a lengyel tudomány eredményeit nem ismerő olvasót figyelmeztetnem kell: a könyvben felhasznált anyagok igen hiányosak, ezért az itt felállított hipotézisek a legnagyobb mértékben vitathatók. Így van ez annak ellenére is, hogy a lengyel tudomány jelentős sikereket ért el az újkori gazdaságtörténet kutatásában. Ezek az eredmények azonban nem adnak választ az e könyvben felvetett kérdésekre.

Munkánk lengyel nyelvű megjelenését követően számos ismertetés és vitacikk látott napvilágot, amelyek közül csak néhányat vehettünk figyelembe – a szövegben vagy a jegyzetekben. A könyv eredeti kéziratának nyomdába adása (1962 májusa) óta egész sereg, témánk szempontjából lényeges tanulmány jelent meg. Ezekre csak igen kis mértékben lehetünk tekintettel. Nincs kizárva, sőt valószínű is, hogy felvetett hipotéziseink egyike-másika nem állná meg a helyét az új kutatások és források fényében. De ez nem is baj, hiszen a tudomány így él és fejlődik. A szerző nem arra vágyik, hogy feltevései örök érvényűek legyenek, hanem hogy az általa feltett kérdésekre megszülessenek a lehető legjobb válaszok.

MILYEN KÉRDÉSEKRE KELL VÁLASZT ADNIA A FEUDALIZMUS GAZDASÁGI ELMÉLETÉNEK?

Engels írja az *Anti-Dühringben*, hogy „aki a Tűzföld politikai gazdaságtanát a mai Anglia politikai gazdaságtanával egyazon törvények alá akarná hozni, nyilvánvalóan semmi mászt nem hozna ezzel napvilágra, mint a legbanálisabb közhelyeket”¹.

Vajon ez az állítás nem ellenkezik-e Marx és Engels tudományos munkásságának alapjaival? Hiszen az általuk kidolgozott elméletben számos olyan alapvető megállapítás rejlik, amely egyrészt ugyanúgy vonatkozik a Tűzföld gazdaságára, mint a 19. századi Angliáéra, másrészt pedig korántsem közhely, és nem volt az sem megalkotóik, sem a korabeli tudományos világ számára. A gazdasági viszonyoknak a termelőerőktől való függéséről, a termelőerőkben végbemenő változásoknak a gazdasági viszonyokat forradalmasító szerepéről szóló megállapítások, a társadalmi-gazdasági rendszerek változó, mégpedig meghatározott irányban változó jellegének elmélete, amely szerint az egymást követő társadalmi-gazdasági rendszerek a munka növekvő termelékenységé tekintetében különböznek egymástól, valamint sok-sok egyéb állítás, mind éppen ebbe a kategóriába tartozik. Engels idézett megállapítása összeegyeztethető volna viszont a tudományos szocializmus tanításaival, ha elfogadnók, hogy a minden rendszerre

alkalmazható tézisek nem a politikai gazdaságtanhoz, hanem a filozófia megfelelő ágához (a történelmi materializmushoz) tartoznak. Ebben az esetben a tulajdonképpeni politikai gazdaságtan kizárólag egyetlen társadalmi-gazdasági formációra érvényes állításokat tartalmazna. Csakhogy ez a filozófia körének, valamint a szaktudományok (esetünkben a politikai gazdaságtan) és a filozófia összefüggésének és viszonyának sajátos értelmezését követelné meg.

Ám függetlenül attól, hogyan döntenénk e nehéz kérdésben, nyilvánvaló tény, sőt közhely, hogy az ember gazdasági tevékenységéről szóló megállapítások között vannak olyanok, amelyek más-más helyen és időben alkalmazhatók. De – és ez az alaptételből következik – minél szélesebb az adott állítás viszonyítási köre, annál szűkebb a benne foglalt tartalom. Ha már a klasszikus közgazdaságtan megalkotói – úgy véljük – nem gondoltak is erre, a mai polgári közgazdasági irányzatok számára alighanem nyilvánvaló, hiszen ez utóbbiakat a szocialista országok jelenlegi gazdasági életének kutatása és az elmaradott, félf feudális országok vagy akár a civilizálatlan népek gazdaságának vizsgálata egyaránt hozzásegítette az említett tény megértéséhez. A marxizmus sajátossága e tekintetben két megállapításban foglalható össze: 1. általános érvényű kijelentésként megfogalmazható megállapítás viszonylag kevés van, míg az időben és térben korlátozott érvényűek száma lényegesen magasabb (mert abból a meggyőződésből következnek, amely szerint a társadalmi jelenségek, köztük a gazdasági jelenségek összes formáit rendkívül nagy változékonyság jellemzi); 2. a közgazdaságtani megállapítások döntő többségének megvannak a társadalmi-gazdasági rendszerek által kijelölt idő- és térbeli korlátai (amelyek e rendszereknek a gazdasági életet integráló jellegéből következnek).

Ismeretes, hogy a gazdasági törvények változásáról és ezzel

együtt a társadalmi-gazdasági rendszerek változásáról szóló tézis szélsőséges értelmezése a sztálinizmus időszakában jelentős ideológiai szerepet játszott. Radikálisan meg kellett akadályozni, hogy a legáltalánosabb közgazdasági tételeket a szovjet társadalom elemzésére alkalmazzák, még ha azok a legszélesebb körben használható, marxista megállapítások is. Ezért annak az állításnak, hogy a marxizmusban (Engels idézett véleménye ellenére) egész sereg, az emberi gazdálkodásra általánosan vonatkoztatható, nagy horderejű és korántsem közhelyjellegű megállapítás rejlik, függetlenül attól, hogy ezeket egyezményesen a politikai gazdaságtanhoz vagy pedig a filozófiához tartozónak ítéljük, véleményünk szerint igen komoly tudományos és társadalmi jelentősége van. Tudományos szempontból rendkívül hasznos lenne, ha ezeknek az általános megállapításoknak a használati körét valahogyan „kodifikálnánk”,² meghagyva azokat, amelyek kiállták a későbbi, Marx utáni tudományos kutatások, de különösen a későbbi, Marx utáni történelmi tapasztalatok próbáját. S hogy a dogmatizmus veszélyét elkerüljük, inkább módszertani útmutatókként, semmint állításokként kellene ezeket megfogalmazni.

Mindezekkel együtt a marxizmusnak az a megállapítása, hogy számos gazdasági tételnek, méghozzá éppen a tartalmilag leggazdagabbaknak idő- és térbeli korlátai, leggyakrabban egy adott társadalmi-gazdasági rendszer által megszabott korlátai vannak, igaznak tűnik. Ennek értelmében alkotta meg Marx a kapitalizmus elméletét, Engels pedig a tudomány akkori színvonalának megfelelően igyekezett kidolgozni az ősközösségi társadalom gazdasági elméletét. A szocialista rendszer gazdasági elméletének létrehozását a marxista tudományos gondolkodás fejlődését fékező, ismert jelenségek akadályozták, amelyek hatására ez a fejlődés empirikus-pragma-

tikus úton, a „kísérletek és hibák” módszerével ment végbe, mely utóbbiak elméleti általánosítására nem került sor. E téren csak mostanában várhatunk áttörést. A feudalizmus elmélete foglalkoztatta eddig a legkevésbé a marxista kutatókat.³ Pedig a probléma elméleti és gyakorlati szempontból is fontos. Elméletileg tekintettel a (kifejezés marxista értelmében vett) – feudális szerkezet általános előfordulására. Hiszen valamely formáját minden társadalom ismeri, amelyik túljutott az ősközösség stádiumán. Hogy a rabszolgatartó rendszer nem volt általános jelenség, ezt a tényt a marxista tudomány, amióta B. D. Grekov a Pokrovszkijjal vívott „homéroszi” küzdelemben győzelmet aratott, általában elismeri. A kapitalizmus „spontán” módon, vagyis a világon valahol már létező kapitalizmustól függetlenül csak egyszer született meg a világtörténelemben. Ugyanez vonatkozik a szocializmusra. Feudalizmust viszont többet, különböző feudalizmusokat ismerünk, amelyek különböző társadalmakban és korokban egymástól függetlenül jöttek létre.⁴ A feudális rendszer elmélete a gyakorlat számára is fontos, lévén a feudalizmusnak számos országban sok, igen erős maradványa. Ezeknek terhét ma is viseli az úgynevezett fejlődő országok többségének gazdasága és egész társadalmi élete. Ezek az országok azért harcolnak, hogy a gazdasági haladás és az elmaradottság felszámolásának útjára lépve szemünk láttára megváltoztassák a világ arculatát. Innen ered a gazdasági életük iránti érdeklődés, amely mind ezen országok (India), mind a fejlett országok (USA, volt gyarmattartó nagyhatalmak, Szovjetunió) tudományában tapasztalható.

Végül a feudalizmus gazdasági elméletének kidolgozása sajátos jelentőségű a történelmi kutatások számára. Egyrészt minden feudális rendszerrel foglalkozó történész (ha rendelkezik némi módszertani alapokkal) érzi, hogy a kapitalizmus

közgazdasági elmélete nem alkalmazható vizsgálódásai tárgyára.⁵ Másrészt a régi feudális rendszerekről összegyűlt ismeretei, amely rendszerek ugyan a forrásanyag hiányosságai miatt kevésbé eredményesen kutathatók, de annál „tisztábbak”, függetlenek a kapitalizmus, az imperializmus vagy a szocializmus hatásaitól, lehetővé teszik számára, hogy egyedülálló módon oldja meg feladatát.⁶

A nyugati tudományban az utóbbi időben élénk érdeklődést figyelhetünk meg a feudalizmus összehasonlító vizsgálata iránt. E téren természetesen Marc Bloch *La société féodale* című könyve az úttörő munka.⁷ „A tudomány utolsó szava” számunkra – egyelőre – az R. Coulborn szerkesztésében megjelent gyűjteményes kötet.⁸

A szovjet tudományban a feudalizmus iránti elméleti érdeklődés különösen Sztálin *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című művének megjelenése után élénkült meg. Mint ismeretes, Sztálin itt azt fogalmazta meg, amit a kapitalista és szocialista rendszer „alaptörvényének” nevezett. Vagyis, hogy a számos felfedezhető törvény közül, amelyek minden egyes rendszer gazdaságának működését irányítják, van egy „alapvető” jellegű. Nem volt ugyan világos, mit értett Sztálin ezen az „alapvető jellegen”: talán a rendszert definiáló elemet („kapitalizmusnak, illetve szocializmusnak az olyan rendszert nevezzük, amelyben ilyen és ilyen törvény hat”) vagy mint egyféle fölérendeltséget más, „nem alapvető” törvényekhez viszonyítva, amelyek ily módon mintegy az „alapvetőből” következnek.⁹ Mindenesetre a szovjet történészek reakciója (de más szocialista országok tudósaié is) az volt, hogy keresni kezdték a „feudalizmus alaptörvényét”. A témáról széles körű vita folyt a *Voproszi Isztorii* hasábjain, és – ahogy az a tudományban lenni szokott – a tévesen megválasztott kiindulópont és cél ellenére egész sor érdekes és ta-

láló észrevételt, általánosítást eredményezett.¹⁰ Kolumbusz feltételezése téves volt, de Amerika, amit felfedezett – valódi.¹¹

Ha most el akarunk gondolkodni a feudális rendszer gazdasági elméletén, tisztáznunk kell magunkban, miféle kérdésekre kell választ adnia egy ilyen elméletnek. Mi legyen a tárgyköre? Milyen kérdésekre kell felelnie bármilyen rendszer gazdasági elméletének, illetve az egyes rendszerek sajátossága okozza-e, hogy bármely rendszer teóriája kénytelen megválaszolni bizonyos specifikus kérdéseket, amelyek más rendszerek elemzésekor nem vetődnek fel?

A fentebb mondottakból következik, hogy egy adott rendszer gazdasági elméletébe nem kell belevennünk az általános közgazdaságtanra tartozó megállapításokat (illetve a történelmi materializmusnak az emberi gazdasági tevékenységre általában vonatkozó állításait). E kategóriába soroljuk az adott rendszer (ebben az esetben a feudalizmus) definíciójának tartalmát is. Az a tény, hogy a feudalizmus – egyebek mellett – nagybirtokon, valamint a tényleges termelő és a nagybirtokos közötti személyes függőségi viszonyon alapszik, része a feudalizmus meghatározásának. A feudalizmus definíciója pedig beletartozik a társadalmi-gazdasági formációk elméletébe, vagyis az emberi gazdálkodásról szóló általános ismeretanyagba. Egyébként az ilyesfajta állítások tudományos törvények formájában történő megfogalmazása (például „ahányszor csak feudalizmussal van dolgunk, mindig megállapítjuk a nagybirtok uralmát. . .” stb.) nyilvánvaló tautológiára vezetne.

Félretéve tehát mind az emberi gazdasági tevékenység egészére, mind az összes antagonisztikus formációkra vonatkozó, azaz a feudális korszaknál szélesebb körben alkalmazható megállapításokat, az alábbiakban kísérletet teszünk

azoknak az alapkérdéseknek a megfogalmazására, amelyekre véleményünk szerint minden gazdasági elméletnek (így a feudális rendszer gazdasági elméletének is) választ kell adnia.¹²

Úgy gondoljuk, hogy egy adott rendszer gazdasági elméletének meg kell magyaráznia a következőket:

1. a többlettermék mennyiségét és ennek kisajátítását megszabó törvényeket¹³ (például az extenzív és intenzív termelési módszerek alkalmazását meghatározó törvényeket, a rendelkezésre álló termelőerők és termelőeszközök felhasználásának mértékét szabályozó törvényeket, a feudális járadék elméletét);

2. a termelőerők és termelési eszközök allokációját irányító törvényeket, mindenekelőtt az említett többlettermékét (ideértve bármilyen beruházási tevékenységet, a telepítésektől a manufaktúrák létesítéséig, a többlettermék produktív vagy improduktív felhasználásának problémáját stb.);

3. a gazdaságnak a változó társadalmi feltételekhez való alkalmazkodását megszabó törvényeket, vagyis a rövid távú dinamikát (a termelésnek a népesség növekedéséhez, illetve csökkenéséhez, béke helyett háborús körülményekhez való alkalmazását stb.);

4. a hosszú távú dinamika törvényeit, közöttük különösen az adott rendszer felbomlásának és egy másikba való átmene-
tének belső forrásait. Egyetlen elmélet sem lehet zárt egész, amíg ezt az elemet nem foglalja magába. Csak csodálhatjuk Marxot, amiért a kapitalizmus elméletébe bele tudta illeszteni ezt a problémakört is, annak ellenére, hogy teóriája még a tőkés rendszer korai ifjúkorában érett be.

Ugyanezt a gondolatot másképpen megformálva azt mondhatjuk, hogy minden rendszer gazdasági elméletének feladata a többlettermék mennyiségét és felhasználását megszabó törvények megfogalmazása (1., 2. pont). Hozzá kell tennünk,

hogy mindkét probléma egyaránt igényel „rövid és hosszú távú” magyarázatot (3., 4. pont).

Hátravan még a – belső és nemzetközi – piaci jelenségek működését feltáró elemzés helyének meghatározása és a feudális gazdasági élet egészében betöltött szerepének kérdése. Ezt a problémakört más kritérium alapján különíthetnénk el. Azok a kérdések, amelyeket felölel, több vagy kevesebb kapcsolatban állnak az említett négy pontot alkotó problémákkal, mégpedig elsősorban attól függően, hogy a feudális rendszer melyik stádiumát vizsgáljuk. E problémakör leválasztása mellett szól az is, hogy oly sok félreértésre ad okot a tudományban, hogy gyakran nem értik meg: a prekapitalista gazdaságban a piaci jelenségeket gyakran egészen más törvények határozzák meg, és egészen más e törvényeknek elsősorban a gazdaság másik, vagyis nem piaci szektorára és ezzel együtt a gazdasági élet egészére gyakorolt hatása. Meg kell tehát állapítani: *a)* milyen a piaci jelenségek működése nem piaci, ráadásul nem kapitalista környezetben, *b)* milyen a piaci szektornak a nem piacra gyakorolt és a fordított irányú hatásmechanizmusa, amely más, mint a tőkés rendszerben, *c)* a feudalizmus fejlődési szakaszával összefüggésben hogyan korszakolhatók a tárgyalt jelenségek, különösen pedig, hogy milyenek a bomlás bennük rejlő tényezői.

Mégis úgy döntöttünk, hogy nem választjuk le ezt a témakört. Az említett négy problémacsoport tárgyalása lehetlenné válna, ha ezt a kérdéskört kiemelnénk belőle. A dolog másképpen is megfogható. A feudalizmus olyan rendszer, amelyben a kistermelés és a naturálgazdálkodás szerepe döntő. Képzeljünk el egy szélsőséges esetet: a teljesen „naturális”, legfeljebb egyszerű újratermelést végző parasztgazdaságot, amelyen a földesúr hasznára csak robotmunka folyik. A jelenség elemzésének lehetőségei (egyebek mellett a források

hiánya miatt) így igen korlátozottak lennének. Az a lényeg, hogy a gyakorlatban társadalmi méretekben ilyesmi szinte soha nem szokott előfordulni. A nemzeti jövedelem növelésére irányuló erőfeszítések, az elosztásért vívott harc, a hosszú és rövid távú adaptációs folyamatok – csak ezek a jelenségek biztosítják az elméleti elemzés lehetőségét. És ezek a jelenségek sohasem függetlenek a piaciaktól.

Az előbbieken vázolt feladatok, amelyeket – véleményünk szerint – minden társadalmi-gazdasági rendszer elméletének ki kell tűznie maga elé, világosan mutatják, hogy minket elsősorban a termelés, annak méretei és felhasználásának a kérdései érdekelnek. Az azonnali és az elhalasztott fogyasztás (beruházás) érdekében végzett termelés rövid és hosszú távon végbemenő változásai foglalkoztatnak. Igen ám, de a zárt és a világtól elszigetelt gazdaságot nehéz kutatni. Többnyire csak a gazdasági alanyok, az emberek kapcsolatai, a csereviszonyok teremtik meg a tudományos elemzés lehetőségét, egyrészt mert ezek hozzák létre a történeti forrásokat, és – ami még fontosabb – mert csak e kapcsolatok révén hasonlíthatjuk össze az egyes társadalmi csoportok gazdasági tevékenységének eredményeit és gazdasági magatartásformáit. Kísérletünkben tehát nagy szerephez jut a piaci jelenségek elemzése. A cél azonban csaknem mindig a gazdasági élet legrejtettebb, forrásokkal a legkevésbé dokumentált, de legfontosabb, döntő szférájának, a termelésnek a megközelítése.

Hogy az elméletet megalkossuk, előbb meg kell szerkesztenünk a modellt.¹⁴ Ez a humán tudományokban általában, a gazdaságtörténetben pedig különösképpen sok félreértést okoz.

A történészek döntő többsége nem érzi szükségét a modellalkotásnak, ha pedig kollégáik teszik ezt, felháborodnak. A történelem mítosza – az olyan tudományé, amely a konkrét és megismételhetetlen eseményről beszél, leíró, elbeszélő jellegű, csupán az egyedi iránt érdeklődik – nemcsak idegennek tartotta magától a modellalkotást, hanem egyenesen elenségesen tekintett rá. Példákat nem érdemes idézni. Hiszen még az ártörténet kutatói között is akadtak olyanok, akik számára mérvadó történeti forrásnak számított az olyan feljegyzés, amely szerint X úr ezen és ezen a napon vásárolt Y-tól egy véka rozst ilyen és ilyen áron. Ugyanakkor nem volt mérvadó, vagy legalábbis nem tarthatott igényt a történész érdeklődésére, a gabonaárak hivatalos jegyzéke (H. Hauser). A történelem idiografikus koncepciója nem csupán a tények interpretálását jelenti. Ez a közelítés a forráskritikától és a tények kiválasztásától kezdve meghatározza a történész munkájának minden elemét és szakaszát. Az idiografikus történetírást programszerűen ellenző marxista tudomány

az elmúlt időszakban kutatási gyakorlatában sajnos gyakran közel került az említett felfogáshoz. Az „igazság konkrét jellegét” hangoztató helyes nézetet dogmatikusan értelmezték, s ezzel lényegében lehetetlenné tették új törvényszerűségek keresését.

Másrészt a tudomány történetében megtaláljuk az előbbivel ellentétes, a másik végletet képviselő álláspontot is. A Heidelbergben 1903-ban rendezett kongresszuson Sombart *Der moderne Kapitalismus* című könyvének első, a középkort tárgyaló részét érő kicsinyes kritikák miatt idegesen így kiáltott: „Hogy érthetővé tegyem a modern gazdasági életet, megalkottam a »középkornak« nevezett konstrukciót. Teljesen hidegen hagy, hogy hogyan alakultak a dolgok abban a korban. Az, hogy elméleteimet történelmi munkákból merített kifogásokkal akarják megdönteni – abszurdum.”¹⁵ E mondatokat nem szabad szó szerint venni és a tudós módszertani állásfoglalásának tekinteni. Inkább csak a vita hevében hallatott felkiáltás volt, ám a szóban forgó felfogás világosan megfogalmazódott benne.

Ha egy felállított elméletet nem tekintünk csupán intellektuális játéknak, akkor a kitűzött célok együttesének meg kell felelnie a minket érdeklő társadalmakban ténylegesen fennálló viszonyoknak. A kidolgozott elméletnek csak olyan (ma ismert vagy a jövőben feltárandó) társadalmak tekintetében lesz jelentősége, amelyekben a modellünkbe felvett elemek valóban előfordulnak. Minél több elemet viszünk be a modellbe, annál gazdagabb lehet az általunk megalkotott elmélet, de annál kisebb lesz azoknak a társadalmaknak a száma, amelyekre vonatkozik.

Céljaink érdekében el kell gondolkodnunk az ilyesféle, vagy a prekapitalista társadalmak megfigyelésén, vagy a mai, fejlődőben levő, preindusztriális társadalmak vizsgálatán ala-

puló modellek készítésének lehetőségeiről (az utóbbiakban a gazdaság „kommercializáltságának” mértéke alacsony).

A mai fejlődő országok kutatásában a legelterjedtebb, legalkalmasabb (bár nem formalizált) modell a Lewis-féle.¹⁶ Ez a modell a szerző terminológiájával élve két szektor, a „Capitalist” és a „Subsistence”, elhatárolásán alapszik, ami megfelel a közismertebb „kommercializált” és „naturális”¹⁷ fogalmaknak. Lewis modelljében a kommercializált szektorban minden magasabb: a tőke is, az egy főre jutó jövedelem is, a megtakarítási láb is, a növekedési láb is. A „naturális” szektort a teljes stagnálás jellemzi. Egy sor társadalmi intézmény feladata, hogy a szektorok közötti egyensúlyhiányt fenntartsa. A kommercializált szektorban például intézményesített eszközök tartják magasabb szinten a béreket, mint ahogy azt a munkaerő-kínálat indokolná. A két szektor közötti szinte egyetlen kapcsolat a „naturális” szektorból a kapitalista felé irányuló munkaerő-kínálat, amelynek rugalmassága kivételesen nagy: minden hívásra újabb munkástömegek jelentkeznek, és ezek szükség esetén minden nehézség nélkül elbocsáthatók és visszaküldhetők a „naturális” szektorba. Ebben a modellben a növekedési folyamat teljes egészében a „kommercializált” szektorban megy végbe, s ezzel párhuzamosan szűkül a „naturális” szektor, az első szektor általi teljes abszorpció tendenciája mellett.

Lewis modellje nagy haszonnal alkalmazható a mai fejlődő országok kutatásában, de vannak bizonyos korlátai. A legkomolyabb fenntartásokat a két szektor éles elhatárolása és szembeállítása ébreszti.¹⁸

A probléma ott kezdődik, hogy a szektorokra osztás Lewis modelljében megegyezik a vállalkozások típusok szerinti felosztásával, miközben az ipar egészét és a nagybirtokot a kommercializált szektorhoz sorolja. Ha a besorolás kritériuma az,

hogy mekkora jelentősége van a piaci kapcsolatnak a vállalkozás kalkulációjában – akkor Lewis osztályozása helyes. Másrészt azonban nyilvánvaló, hogy egy fejlődő országra jellemző környezetben még az ipari vállalat is, de főleg a nagybirtok másképpen működik, önköltségét másképpen számítja ki. A „kétszektorúság”, amelyet Lewis helyesen hangsúlyoz, nem egyezik meg a vállalkozások felosztásával, a kettő csaknem mindegyiküknél keresztezi egymást. Olyannyira, hogy nemegyszer indokoltan kétségünk támad, vajon egy adott nagybirtok nem kapitalista vállalkozás-e. Itt éppen a vállalkozás sajátos, a kétszektorúság körülményei között végzett kalkulációja az alapkérdés. Megértése nélkül elképzelhetetlen az autonóm gazdasági növekedés legfontosabb fékjeinek magyarázata a fejlődő országok többségében (különösen azokban, amelyeket a posztfeudális országok csoportjába sorolunk).

Lewis ugyancsak helyesen hangsúlyozza a munkaerő-kínálat korlátlan lehetőségeit. Ám ezt a tételt is túlságosan elvontan fogja fel. A mezőgazdaságban elméletileg korlátlan munkaerő-kínálatot előidéző állandó túlnépesedést rendszerint a mobilitás teljes hiánya kíséri. Hogy az elvben korlátlan munkaerő-kínálat ténylegessé változzon, a hagyományos falusi társadalom felbomlása viszonylag előrehaladott kell legyen. A munkaerő-kínálat korlátlan lehetőségei ténylegesen megvoltak például a két világháború közötti Lengyelországban, viszont hiányoznak mondjuk a mai Mexikóban.¹⁹ Ráadásul nem mindig igaz, hogy a munkaerő-kínálat korlátlan lehetőségei együtt járnak azokkal az intézményesített tényezőkkel, amelyek a kínálat által meghatározott szintnél magasabban tartják a béreket a kommercializált szektorban. Ellenkezőleg: ahol az említett korlátlan munkaerő-kínálat valóban, s nem csak elvben létezik (mint például a két világhá-

ború közötti Lengyelországban), ott a béreket lefelé szorítják, bár igaz, hogy még mindig magasabbak, mint a parasztgazdaságokban elért átlagjövedelmek. A bérek pedig azokban az országokban maradnak magasak, ahol éppen az intézményesített és gazdasági tényezők akadályozzák meg a potenciális kínálat ténylegessé változását. Emellett a modell szerkesztése közben nehéz elvonatkoztatni attól a nagy fontosságú és a fejlődő országok életében általános jelenségtől, amilyen a bérek igen nagy eltérése. A különbségek akkorák lehetnek, hogy a munkaerő két piacáról beszélhetünk. Ez mindenekelőtt a szakképzettséget kívánó (ilyen országokban többnyire rendkívül drága) és azt nem igénylő (rendszerint igen olcsó) munkára vonatkozik. Számos országban ezt az elkülönülést erősítik az etnikai különbségek és az, hogy a bevándorolt „fehér” munkásokat a „bennszülöttekhez” képest intézményesített előjogok illetik meg. E jelenség elemei fedezhetők fel a mai Lengyelország területén a 19. században és századunk elején, például a lódzi körzetben vagy Felső-Sziléziában a német és a lengyel munkás között. Némelyik mai fejlődő országban ez az úgynevezett „dualista gazdaság”²⁰ egyik megjelenési formája.

Végül a „naturális” szektor teljes stabilitásának tétele is fenntartásokat kelt.²¹ Ha így állna a helyzet, az említett országok gazdasági fejlődésének perspektívája még sötétebb lenne, mint amilyen. Nem igaz, hogy a kis parasztgazdaság soha nem rejti magában a bővített újratermelés, a beruházás és a munkatermelékenység-növekedés lehetőségeit. Burmában a State Agricultural Marketing Board, azáltal, hogy biztosította a parasztok számára bármilyen mennyiségű rizs állandó (bár a világpiacinál kissé alacsonyabb) áron történő eladását, 4 év alatt elérte a termelés 100%-os növelését.²² Közismert, hogy mekkora növelési lehetőségeket szabadít fel min-

den földreform. A modellbe nem vehető be, hogy a munkások átkerülnek a természetes szektorból a kommercializáltba, ha ugyanakkor tagadjuk a kis parasztgazdaságok fejlődési lehetőségeit. Ha e gazdaságok megszabadulnak a „felesleges kezek” terhétől, akkor növelik kommercializáltságuk és felhalmozásuk mértékét, ezzel együtt pedig emelik a föld és a munka termelékenységét, kezdenek az ipar, vagyis a kommercializált szektor piacává válni.

Lewis szemében a természetes szektorból a kommercializáltba való áthelyezés is előnyös jelenség, mivel – tekintettel az előbbi túlnépesedésére – benne a munka marginális termelékenysége a nullával egyenlő. De mert a tétel egyes fejlődő országok viszonylatában megkérdőjelezhető, a következtetés sem mindig helyes.

Az, hogy egy fejlődő ország kis parasztgazdaságaiban megvannak a növekedés elemei, nem zárható ki eleve. Gyakran jelentéktelenek és lassan változnak, rendszerint nagyon nehezen mutathatók ki statisztikailag, de – mivel előfordulásuk tömeges – nemegyszer igen fontos szerepet játszanak az ország gazdasági életében.

A gazdaságtörténet, különösen a marxista gazdaságtörténet régen megértette a mezőgazdaság kapitalizálódásának, kommercializálódásának és intenzívvé válásának az ipari társadalom születése időszakában játszott szerepét. Nem kevés, amit e téren Angliáról, Közép-Európáról vagy Oroszországról tudunk. A gazdaságtörténész tökéletesen tisztában van a kérdéskör kutatásával járó óriási nehézségekkel. A mai fejlődő országok gazdaságát vizsgáló kutató és a gazdaságtörténész együttműködése kölcsönösen hasznos lehet.

Lewis modelljéből tehát tartsuk meg mindenképp a két szektort, a felosztást tőle kissé eltérően értelmezve. Ez véleményünk szerint minden preindusztriális társadalom gazda-

sági elemzésének kiindulópontja. Jegyezzük meg Lewis bírálatából azt a felosztást is, amely szerint léteznek a hagyományos falusi társadalom előrehaladott felbomlását mutató országok, ahol az effektív munkaerő-kínálat gyakorlatilag valóban korlátlan, és a munkaerő ára alacsony, valamint olyan országok, amelyekben a mezőgazdasági túlnépesedés ellenére a munkaerő mobilitása igen gyenge, és a bérek elég magasak.

Az ilyen jellegű modell megszerkesztésének másik példája egy történész, M. Mauro nevéhez fűződik, és a történettudományi kutatás szolgálatára hivatott.²³ Megalkotója kísérletet tesz arra, hogy elkészítse a nyugat-európai, főleg a 16–18. századi francia gazdaság működési modelljét, vagyis azét a korszakét, amelyben a termelés irányítása és haszna a kereskedők kezében volt, és amelyben – bár természetesen nem az egész gazdasági élet redukálódik erre – a kereskedelmi kapitalizmus a „secteur motrice”, mely hatással van az ország gazdasági életének egészére.

Mauro alapvetőnek tartja Labrousse és követői munkáit a kereskedelmi kapitalizmus gazdasági dinamikája makroökonomiai elméletének megalkotásában. Szerinte ezeket kell hogy kövessék a mikroökonomiai kutatások, a vállalati elszámolásnak, az árak és költségek viszonyának, a beruházások kalkulációjának, a jövedelemelosztásnak és egyébeknek a vizsgálata.

A történészek között az elméleti általánosítások iránt széles körben megnyilvánuló ellenszenv ismeretében e szerző szükségesnek tartja, hogy megmutassa posztulátumai megalapozottságát. Úgy véli, az állandó összefüggések megállapítása lehetővé teszi, hogy a történész megértse azokat az eseteket, amelyekről nincs forrás, hogy az ismert elemeket összefüggő egészévé egyesítse, különösen pedig, hogy elvégezze az összehasonlítást a következő, ipari kapitalizmusnak elne-

vezett korszakban ható törvényszerűségekkel, és hogy ezeket egyben jobban megértse, mivel „napjainkról szóló társadalomtudomány nem lehetséges a múltról beszélő társadalomtudomány nélkül.”

Mauro három csoportra osztja a gazdasági törvényszerűségeket: 1. egyetemes érvényűekre, amelyek nagyon közel állnak a logikai törvényekhez; 2. az adott társadalmi-gazdasági rendszerben általános érvényűekre, mint például a profit mechanizmusa, amely a kapitalista rendszer elválaszthatatlan alkotórésze; 3. a meghatározott struktúrára jellemző mechanizmusokra, amely struktúrán például a „kereskedelmi kapitalizmust” értjük a fentebbi jelentésben, vagyis a nem egy országban előforduló viszonyok rendszerét, amely azonban sokkal szűkebb idő- és térbeli határok között jelenik meg, mint a nagy társadalmi-gazdasági formációk.²⁴ Mauro szerint az elemzés helyes útja a következő három szakaszból áll: 1. statikus makroanalízis, 2. mikroanalízis, 3. dinamikus makroanalízis.²⁵ Ebből arra következtethetnénk, hogy a társadalmi gazdaságot dinamizáló elemet a gazdálkodó egységek („vállalkozások”) tevékenységében látja. Csakhogy semmájában a statikus makroanalízist mikroanalízis követi, s ez utóbbi feladata, hogy a társadalmi „viszonyítási rendszer” felállításával megmagyarázza a vállalkozások működését.

Úgy gondoljuk, Mauro modellje a következő elemekből tevődik össze: 1. a mezőgazdaság mennyiségi fölénye az ország gazdaságában; 2. e mezőgazdaság stagnációs tendenciája; 3. a kommercializáltság magas foka, amely óriási lehetőségeket teremt a kereskedelem számára; 4. a kereskedelem aktivitása hatást gyakorol a mezőgazdasági és ipari vállalkozások gazdasági kalkulációjában részt vevő elemek állandó változásaira, és a vállalkozások – éppen magas foka miatt – nagymértékben függnék a kommercializáltságtól; 5. a keres-

kedelmi tőke fokozatos behatolása a termelésbe. A mi céljainkat ez a modell „kontrasztmodellként” szolgálhatja.

Mivel a tudomány eddigi eredményei alig szolgálnak mintákkal és kísérletekkel, úgy döntöttünk, viszonylag szűkre szabjuk feladatunkat: felvázoljuk a gazdaság működésének sémáját – a 16–18. századi Lengyelországban, tehát a majorsági és robotrendszer idején uralkodó gazdasági viszonyok példája alapján. Nem kizárt, hogy ez a séma használható lesz (legalább részben) más történeti tárgyak (például Magyarország és Oroszország) elemzésére, de a kérdést döntsék majd el a további kutatások.

A tárgyalt korszakban Lengyelországban uralkodó viszonyok közül, a szükséges egyszerűsítéssel, a következők kerülnek be a modellbe: 1. a mezőgazdaság döntő fölénye a gazdaságban; 2. a föld – elsősorban a földtulajdon nemesi monopóliuma miatt, de azért is, mert a pénzkölcsönök kamatlába meghaladja a földbirtokok jövedelmezőségét – nem áru; 3. a mezőgazdasági termelőerők teljes megoszlása a falu és a majorság között; 4. a társadalmi és földrajzi mobilitás erős intézményesített korlátozása – főleg a parasztok esetében (jobbágyság); 5. a szolgáltatások többségét a paraszt robottal teljesíti; 6. a nagybirtokon belül vagy céhrendszerben kifejtett kézműves- és ipari tevékenység; 7. a nemesek gazdasági döntéseit zavaró jogi korlátozások hiánya; 8. a nemesség igénye a luxusfogyasztásra – a rendszer lényegéből fakadó tényezők következtében; 9. gazdaságilag fejlettebb országok létezése a közlekedés által elérhető, kis távolságban; 10. az állam be nem avatkozása a gazdasági életbe (még védővám-mal sem).

E tételek megalapozottságáról s főleg kategorikus megfogalmazásukról a végtelenségig vitatkozhatnánk. Igaz, hogy Lengyelországban voltak falvak a polgárság birtokában is,

ám igen kevés, és az sem biztos, hogy a polgár tulajdonos másképpen gazdálkodott, mint a nemes. Bizonyára a kalkuláció ugyanazon alapelemeivel találta magát szemben, amelyekkel a nemes (termésingadozás, árszínvonal és áringadozás, szállítási költség stb.). Igaz, hogy volt Lengyelországban jobbágyokkal nem rendelkező kismanesség is, ám ez a jelenség, gyakorisága ellenére, csak meghatározott körzetekben létezett, és kétlem, hogy a modellbe való felvétele azon bármit is változtatna. Az is igaz, hogy voltak Lengyelországban robotra nem kötelezett parasztok, de ezt mégsem merné senki tipikus jelenségnek tekinteni. Végül a városokban létezett céhen kívüli kézművesség, de (bár a városi kézműipar történetének kutatása Lengyelországban kivételesen gyengén áll) feltételezhető, hogy ez a réteg egyrészt gyakran a feudális joghatóság alá tartozott, másrészt pedig – saját érdekében, mint az outsider a kartellhez viszonyítva – nem törte meg a céhmonopóliumot, hanem, termékeit a céhes árnál olcsóbban (de csak kevéssel olcsóbban) eladva, kihasználta azt. Fenntartásainkat tovább sorolhatnánk, de a kétkedőknek is bizonyítaniuk kellene igazukat.

Az említett feltételezések megalapozottsága földrajzi és időrendi korlátaik miatt is megkérdőjelezhető. Bizonyára nem vonatkoztathatók a periferikus területekre (Balti-tengerpart, Ukrajna) és a kivételes korszakokra (a 16. század első fele, s talán a 18. század második fele is). Az óvatosság az idő- és térbeli határok szűkítésére ösztönöz. De hát hol vonjuk meg a határokat? Nem jobb-e, ha nem szűkítünk, és azt mondjuk: azzal foglalkozunk, ami Lengyelország, főleg a Lengyel Királyság újkori gazdaságtörténetében dominál?

A modell tételeinek listáját minden nehézség nélkül kibővíthetnénk. A lényeg az, hogy a figyelmen kívül hagyott elemek a modellbe bekerülve megváltoztatnák-e elemzésünk

eredményeit, utalnának-e a modell másfajta működésére. Ha így tesszük fel a kérdést, listánk kielégítőnek tűnik.

További fejtegetéseinkben azt igyekszünk majd kimutatni, hogyan alakul a gazdasági élet az említett keretek között, és milyen szabályszerűségeket tár elénk.

Ha sok esetben viszonylag gyenge tapasztalati anyagra támaszkodunk, ez abból következik, hogy a tudománynak a 16–18. századi Lengyelország gazdaságtörténetére vonatkozó jelentős tudományos anyagát még nem vizsgálták a bennünket érdeklő kérdések szempontjából. Ha a későbbi vizsgálódások egy-egy feltevésünket megdöntik, csak örülni fogunk, hogy hozzájárultunk a „hogyan is volt valójában?” tisztázásához.

„A puding próbája az evés.” Ugyanez áll a felállítandó modellre is. Engedtetsek meg nekem, hogy a pudingot megfőzzem – az olvasó pedig megkóstolhatja, s megítélheti, sikeres volt-e a próba.

A FEUDÁLIS VÁLLALKOZÁS KALKULÁCIÓJA

Az olyan megállapításokat, mint hogy „minden korszaknak megvannak a maga gazdasági törvényszerűségei”, vagy „másféle valóság vizsgálatához másféle kutatási eszközöket kell használni”, gyakran ismételtetik, többnyire azonban anélkül, hogy konkrét tartalmukon igazán elgondolkoznának. Ugyanakkor ezek a megállapítások valóban helyesek, és elhanyagolásuk a tudományban már sok hibát okozott.

Óriási, ám gyakran nem tudatosított nehézségek adódnak mindenekelőtt a feudális vállalkozás működésének gazdasági elemzésekor.²⁶ Egy vállalkozás elemzésének lényegében két kérdésünkre kell választ adnia: 1. milyenek voltak a vállalkozás tevékenységének objektív eredményei, s vajon az általa előállított termékek nagyobb értéket jelentettek-e, mint a termeléshez felhasznált javak összege? 2. milyenek voltak a vizsgált gazdasági alany (és valószínűleg a hasonló alanyok) tevékenységének indítékai és irányai? Ebben az értelemben a vállalkozás elemzése olyan módszer, amelyet minden rendszer kutatásában alkalmazni lehet és kell. Nem alkalmazhatók viszont, mint mindjárt kiderül, a feudális vállalkozás elemzésére a kapitalista vállalkozás elemzésére kidolgozott módszerek.

A tőkés vállalkozás elemzési módszereit sokszor használták

a nem kapitalista vállalkozás elemzésére mind Lengyelországban, mind külföldön, mind a történelmi anyag, mind pedig a jelenkori, fejlődő országok kutatásában. Az eredmény: *reductio ad absurdum*.

Hogy ezt megmagyarázzuk, vizsgáljuk meg egy három majsorságból álló kislengyelországi* középnyemesi birtok gazdasági mérlegét az 1786–1798 közötti években (zlótyban számolva; 1 złoty = 30 grosz).²⁷

1. táblázat

	Izdebki	Hoczew	Moczerady
Pénzbevételek	13 826 20	7 388 27	6 980 3
Pénzkiadások	3 988 14	3 354 22	4 373 6
Pénzbeni haszon	9 838 6	4 034 5	2 606 27
Robotmunka	12 703 10	7 223 18	4 180 24
Más paraszti járadékok	3 533 4	1 290 24	330 15
Paraszti járadékok összesen	16 236 14	8 514 12	4 511 9
A birtok értéke	160 000	?	61 000
Pénzhaszon az érték %-ában	6,2%	?	4,3%
A monetarizáció mértéke*	24%	32%	51%
1 kiadott złoty évi haszna	2,5 zł	1,2 zł	0,6 zł
A földesúr pénzráfordításai	3 988 14	3 354 22	4 373 6
A parasztek munkaráfordítása	12 703 10	7 223 18	4 180 24
Termelési költségek összesen (minimálisan)	16 691 24	10 578 10	8 554
A földesúr pénzjövedelmei	13 826 20	7 388 27	6 980 3
Veszteség	2 065 4	3 189 13	1 573 27

* A pénzkiadások és a paraszti munka értékének összegéhez viszonyítva.

* Lengyelország keleti és délkeleti részének hagyományos neve.
(A szerk.)

Mint látjuk, ez a „vállalkozás” jövedelmező, mégpedig igen jól, akárhogy is nézzük az elszámolást. Két majorság, amelynek vételárát ismerjük, évente több mint 5%-ot, a természetbeni és pénzadókat a jövedelemhez hozzászámítva több mint 7%-ot hoz. Az év folyamán minden kiadott zloty csaknem 1,5 zł-t, vagyis a pénzráfordítások 50%-át jövedelmezi. A forgótőke viszonylag alacsony (11 716 zł 12 gr évenként, míg a három majorság közül kettő 221 000 zł-ba került!), de évi 16 479 zł 8 gr-t hoz. Tegyük hozzá, hogy a tulajdonos családjának személyes fogyasztására fordított kiadásai jelentéktelenek, mindössze 1948 zł 2 gr-t tesznek ki.²⁸

Ám egészen másként áll a helyzet, ha a paraszt szemszögéből nézzük. A paraszti terhek csaknem kétszeresét adják a tulajdonos tiszta jövedelmének! A parasztok tehát sokkal többet vesztenek, mint amennyit uruk nyer! Hová tűnik a különbözet?

A három majorság termelésének társadalmi költségéhez, kapitalista módon kalkulálva, hozzá kell számítani legalább a tulajdonos összes termelési kiadását, valamint a paraszti munka értékét. Ez összesen 35 824 zł 4 gr-t tesz ki. Ugyanakkor a birtok teljes pénzbeni jövedelme csak 28 195 zł 20 gr volt. Igaz, a birtok nem pénzbeni jövedelmet is hozott tulajdonosának, amit az ő és családja fogyasztása jelent, de a másik oldalon nem számítottunk bele a költségekbe egy sor nem pénzbeni kiadást, amelyeket a földesúr és – főleg – a parasztok eszközöltek.

A tulajdonos szempontjából a birtok jól jövedelmez, mivel több mint 16 479 zł 8 gr tiszta hasznót hoz. (Azért „több mint”, mert nem tudjuk meghatározni, mekkora a nem pénzbeni jövedelem.) De ha a termelésben felhasznált paraszti munka költségét számítjuk, az évi veszteség 7618 zł 14 gr, ténylegesen pedig még magasabb, mivel nincs lehetőségünk

a nem pénzbeni ráfordítások (például a parasztgazdaságok eszközeinek és állatállományának fenntartása) megállapítására. A parasztok munkán kívüli szolgáltatásait figyelembe véve az évenkénti veszteség eléri a 12 782 zł 27 gr-t.

Ám a „vállalkozás” évtizedekig fennmarad, és egyáltalán nem megy tönkre. Birtokosa fényűző életet él, és kiadásait nem kell korlátoznia. Kasszáját majd szétveti a pénz (évente 16 478 zł 8 gr tiszta pénzjövedelem folyik be, míg a fogyasztásra fordított kiadások alig érik el az 1948 zł 2 gr-t!). Semmi sem utal arra, hogy a birtok ez idő alatt tönkrement.²⁹ Természetesen nem zárható ki, hogy a parasztgazdaságok elszegényednek – erről a források nem tájékoztatnak –, de bizonyára gyakoribb, hogy ez egyáltalán nem fordul elő. A tulajdonos bármikor eladhatja birtokát, az érte kapott ár pedig csupán a földbirtokok iránti kereslet és kínálat pillanatnyi játékától függ.

Mint látható, a vizsgált vállalkozás sajátosságainak megfelelő mutatókat keresve néhány „nem tipikus” együtthatót alkalmaztunk: 1. kiszámítottuk a termelés pénzráfordításainak és a tiszta pénzbeni haszonnak az arányát, más szóval meghatároztuk, mennyi tiszta hasznot hozott a termelésre fordított egy złoty az év folyamán; 2. kiszámítottuk a termelés pénzráfordítási arányának nevezett mutatót, amely megmutatja nekünk a termelés pénzráfordításainak a termelési költségek egészében játszott szerepét. Mivel ezt nem tudjuk pontosan kiszámítani, mérvadó megközelítésnek tekintjük a pénzráfordítások, valamint a pénzráfordítások és a robot értéke összegének arányát. Az első mutató mérvadónak vehető, mivel a nemesi, a nem pénzbeni ráfordítások terén nagyvonalú elszámolás a pénzbevételeket és -kiadásokat gondosan kimutatja. A második mutató bizonyára eltúlzott, mivel a pénzráfordításokat viszonylag pontosan ismerjük, míg a rá-

fordítások összege biztosan magasabb a pénzráfordítások és a robot értékének összegénél. Mivel azonban a jobbágy munka mellett a nem pénzbeni befektetések minden majorságban megvoltak, ez az együttható megőrzi informatív értékét.

Érdemes hangsúlyozni, hogy az itt bemutatott adatok azt sugallják: fordított összefüggés van a termelési folyamat pénzráfordításának foka és nemcsak a pénzszektor jövedelmezősége (ami aligha meglepő, hiszen a termelés céljából következik), hanem általában a jövedelmezőség között. A termelés pénzráfordítási együtthatója Moczeradyban 51, míg Izdebkiben csupán 24%-ot tesz ki, de a termelésre költött 1 złoty az előbbi helyen 2,5 zł tiszta hasznót hoz, míg az utóbbiban mindössze 0,6 zł-t. A falu megvásárlására költött tőke kamata Izdebkiben 6,2%, ugyanakkor Moczeradyban csak 4,3%. Ezt a kérdést nagyobb anyag alapján kellene megvizsgálni.³⁰

De térjünk vissza a vállalkozás jövedelmezőségére. A fenti példából megtudtuk, hogy – ha csupán a pénzszektort vesszük figyelembe – a vizsgált vállalkozás rendkívül jól jövedelmez, ám határozottan ráfizeteses, ha bele vesszük az elszámolásba a nem pénzbeni ráfordítások becsült összegét. Az így kapott eredményt tipikusnak tekinthetjük.³¹ Többnyire éppen ilyen eredményt kapunk, amikor feudális vállalkozást elemzünk.

A probléma, amely látszólag csak egy kutatási módszerre vonatkozik, valójában lényegesen szélesebb körű, és a gazdasági elmélet alapkérdéseivel érintkezik.

Egyrészt vonatkozik minden, nem szabad munkaerőn alapuló vállalkozási típusra.³²

Másrészt alapvető elméleti problémát érint: a gazdasági elszámolás és a racionális gazdasági döntés problémáját a nem a szabadpiaci jelenségeken felépülő gazdasági rendszerekben.

Mindezekre a kérdésekre a későbbiekben alkalmunk lesz visszatérni.

Az említett nehézség azonban korántsem csak a robottal kapcsolatban merül fel. Minden esetben felmerül, amikor a termelésbe egy nem a piacon jelentkező tényező lép be.

Vegyük példaként a fát. 1785-ben Berdyczowban megjelent egy lengyel tankönyv az üvegfúvásról, amelynek szerzője Torzewski³³ volt. A párbeszédes formában megírt könyv első jelenetében a Bíró (a módos földbirtokos szimbóluma) dicséri Tudóffynak (a szerző megszemélyesítőjének) a birtokain bevezetett gazdálkodási módot. A meghonosított rendszer legnagyobb erényének az önellátást tartja: szinte semmit sem kell vásárolnia. Tudóffytól csak egy dologban kér tanácsot: hogyan hasznosítsa erdeit, amelyekből van neki bőven, és amelyekben a fa minden haszon nélkül nő és megy tönkre. Tudóffy ekkor hozakodik elő az üveghuta tervével, melyben a fát haszonnal el lehet égetni. Érdekes, hogy Tudóffy azzal érvel tervezete mellett, hogy a helyi piacon kereslet van az üvegtermékek iránt.³⁴ Másrészt viszont az a mód, ahogyan a Bíró a problémát megfogalmazza, bizonyítja, hogy a szóban forgó időszakban az adott vidéken nem volt lehetőség a nyersfa eladására. A Bíró számára a fa mindeddig haszontalannak és egyben értéktelennek számított. Örömmel fogadja az üveghutában való elégetés ötletét. Mire tanít minket ez a most elmesélt, valószínű jelenet? Arra utal, hogy a fa tüzelőanyagként történő gazdasági felhasználására vonatkozó döntés nem szükségszerűen gazdasági választás kérdése. A Bíró ugyanis semmiféle választási lehetőséggel nem rendelkezik, vagy legalábbis nem lát ilyet. Ezt a tételt természetesen kissé ellentmondásosan fogalmazzuk meg, hiszen az, hogy a Bíró üveghutát létesít, mégis gazdasági választás. Ugyanakkor a jelenet egyértelműen bizonyítja: ha a következőkben a huta

önköltségét úgy számítanánk ki, hogy ha benne elégetett fát olyan áron számolnánk, amilyenen a Bírónak vagy szomszédjának meg kellene venni – hihetetlen eredményre jutnánk. Egy hajózható folyó melletti erdő tulajdonosának, ha például üveghutát létesítene, előbb ki kellene számítania, vajon a kikötőbe leúsztatott fáért kap-e többet, vagy az üvegért, amelyet a fa elégetésével nyer (tekintetbe véve az első és második esetben felmerülő költségek közötti különbséget). A Torzewski-féle tankönyv Bírója nem így okoskodott. Hogyan számoljuk hát ki az ő gazdaságának mérlegét?

Teljes választási lehetőség csak „tökéletes” piac esetén létezik, ám a „tökéletes” piac elméleti absztrakció, amelytől még a szabad versenyes kapitalizmus valósága is meglehetősen távol áll. Ennek az absztrakciónak a feudális gazdaság kutatásában való alkalmazása bántó anakronizmus.

De hiszen az emberek a prekapitalista gazdaságban is végeznek számvetést, a maguk módján szintén kalkulálnak! Nem volt igaza Sombartnak, amikor a könyvelést „tőkés szellemű” találmánynak tekintette. Hiszen a gazdaságon kívüli elemek még a kapitalizmusban is belejátszottak a gazdasági viselkedésbe – ha, természetesen, kevésbé is, mint annak előtte. De hát hogyan vizsgáljuk a prekapitalista kalkulációt, a kapitalizmus előtti gazdálkodás szabályszerűségeit?

A kutatások eddigi eredményei alapján megfogalmazható a feltételezés: ha bármilyen feudális „vállalkozást” (nagybirtokot, birtoktagot, majorságot, manufaktúrát) a kapitalista kalkulációnak megfelelő módszerekkel, vagyis minden, a termeléshez tartozó és nem piacon vásárolt tényező³⁵ (mint telek, épületek, nyersanyagok stb.) árának megállapításával számolnánk el, csaknem mindig az derülne ki, hogy az adott vállalkozás veszteséges. Ha viszont úgy kalkulálnánk, hogy

egyáltalán nem vennénk tekintetbe a pénzbe nem kerülő elemeket, az eredmény rendszerint óriási hasznot mutatna.

Felvetődik a gondolat, hogy a két összeg közötti eltérés a társadalmi pazarlás mértékét mutathatja. Ez azonban túl nagy egyszerűsítés lenne.

A kérdés ennél sokkal bonyolultabb.

Mindenekelőtt tételezzük fel, hogy az első eredmény teljesen elképzelhetetlen: az ország összes vagy csaknem összes „vállalkozása” hosszú távon nem működhet szinte állandóan veszteségesen, ha ugyanakkor nem figyelhető meg az ország katasztrofális gazdasági hanyatlása. Valószínűtlen a második eredmény is, amely szerint minden vagy szinte minden vállalkozás állandó jelleggel hatalmas összegeket jövedelmez, ha ugyanakkor nem fedezhetők fel a nemzetgazdaság fejlődésének egyértelmű jegyei.

Az első esetben – a kalkuláció tőkés módszerét alkalmazva – a költségek óriási arányú felnagyítását kapjuk. A kapitalista gazdaságban alapjában véve (bizonyos fenntartásokkal, például a parasztság viszonylatában) meg tudjuk határozni a termelésbe nem piaci áron bekerült elemek értékét, mivel a „ha átmentek volna a piacon, a piaci ár nem változott volna” tétel nem áll messze a valóságtól. Másképpen fogalmazva elfogadhatjuk a feltételezést: ezeket az elemeket (a nyersanyagot vagy munkaerőt) tulajdonosuk a további termelésben való felhasználás helyett eladhatta volna a piacon, az ott uralkodó áron. A feudalizmusra vonatkoztatva mindkét feltételezés képtelenség. Fentebb, a fának „isten háta mögötti” vidékeken történő felhasználása kapcsán már rámutattunk, hogy gyakran éppen az adott áru piaci értékesítésére nem nyílt lehetőség, vagyis ez a nyersanyag gyakorlatilag nem válhatott áruvá. Ha ugyanígy feltételezzük, hogy például a 18. századi Lengyelországban a teljes munkaerő

átmehetett a piacon, világos, hogy ára jóval alatta maradt volna azoknak az áraknak, amelyeket akkoriban a munkát végző tömegek elenyésző bérért dolgozó részének fizettek.

A második esetben, ha a költségekhez nem számítjuk hozzá a nem piacon beszerzett elemeket, a költségek minimálisra csökkennek, szélsőséges esetekben a nullához közelítenek. A Radziwiłł család általam vizsgált nieświezi posztómanufaktúrájának alapítása egyetlen pénzráfordítást igényelt: a színezéshez használt festékeket Królewiecben* vásárolták.

Tehát az ilyen elszámolás is torzítja a valóságot. A torzulás még szembetűnőbbé válik, ha felidézünk a lengyel nagybirtok történetéből oly jól ismert jelenséget: a tulajdon mindennemű pusztítását, amellyel annyiszor vádolták az intézőket vagy bérlőket. Közgazdasági nyelven a „dezoláció” a potenciális termelési kapacitás csökkenését jelenti az adott birtokon. Az elfogyasztott jövedelem tehát nyilván meghaladta a megtermelt jövedelmet. Mint ismeretes, a „dezolációval” kapcsolatos viták többnyire rendkívül zavarosak voltak, a vád bebizonyítása vagy megdöntése pedig igen nehéz. S ez nem is meglepő. A korabeli könyvelésnek csak a pénzbeni bevételekre és kiadásokra voltak kimunkált és egységesített formái, de a birtok és a rajta végbemenő változások pénzértékének becslését rendszerint nem vette figyelembe.³⁶ Ebben a tényben nemcsak a „kalkulációs érzék” vagy a közgazdasági-matematikai ismeretek hiánya fejeződik ki. A gazdaságot alkotó összes reáliák (ingók és ingatlanok) piaci árak szerinti becslése a korabeli gazdasági viszonyok között elméletileg is indokolatlan lett volna.³⁷ Ha mégis sort kerítettek rá, az adott gazdasági időszakban a birtokállományban (a maradványok nagyságában, az állatállományban, az erdőterületben stb.)

* Königsberg, a mai Kalinyingrád (Szovjetunió) lengyel neve. (*A szerk.*)

lezajló változásokat nem lehetett közös nevezőre hozni. Ezért az objektív döntés, vajon a „dezoláció” valóban végbe ment-e, és ha igen, milyen méretekben – lehetetlennek bizonyult (ami viszont kitűnő alkalmat nyújtott a lengyel nemeseknek, hogy a pereskedést tökélyre vigye).

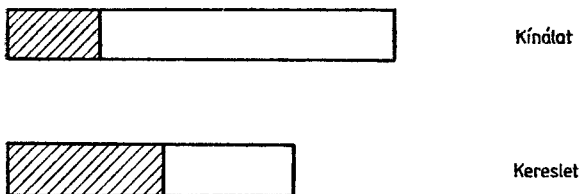
A kétszektorú, azaz pénz- és naturálgazdálkodásban a paraszt számára a naturálgazdálkodás a fontosabb, a nemes viszont a pénzszektor helyezi előnybe. A nemes mindent szívesen fogad, ami a pénzbevételek növekedéséhez vezet. Hogy a növekedés nem a birtokállomány csökkenésének eredménye-e, erre a kérdésre az adott rendszerben lehetetlen egyértelmű választ adni. Ebből fakad a pénzbevétel növelésének ábrándja és a „dezoláció” miatti gyakori viták közötti ellentmondás.

Tehát, ha nem számoljuk a termelésben elhasznált, nem vásárolt elemeket, akkor az olyan manufaktúrát fogadjuk el jövedelmezőnek, amely más téren számottevően csökkentette az adott birtok termelési lehetőségeit. Tyzenhauz jelentős mértékben megnövelte a királyi kincstár litvániai birtokokból származó jövedelmeit, de valóban „dezolálta” is azokat működése során.³⁸

A dolgot emellett még egy nehezen meghatározható elem bonyolítja. Ha például az említett manufaktúra az adott birtokon felemésztette az erdőket, akkor a jelenség gazdasági értékelése attól függ, hogy az adott helyen és időben volt-e a fa gazdasági felhasználásának más lehetősége (például gerendák leúsztatása a kikötővárosba, ami, mint tudjuk, néha fel sem merült). Ellenkező esetben a vas- vagy üveghuták kemencéiben végzett „erdőégetés” a fa egyetlen gazdaságilag indokolt és mindenképpen kifizetődő hasznosítása.

Ha egyszerűen a kereslet és kínálat kategóriáiban gondolkodunk, a nemzetgazdaság területén nagyon is lehetséges

olyan helyzet, amelyben a gazdaság egészében a kínálat meghaladja a keresletet, a piaci szektorban pedig megfordítva, a kereslet nagyobb a kínálatnál. Ez így ábrázolható:

1. grafikon

A bevonalkázott rész a piacon átmenő keresletet és kínálatot jelöli

A 18. század végén alighanem ez volt a helyzet a termelés legfontosabb tényezőjével, a munkaerővel. Egyrészt ekkor a paraszti munkaerő pazarlásának sok jele figyelhető meg a majorsági gazdaságban, másrészt a munkaerő piaci ára eléggé magas.³⁹ Az országban rendelkezésre álló munkaerő többségét köti a jobbágyi függés, a munkaerőpiacra tehát csak viszonylag jelentéktelen hányada kerül, ám e jelentéktelen rész iránti csekély bérmunkakereslet fontosnak látszik. Ha most a bérmunka e magas piaci ára szerint becsüljük fel a majorságban felhasznált munka egészét, szükségképpen arra a következtetésre jutunk, hogy a majorság veszteségesen működött, és robot nélkül nem létezhetett volna.

A munkaerőről mondtak pedig a termelés számos más elemére is igaznak tűnnek.

Az olyan elemek pénzértékének piaci ár szerinti felbecsülése, amelyek a termelési folyamatba kerülésüket megelőzően nem mentek át a piacon, vagy a termelésből nem a piacra kerültek, néhány kirívóan irreális feltételezésen alapszik. Feltételezik, hogy:

1. az elemek mindegyikének, elsősorban a munkaerőnek viszonylag egységes piaci ára van;

2. minden terméknek és a munkaerő minden fajtájának gazdasági értéke és ára van, amely utóbbi lehetővé teszi az érték mérését;

3. a „vállalkozó”, a gazdasági tevékenység szervezője és a termelőeszközök tulajdonosa mindig rendelkezik választási lehetőséggel: eladhatja az adott árucikket a piacon, és akkor piaci árat kap érte, vagy felhasználhatja a termelési folyamatban. Ez utóbbi döntést csak akkor hozza meg, ha elég alapja lesz ahhoz, hogy a termeléstől több hasznot reméljen.

Más szóval: hogy egy vállalkozás mérlegét megvonhassuk, a vállalkozói döntések ésszerűségét kell ellenőriznünk. A költségek kiszámításához a termelési folyamat során elszenvedett veszteségek összegét kell rekonstruálni. Ha a számlán veszteséggént tüntetjük fel a termelésben elhasznált, nem vásárolt fa pénzértékét, ennek csak akkor van értelme, ha a fát az adott áron pénzzé lehetett volna tenni. De valóban lehetett-e? A felhasznált robotmunka értékének költségként való feltüntetése csak akkor lenne indokolt, ha a termelést figyelmen kívül hagyva ezen az áron el lehetne adni a robotot. De vajon el lehetett-e?

Az előbbtől eltérő kutatási eljárás hívei felvethetnek itt egy aggályt. Azt mondhatják, hogy a nem piaci eredetű cikkek becslésének a költségelszámolásba történő felvételével nemcsak (illetve nem annyira) a vállalkozó hasznának és veszteségének számláját igyekeznek rekonstruálni, hanem a társadalmi haszonét és veszteségét is. De ez az álláspont sem bírja el a kritikát. Az el nem adható fa mindenféle produktív felhasználása kifizetődő a társadalom szempontjából, és – ha minimális értékkel is – növeli a nemzeti jövedelmet. Az egyetlen „kézzelfogható” határ itt a birtokállomány és a további

termelőképeség pusztulása. A „birtokdezoláció” fogalma nagyon is indokoltan játszott olyan komoly szerepet a lengyel nemesség közgazdasági gondolkodásában.⁴⁰

Az előbbiekkal összefüggésben érdekes a majorsági könyvviteli rendszer elemzése. A kellően nem méltányolt Gostomski 1588-ban ebben a vonatkozásban is ellátja tanácsokkal a majorság tulajdonosát.⁴¹ Szerinte a birtokosnak külön kell feltüntetnie minden egyes dologi és pénzbeni tételt, amelyek a majorság termelését és fogyasztását jelentik: a rozst és sárgarépát, az almát és szenet, a rákokat és hordóabroncsokat, a vámokat és a parasztok által fizetett büntetésekből származó jövedelmet és így tovább, összesen 156 dolgot, amelyek egymástól függetlenek, és – tegyük hozzá – nem hozhatók közös nevezőre. Ha minden számla növekedést mutat, a következtetés vitathatatlan: a majorság jövedelmezően működik. Akinek kétségei támadnának a Gostomski által ajánlott könyvvitel itt vázolt értelmezésével kapcsolatban, az megtalálja nála a félreérthetetlen közlést is: „A hivatalnoknak... gondosan kell ügyelnie arra, hogy semmi se fogyatkozzon, hanem ellenkezőleg, arra kell figyelnie, hogy *minden dolgot* szaporítsa.”⁴² De hogyan értékeljük a majorság munkáját, ha a magtárban megnő a búzakészlet, ám a kamarában kevesebb lesz az alma?

Gostomskit és a szinte megszámlálhatatlan utasításgyűjteményt olvasva az a benyomásunk, hogy sokoldalú gazdálkodást, polikultúrát javasolnak. Ez azonban csak a látszat. Valójában a monokultúrát szolgáló polikultúrát kívánnak. A szóba jöhető árucikkek többségét nem azért kell termelni, hogy el lehessen adni, hanem hogy ne kelljen megvenni,⁴³ vagyis hogy jobban lehessen hasznosítani azt a pénzt, amelyet a tulajdonos az őt igazán érdeklő termékekért, az exportárukért kap. Minden a rozs-búza monokultúra szolgálatára

hivatott, a rozsért és búzáért bevételezett pénzt csak olyan cikkekért kell kiadni, amelyek semmiképpen sem termelhetők meg pénzráfordítás nélkül, a saját birtokon. Ebben az értelemben mindent érdemes termelni – a lényeg, hogy ez belső erőkkal, készpénz nélkül történjék.⁴⁴

Eddig főleg a majorság közgazdasági elemzéséről volt szó. Hasonló elemzés a feudális paraszti gazdaság vonatkozásában sajnos a források hiánya miatt lehetetlen, de minden arra utal, hogy hasonló lenne. Ezt mutatják mindenekelőtt a mai fejlődő országokban, elsősorban Indiában végzett kutatások. Az utóbbi országban széles körű vita bontakozott ki a témáról (amely egyébként nem egy vonatkozásban emlékeztet a két világháború közötti Lengyelországban folytatott vitákra).

Óriási jelentőségű és időszerű a prekapitalista vagy félkapitalista parasztgazdaság mint „vállalkozási” típus elemzése. A kérdés rendkívül aktuális a mai tudományban, s égetően fontos napjainkban, amikor az emberiség többsége a fejlődő országokban kis, a piachoz gyengén kötődő és főleg a saját fogyasztási szükségletek kielégítéséért dolgozó családi parasztgazdaságokban él.⁴⁵ Hogy a hagyományos megjelölést használjuk: az önellátó parasztgazdaság kétségtelenül a termelő tevékenységnek a világon ma leggyakoribb szervezeti formája. „Vállalkozás” ez? Vajon vizsgálatára alkalmazható-e a vállalkozás gazdasági tevékenységének elemzésekor használt kategóriák? S ha nem – milyen kategóriákkal elemezhetjük?⁴⁶ A mai tudomány még messze van ezeknek az alapkérdéseknek a megválaszolásától.

A vállalkozás hagyományos elemzési módszereit már számtalanszor alkalmazták az ilyen típusú gazdaságokra. Többé-kevésbé tudjuk, milyen eredményeket várhatunk tőlük. Említsünk egy meghökkentő példát! 21 hindu falu 600 gaz-

daságában 1937 – 1938-ban végzett vizsgálatok⁴⁷ kimutatták, hogy ezek önköltségét a piaci áron számolva – ha sem a családi munka költségét, sem a tőke kamatját nem számoljuk – átlagosan évi 88 rupiát jövedelmeztek. Ha a család munkáját olyan áron számítjuk be, amelyet az adott helyen és időben a bér munkáért fizettek, és hozzáadjuk a tőke 3%-os kamatját, a gazdaságok erősen veszteségesnek bizonyulnak (évente 90 rupia).

Emlékeztetünk arra, hogy a válságot követő leépítés körülményei között a Puławyi Intézet 1932-ben a kisebb lengyelországi parasztgazdaságokat megvizsgálva hasonló eredményeket kapott.⁴⁸

Emlékeztetünk arra is, hogy lényegében azonos eredményre (jövedelmezőség a nem vásárolt munka becsült költségeinek be nem számítása esetén, ráfizetés ezek beszámításakor) jutunk, ha tipikus robotra épülő majorságot, illetve számos feudális manufaktúrát elemzünk.

A probléma jelentősége tehát nagy.

A hagyományos tudománynak nem lennének különösebb nehézségei a kérdéssel kapcsolatban. Azt válaszolná, hogy az átlagparaszt nem számítja be sem a családi munkát, sem a tőke kamatját, mivel nem ismeri ezeket a kategóriákat, és képtelen helyesen e két tényező figyelembevételével kalkulálni. Ha az egyetlen lehetséges módon, az adott helyen és időben uralkodó piaci árakon számolnánk e két faktort, a gazdaságok valóban ráfizetések lennének – anélkül, hogy tulajdonosuk erről tudna.

Mégis, az a következtetés, hogy az emberiség fele deficit termelői tevékenységet végez, egyféle *reductio ad absurdum*. Hasonló lenne az a következtetés is, hogy Lengyelországban négy évszázadon át minden robotra épülő majorság és minden jobbágygazdaság ráfizetéses volt.

Ez a módszer még a hagyományos tudomány kategóriái szerint sem állja meg a helyét. Ha egy adott gazdasági tevékenység megkezdéséhez szükség van mondjuk A kilogramm nyersanyagra és B munkanapra, a „vállalkozó” rendelkezik A kilogramm nyersanyaggal és $B + X$ munkanappal, de ugyanakkor nincs meg a többletmunka felhasználásának semmiféle alternatív lehetősége, úgy a termelésbe kerülő munka egészét nullának lehet tekinteni. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy a parasztgazda jól alkalmazza a marginalizmus elméletét.⁴⁹

Másrészt viszont nyilvánvaló, hogy bizonyos körülmények között a parasztgazdaságok szigorúan a kapitalista módszerek szerinti kalkulálása (a családi munka piaci ár szerinti becslésével, a tőke kamatjának figyelembevételével stb.) teljesen indokolt.

A gazdaságtörténész számára az alapproblémát éppen annak a kérdésnek a megválaszolása jelenti, hogy milyen társadalmi feltételek mellett (a társadalmi-gazdasági fejlődés milyen szintjén) milyen módszereket kell alkalmazni.

A téma óriási, ezért csupán egy hipotézist javasolhatunk.

Úgy véljük, kritériumként elfogadható itt a gazdaság külső kötelezettségeinek formája. Itt az államnak és a nagybirtok tulajdonosának nyújtott szolgáltatásokra (adó, illetve feudális, sőt néha kapitalista járadék) gondolunk. Ugyanebbe a kategóriába sorolható a hitel néhány formája is. Ahol a földesúrnak járó adókat, kötelezettségeket, valamint a kölcsönöket alapjában véve természetben (munkával vagy termékkel) szokás fizetni, ott a parasztgazdaság kalkulációjának a kapitalista normák szerinti elvégzése értelmetlen, és csaknem mindig az előbbieken leírt eredményekre (ráfizetés a nem vásárolt munka és a kamat esetén, jövedelmezőség, ha ezeket nem számítjuk) vezet. Ebben a helyzetben: 1. a terme-

lő „természetes” kategóriákban kalkulál, 2. a piaci árak nem mérvadóak sem a termelés tényezői (értéküket rendszerint túlbecsülik), sem a termékek szempontjából, 3. a piaci ösztönzőkre (áresések és áremelkedések) a gazdálkodó lényegében nem reagál.

Ott azonban, ahol az uralmon lévő társadalmi-gazdasági rendszer pénzben követeli az állami adók fizetését, a földesúrnak nyújtandó szolgáltatásokat, valamint a hitel törlesztését, a helyzet gyökeresen megváltozik. Fellép az a jelenség, amelyet „kommercializálási kényszernek” nevezhetünk. A paraszt kénytelen eladni, hogy összes előbbi fizetési kötelezettségeinek teljesítéséhez pénzt szerezzen – nehogy gazdaságát elveszítse. A piaci ösztönzőkre éppen ellenkezően reagál, mint azt a polgári közgazdaságtan elvárná tőle: ha az árak emelkednek – kevesebbet ad el, ha csökkennek – többet kell eladnia. Mivel az őt terhelő kötelezettségek alapjában véve nem rugalmasak, a (gyakran saját fogyasztása kárára) eladott mennyiségek fordítottan aránylanak az árszínvonalhoz. Gyakran a magas árszínvonal idézi elő e gazdaságok viszonylagos naturalizálódását – és megfordítva.⁵⁰ A paraszt gazdasági viselkedésében továbbra is megvan a természetes szektornak a pénzszektorral szembeni fölénye, a piaci árak továbbra sem mérvadóak a paraszt kalkulációjában és termelési eredményeinek felbecslésében.

A kapitalista kalkulációs módszerek csak akkor válnak az ilyen típusú „vállalkozásra” alkalmazhatókká, amikor a parasztgazdaság elkezd pozitívan reagálni a piaci ösztönzőkre (tehát növeli az eladást az árak emelkedése esetén és megfordítva). Másképpen szólva, csak ekkor válik igazán vállalkozássá. A piaci ösztönzőkre való pozitív reagálás csak akkor jelentkezik, ha fennállnak a meglévő termelőeszközök kihasználásának alternatív lehetőségei, mindenekelőtt ha a

gazdaságban felhasznált munka ezen kívül is eladható, ha a gazdaság nem lenne rentábilis, és a föld más tőkebefektetésekhez hasonlóvá válik.

Összegezve: a kapitalista típusú gazdasági elszámolás (amelybe a nem vásárolt és eladott javakat és szolgáltatásokat piaci áron számítják bele) a prekapitalista viszonyok vonatkozásában történelmietlen eljárás. A piaci árak alkalmazása az országban megtermelt és elfogyasztott javak teljes mennyiségére ott, ahol a piacon valójában csak a megtermelt javak és a szolgáltatások kis része megy át, szükségképpen képtelen eredményekhez vezet. Ez a módszer különösen a munkaerő esetében veszélyes, amelynek piaca a feudális rendszerben – meghatározásából fakadóan – rendkívül szűk, sőt tulajdonképpen elhanyagolható, mert az emberek túlnyomó többségének nincs joga ahhoz, hogy munkaerejét a piacra vigye. Nem meglepő tehát, hogy a szabad munkaerő piaci ára rendszerint szükségszerűen magasra áll be (bár kivételek akadnak.) Ha azután e magas ár szerint értékeljük fel például a jobbágyoknak a majorság javára teljesített kötelezettségeit vagy a parasztok által saját gazdaságukban felhasznált munka mennyiségét, nem csodálkozhatunk, ha elképesztő eredményeket kapunk.

A MAJORSÁGI GAZDÁLKODÁS

Annak ellenére, hogy mind a korábbi, mind az újabb lengyel történettudomány vitathatatlanul jelentős eredményekkel büszkélkedhet a falutörténet terén, korántsem könnyű a majorsági, s még nehezebb a paraszti gazdálkodás akár csak megközelítő elemzése. A majorság vonatkozásában ez a tézis talán paradoxnak tűnik, tekintettel a monografikus feldolgo-

zások nagy számára és a még több forráskiadványra (elsősorban a leltárakra és utasításgyűjteményekre), amelyek rendelkezésünkre állnak.

A lényeg mégis az, hogy az ilyen anyagok és az ilyen típusú anyagokra támaszkodó monográfiák komoly nehézségekkel küzdenek éppen a gazdasági vizsgálódásokban, különösen pedig abban, ami a legfontosabb, a gazdaság működésének kutatásában.

A régebbi agrártörténeti kutatások mindenekelőtt normatív jellegű forrásokra épültek, az állami törvényhozó tevékenységtől kezdve a nagybirtokok utasításgyűjteményeiig. Rutkowski, akinek kutatásai e téren fordulatot hoztak, bizalmatlan volt az ilyesfajta forrásokkal szemben, s ebben nagyon is igazat adhatunk neki. Ő ugyanis nem következtetett a „lennie kell” jellegű forrás alapján arra, hogy hogyan „volt”. Ezért kedvelt forrásai a leltárak voltak (ide számítva sajátos fajtájukat, a lustrákat, birtokszemléket is), tehát az adott birtok adott állapotának valósághű leírásai.

Más helyen említettük már, hogy Rutkowski lebecsülte a leltár normatív elemeit⁵¹, de most nem ez a fontos számunkra. E pillanatban a leltár szolgáltatta információk „keresztmetszet” jellegét tartjuk döntőnek. Igaz, egyes esetekben lehetőség nyílik egész sereg, ugyanarra a falura vonatkozó leltár összegyűjtésére, ezzel együtt pedig szert teszünk egy sor keresztmetszetre, ám ezeknek a szaporításától az átalakulások dinamikájának megragadásához vezető út hosszú.⁵² Két keresztmetszet összevetése természetesen tájékoztat a változások irányáról, de ennek oksági vagy funkcionális értelmezése csak akkor lehetséges, ha kapcsolatba hozzuk az adott korszakról szóló általános ismeretanyagunkkal. És ebben rejlik a módszer veszélyessége. Ha egy falu dolgainak az 1648 előtti leltárakból ismert állását az 1655-nél későbbi leltárak

szerinti állapottal összehasonlítva megkapjuk a változások irányát, s ugyanakkor tudjuk, hogy időközben Lengyelország súlyos és pusztító háborúkat élt át, akkor ezeket a változásokat ok-okozati összefüggésbe hozzuk a háborúkkal.

A leltárak óriási, Rutkowski számára különösen nagy értéke tömegjellegük volt, ami lehetővé tette a statisztikai feldolgozást. Ez igaz. Ám, mint korábban már mondtuk, a statisztikai módszer minden értéke mellett mégsem lesz eléggé eredményes, ha nem jár együtt egyedi elemzésekkel. Ugyanígy a legtöbbet adó makroanalitikus módszerek sem teszik feleslegessé a mikroanalitikus vizsgálatokat.

Ezért engedjék meg nekünk, hogy megfogalmazzuk a követelményt: a legközelebbi jövőben különleges kutatói erőfeszítéseket kell az uradalmi források eddig legkevésbé kiaknázott típusának, a majorsági elszámolásoknak a vizsgálatára összpontosítani. Igaz, még messze vagyunk a leltárak teljes feldolgozásától, tartalmuk tömegméretű és makroökonómiai célokat szolgáló statisztikai megragadásától és elemzésétől. De az úttörés, mindenekelőtt éppen Rutkowski, másrészt számos háború utáni forráskiadvány révén, már megtörtént. A majorsági elszámolások terén viszont rendkívül szerény módszertani tapasztalatokkal büszkélkedhetünk.⁵³ Pedig csak a folyamatos (akár csak rövidebb időszakra vonatkozó) elszámolások teszik lehetővé a majorsági gazdálkodás elemzését. Csak ezek mutathatják meg igazán, hogyan gazdálkodott, hogy kalkulált, hogyan reagált a majorság a változó helyzetekre, a termésingadozásokra vagy az árváltozásokra, milyen alternatívákat választott. A gazdálkodást ezek a tényezők jelentik.

Tekintettel arra, hogy nem rendelkezünk hosszabb időszakokra vonatkozó majorsági elszámolások mintaként felhasználható feldolgoásaival, itt következő fejtegetéseink igen

gyenge lábakon állnak. S valószínűleg a jövő kutatásai nem egy hipotézisünket megdöntik majd. Ennek ellenére vesszük magunknak a bátorságot, hogy a majorsági gazdaság olyan modelljét ajánljuk, amelyen jelen pillanatban kirajzolódik szemeink előtt. Nem azért, hogy tovább éljen a tudományban, hanem hogy sor kerüljön egy megfelelőbb és megalapozottabb modell közös erővel való kidolgozására.

A majorság alapjában véve extenzív gazdálkodást folytatott. Termése a megművelt földterület függvénye volt. Abban az esetben, ha a birtokolt terület nagyobb volt annál, mint amit a jobbágyok meg tudtak művelni, a művelés nagysága a munkáskezek számától függött, a földek egy része pedig parlagon maradt.⁵⁴ Ellenkező esetben – ha, ami ritkábban fordult elő, a népesség nagysága meghaladta a munkaerő iránti igényt – olyan tényekkel van dolgunk, mint a robot eladása a szomszéd birtokon vagy a Kislengyelországban szokásos „robotbérlet”.⁵⁵ Mivel a robotnak a szomszédos uradalomban történő értékesítése (ami egyébként nem túl gyakran fordult elő Lengyelországban) csupán annyit jelentett, hogy a munkaerőt az egyik birtokról a másikra helyezték át, kimondhatjuk, hogy általánosságban (bizonyos kivételektől, például a robotbérletstől eltekintve) a rendelkezésre álló munkáskezek száma korlátozta a mezőgazdasági termelés nagyságát (beleértve az állattenyésztést és erdőgazdálkodást stb.). A szökések megakadályozása, a szökevények befogadása és letelepítése, az áttelepítés,⁵⁶ más úrhoz tartozó jobbágyok „beházasodásának” elősegítése, az „önkéntes” jobbágyság elfogadása,⁵⁷ a „jövevények” letelepítésére irányuló erőfeszítések⁵⁸ – egyszóval a nagybirtok egész „népesedési politikája” – csak ezzel magyarázható: a termelést a jobbágyok száma szabályozza (tekintetbe véve terheik nagyságát is).⁵⁹

Ha a faluból a jobbágyok tönkretétele nélkül kicsikarható munkaerő mennyiségét „fiziológiai határnak” nevezzük, meg kell jegyeznünk, hogy ez a paraszti ellenállás következtében természetesen soha nem volt elérhető. Be kell tehát iktatnunk még egy mennyiséget, amelynek az „elérhető elnyomás együtthatója” elnevezést adhatjuk. Az „elérhető elnyomás együtthatójának” figyelembevételével megállapított „fiziológiai határ” a „társadalmi határt” adja nekünk, vagyis meghatározza a kötelezettségeknek azt a mennyiségét, amelyet konkrét intézményes feltételek mellett, adott munkatermelékenység esetén, az osztályerőviszonyok adott rendszerében, a paraszti szabotázs vagy szökések adott lehetőségei között be lehetett hajtani a parasztokon.

Úgy tűnik, a gyakorlatban a „társadalmi határ” sem volt elérhető. A mezőgazdasági munkák szezonjellege okozta, hogy a téli hónapokban a földesúr viszonylag kevés robotmunkára tartott igényt. A gabona-monokultúra favorizálása eredményezte, hogy a földesúrnak kevesebb női és gyermekmunkára volt szüksége. Ily módon – a „fiziológiai határ” és a „társadalmi határ” mellett – tekintetbe kell vennünk még a „technológiai határt” is. A nagybirtok instrukciógyűjteményei és a mezőgazdasági irodalom tele vannak tanácsokkal és útmutatásokkal arra vonatkozóan, hogyan kell a „technológiai határt” felemelni és a „társadalmi határhoz” közelíteni. A téli robotmunkanapok igénybevétele a sürgős mezei munkák időszakában eléggé elterjedt volt, de rablógazdálkodásnak tartották, mivel a paraszt létét veszélyeztette. Télen tehát inkább az egész évi faszükséglet kitermelését vagy szállítását, az útépítő vagy karbantartó munkát, az építőanyag előkészítését és a hasonló munkálatokat tanácsolták. Ugyanakkor a manufaktúrák a női és gyermekmunka fokozottabb kihasználásával kecsegtettek. A parasztgazdaságok nagysá-

gának csökkenése – ha nem fenyegette a „fiziológiai határt” – több szabad időt hagyott a parasztcsaládnak, tehát emelte a „társadalmi határt”.

Ez a tényező természetesen a termelés nagyságának felső határát jelentette. A gyakorlatban a termelés csak az úgynevezett „normális” években, vagyis a béke és a jó termés éveiben közelíthette meg a maximumot, ami viszont nem is számított olyan „normálisnak” a feudális korban. Rövid időszakokban tehát az össztermelés ingadozásai (márpedig ezek óriási méretűek) általában olyan gazdaságon kívüli tényezők következményei, mint a háborúk és az elemi csapások. Vagyis: a gazdasági élet feladata a helyzetváltozásokhoz való alkalmazkodás.

Nincs kizárva azonban, hogy az ország mezőgazdasági termelésének felső határát néha nem az emberi munkaerő mennyisége, hanem a rendelkezésre álló állati igavonóerő mennyisége szabta meg.

Hogy az állatállomány kérdése bizonyos helyzetekben a majorsági gazdálkodás „szűk keresztmetszete” volt, nem lehet kétséges. A nagybani állattenyésztés akkoriban – legalább is a Köztársaság területének jelentős részén – igen nagy technikai és társadalmi nehézségekkel küzdött. Az előbbiről szólva a takarmányozásnak, főleg az állatok átteleltetésének problémájára gondolunk, ami minden aszályos év után az állatállomány nagyarányú csökkenését okozta. A társadalmi nehézségek többfélék voltak. Egyrészt – a feudalizmus korszakától napjainkig – az emberekre halált hozó háborúk nem kisebb, hanem talán még komolyabb veszélyt jelentettek az állatok számára. A hazai katonáknak a négy lábúakkal és a baromfiállománnyal vívott „háborúit” kellő érzékletességgel örökítették meg a tréfás epigrammák és az alkalmi irodalom.⁶⁰ És ami ennél fontosabb: a rendszer, amely a majorsági

termelési képesség újratermelésének alighanem leglényegesebb függvényét, az állatállomány táplálását a jobbágygazdaságokra hárította át, a lehető legrosszabb feltételeket teremtetten az állattenyésztés számára. Az, hogy a parasztok nem ügyeltek eléggé az állatokra (hiszen ezekből inkább a majorság húzott hasznót, mint ők), a majorság állandó gondja volt. A gyenge termésű években (különösen, ha aszály sújtott) a paraszt két lehetőség közül választhatott: vagy magát táplálja, vagy az állatállományt. Olyan alternatíva ez, amelyben a döntés eleve adott. Ökrökből, munkájuk alacsony termelékenységé miatt, sokat kellett tartani, ami még inkább növelte a takarmányozási nehézségeket. Mindezek a technikai és társadalmi szempontok a korszak gazdasági folyamatában komoly nehézséget jelentettek.

Mégis, úgy véljük, ez a tényező csak különleges esetekben, tehát éppen az elemi csapásokat és háborús pusztításokat követően válik a termelés szabályozójává. Az állatállomány hiányának hatását korlátozó okok egyike a marhakereskedelem tranzitjellege volt. Útvonala a délkeleti sztyeppvidékek felől etnikailag lengyel területeken át Sziléziába és még távolabbra vezetett. Ha nem volt elég igavonó állat, az állomány egy részét megvásárolhatták.

A robotra épülő majorsági gazdálkodás rendszerének uralomra jutása olyan mezőgazdálkodási rendszernek felel meg, amelyben a parasztgazdaságnak alapjában véve élelmezőparcella-jellege⁶¹ van. Nem több, nem is kevesebb. A parasztgazdaságnak lényegében biztosítania kellett az összes terméket a saját szükségletére és a gazdaság egyszerű újratermelését.⁶² Ennek a ténynek „nivellált” falut kellene létrehoznia.⁶³ A gyakorlatban ez már a telepítések óta nem így történt, mert a földesúr nagyobb parasztgazdaságokra tartott igényt, hogy azok újratermeljék a majorság termelőképességét, etessék és

szaporítsák az igavonó állatokat, karbantartsák a szerszámokat stb. Ezért van döntő szerepe a robotra épülő majorsági gazdálkodás rendszerében annak a felosztásnak, amely „gyalogos” és „igás” paraszti gazdaságokat különböztet meg.

Arról van szó, hogy a gazdaság optimális arányát, amelyek között az nem lenne sem több, sem kevesebb, mint „élelmező-újratermelő parcella”⁶⁴, a gyakorlatban rendkívül nehéz volt eltalálni. Annál inkább, mivel a korszak mezőgazdasági termelésének jellemző vonásaként a munka termelékenységének és a föld termékenységének ingadozásai egyik évről a másikra rendkívül nagyok voltak. Ha a kettő közül az egyik bekövetkezett: jó években az adott parasztgazdaságnak volt a piacon eladható termékfeleslege (de annak eladásába az udvar rendszerint nem egyezett bele), rossz években nem termett annyi, amennyi elegendő lett volna a parasztcsalád, az állatállomány élelmezésére és vetőmagra. A gyakorlatban tehát kialakult az a tendencia, hogy jó termésű években az említett optimális arány alá csökkentették a parasztgazdaság területét, ami viszont szükségképpen visszaütött az újratermelési folyamatban előállt zavarok formájában. Mint a későbbiekben látni fogjuk, ez alkotja a feudális gazdálkodás bomlási folyamatának egyik alapelemét.

Ideális esetben tehát sem a majorságnak, sem a parasztgazdaságnak nem kellett bővített újratermelést folytatnia.⁶⁵ A többletterméket (össztermék mínusz a saját fogyasztáshoz, a termelőképeség újratermeléséhez szükséges termék) egészében a majorság sajátíthatta ki, amit megkönnyített a térbeli elkülönülés: a parasztgazdaságokban állították elő csaknem az összes saját fogyasztáshoz szükséges terméket (részben még azt is, ami természetbeni szolgáltatások formájában az igazgatást végzők eltartására szolgált), valamint itt ment végbe a termelőképeség csaknem teljes újratermelése, míg a

majorsági földeken csaknem kizárólag a többlettermék előállítására folyt.⁶⁶ Ily módon a majorsági és a paraszti földek területe közötti arány megegyezik a szükséges és a többletidő⁶⁷ közötti, valamint a saját fogyasztáshoz szükséges termék (az amortizációval) és a többlettermék közötti aránnyal. is, a majorsági területnek a paraszti föld kárára történő növelése pedig a többlettermék növeléséhez vezető út.

A földnek a földesúr és a falu közötti felosztása mint a termékek saját fogyasztáshoz szükséges és többlettermékekre való felosztásának kulcsa és mint a földesúr és falu közötti jövedelemelosztási kulcs megegyezik a paraszti munkának a majorság és a parasztgazdaság közötti felosztásával. Ugyanazon, lényegében véve extenzív termelési technika esetén a földesúrnak nincs szüksége arra, hogy nagyobb részt tulajdonítson el a paraszti munkából, mint amennyit a földterület megosztásának aránya indokol. Sőt, kevesebbet kell elvennie, tekintettel arra, hogy a majorsági földek szükségleteit kielégítő állattenyésztés lényegében a parasztgazdaságban folyik, s figyelembe véve azt is, hogy léteznek természetbeni és pénzadók. De a dolog csak elméletileg áll így. Ha a paraszti munka semmibe sem kerül, akkor a földesúr számára bármilyen, akár rablógazdálkodás jellegű felhasználása is előnyös mindaddig, míg nem teszi tönkre a jobbágyokat.

Az említett többlettermék felhasználása alapján véve fogyasztás jellegű – részben közvetlenül, részben pedig közvetetten úgy, hogy a piacon fogyasztási cikkekre cserélik. (Itt megint a klasszikus esetre gondolunk; a továbbiakban majd meg fogjuk látni, hogyan alakultak ezek a dolgok a feudális rendszer felbomlása folyamán.)

A közvetlen felhasználás nagy volt, és növekvő tendenciát mutatott, úgy is, ha a nemesi rend alacsonyabb rétegei felől haladunk a magasabbak felé.

A majorság tulajdonosának és családjának belső fogyasztása itt csekély. Lényeges viszont, hogy a hierarchikus társadalomban a nemes társadalmi rangját azoknak a „klienseknek” a száma határozta meg, akiket etetni és itatni illett. A kisebb birtokok „pecsenyelesői” és „szegény rokonjai”,⁶⁸ illetve a mágnáspalotákban és várakban bármilyen alkalomból vendégül látott kíséret, szolgák, örök, a nemesek tömegei – mind ugyanabba a kategóriába sorolható jelenségek. A feudális ranglétrán elfoglalt helyet a kliensek mellett, mint másik döntő, a feudalizmustól elválaszthatatlan jelenség, a feudális pompa szabta meg. Ez utóbbinak viszont a többlettermék említett közvetett elfogyasztása volt a feltétele, klasszikus feudális formájában azé a termékmennyiségé, amelyet a kikötővárosba szállítottak, és ott importált luxuscikkekre cserélhettek. Itt lépett be a piaci tényező, amelyet a nemes nem irányíthatott: az eladott termék mennyiségén kívül ugyanis meghatározóaknak bizonyultak még az úgynevezett külkereskedelmi cserearányok (*terms of trade*) is, vagyis az eladott és beszerzett cikkek árának aránya. Az össztermék nagyfokú rugalmassága esetén óriási a többlettermék rugalmassága. A földesúr ekkor azért harcol, hogy ezt az elaszticitást átvigye a parasztság saját fogyasztásához szükséges termékekre.

Sem az eltulajdonított többlettermék mennyisége, sem a *terms of trade* (amely szerint a többletet részben más termékekre lehetett cserélni) nem befolyásolták azt, hogy a majorság vállalkozik-e bővített újratermelésre, vagy sem. Semmi nem utal arra, hogy a földesúr a több felesleget hozó években (például békeidőszakban néhány egymást követő jó termésű évben) szívesebben eszközölt volna beruházásokat. Ekkor egyszerűen több terméket dobott piacra, aminek eredményeként életszínvonala magasabb lett. Arra sem mutat semmi,

hogy a majorság a cserearányok számára kedvező időszakában végzett volna szívesebben beruházási tevékenységet.

Egyes korszakokban e téren más is lehetett a helyzet. Például a robotra épülő majorság fejlődésének időszakában a megművelt földterület növelésére irányuló extenzív beruházások bizonyára összefüggtek azzal, hogy lehetőség nyílt a mezőgazdasági termények előnyös értékesítésére (*terms of trade*). Másrészt viszont olyankor, amikor a cserearány-mutató kevésbé volt kedvező, például a 17. század végén és a 18. század első felében, éppen ellenkezően alakult a dolog: a már elért és most veszélybe került „luxusszint” megtartására irányuló nemesi törekvés, úgy véljük, kizárólag vagy csaknem kizárólag a nemzeti jövedelem elosztási kulcsának megváltoztatásáért vívott küzdelemben fejeződött ki. Ez – a fent mondottaknak megfelelően – a majorsági és a paraszti földterületek arányának az utóbbi kárára történő megváltoztatásában fejeződött ki.

Ha a majorság „beruház”, azt készpénz nélkül teszi.⁶⁹ Beruházási tevékenységéhez szüksége van saját kitermelésű nyersanyagokra (főleg fára), valamint – elsősorban – bizonyos számú munkáskézre, tehát vagy az aktuális termelési igények kielégítése után megmaradó robotmennységre, vagy a paraszti terhek növelésének lehetőségére. Az ilyen beruházási döntések egyáltalán nem kötődtek a piaci helyzethez, vagy ha volt is, ez a kötődés igen sajátos volt. Így semmi képtelen nincs abban, hogy nem azért döntöttek a beruházások mellett, mert a piaci feltételek a majorság szempontjából megjavultak (ahogy az a kapitalizmusban lenni szokott), hanem ellenkezőleg: mert romlottak, és az össztermelés növelésével kívánták pótolni veszteségeiket, hogy megtartsák addigi életszínvonalukat és társadalmi pozíciójukat.

A földesúr életszínvonalát és társadalmi pozícióját a ma-

jorság által megtermelt árutömeg nagysága szabta meg, mégpedig annak arányában, ahogy ezt az árutömeget más szükséges árukra lehetett cserélni. Mivel az utóbbi tényezőt rendszerint nem tudta befolyásolni,⁷⁰ nem maradt más választása, mint hogy mindent megtegyen az előbbi növelése érdekében. Ha tehát itt szó lehet a „beruházás piaci ösztönzőiről”, akkor ezek – a kapitalizmussal ellentétben – inkább „fordított” ösztönzők voltak. Ha a kereskedelmi feltételek romlottak, ez a veszteségeknek a mennyiséggel való pótlására ösztönzött. A gyakorlatban, mint tudjuk, többnyire az árutömeg mennyiségi növelésére törekedtek. Azt mondhatjuk, hogy ez volt a majorsági kalkuláció és szervezet tengelye. Hozzá kell tennünk, hogy – legalábbis a 16. század végétől – nem annyira a beruházásokban (akár extenzívekben is), mint inkább abban, hogy a nemzeti jövedelem elosztását a parasztok kárára változtatták.

A nemesek beruházási döntései tehát rendszerint nem, vagy csupán minimális mértékben, néha pedig fordított arányban függnek a piaci jelenségektől. Úgy tűnik, hogy egyáltalán nem függnek az össztermék (például a termés) ingadozásaitól. Semmi sem utal arra, hogy a majorság jobb időszakokban szívesebben eszközölt volna beruházásokat. És ismét elmondható: talán fordítva is történhetett, a rossz termésű év, kevesebb munkavégzést igényelve a mezei munkákban, különösen a cséplésnél, megteremthette például az útépítő, vízi vagy épületépítő munkálatokban felhasználható tartalékokat.

Nézzük meg most a majorsági bevételek és kiadások egyes tételeinek rugalmasságát!

A majorsági termék piaci része rendkívül elasztikus. Ez magától értetődően és nagyfokú szabályszerűséggel következik a tapasztalati adatokból, így nem lephet meg minket. A föld

termékenysége, mint ismeretes, a tárgyalt korszakban évről évre hatalmas ingadozásokat mutat, míg a majorság belső fogyasztása csaknem állandó. Feltételezhetjük ugyan, hogy jó termést hozó évben a cselédség kissé jobban táplálkozott, és többet vetettek, a rendelkezésünkre álló adatok azonban azt sugallják, hogy az ilyen tényezőknek nem volt gyakorlati jelentőségük. Úgy tűnik, az eladott mennyiség növekedése csak (több éven át ismétlődő) igen nagy termés esetén lassul le. Vajon ezt a piaci helyzethez való alkalmazkodás, a tartalékok képzése okozza, az a cél, hogy azokat a következő esztendőben magasabb áron értékesíthessék? Nem hinném. Inkább arról van szó, hogy a helyi piacon lehetetlen volt elhelyezni nagy mennyiségeket. (Az itt alapul vett adatok nem a „klasszikus” gabonaexportáló vidékről származnak.) A dolog azonban további vizsgálódást igényel.

Az a benyomásunk támad (és e hipotézis igazolását a fejezet további részére hagyjuk), hogy az eladott gabonáért befolyt pénz (ami a majorsági bevételek óriási hányada⁷¹) sokkal inkább a jó termés, mint a piaci jelenségek (árszint) függvénye. Más szóval: rossz termést hozó évben az árak emelkedése csak kis mértékben kompenzálja az eladható mennyiségek csökkenését.

Amennyiben igaz lehet, hogy például a Poznańhoz tartozó majorságok ki akarták (vagy inkább ki tudták) használni az időszakos áringadozásokat, és mezőgazdasági termékeiket a szezonális áremelkedés hónapjaiban adták el,⁷² a rövid ingadozásokkal folytatott „játék” – tekintettel a gabona több éves raktározásával kapcsolatos nehézségekre és veszélyekre – igen nehéz volt. Gostomski ugyan elképzelhetőnek tartja, hogy „néha a jó gazda bő termésével megvárhatja az éhes évet”, az ilyen lehetőségek azonban ugyancsak korlátozottak lehettek (egy-két év), a kockázat pedig nagy.⁷³

Ha a fenti általánosítások helyesek, akkor a tipikus nemesi majorság, a paraszt pedig még inkább ki van szolgáltatva nem az árszintnek, hanem a termésnek. (Természetesen rövid távú ingadozások esetében; a trend keretein belül másképpen alakul a helyzet, amire később visszatérünk.) Az is világos, hogy a Gdańsk felé irányuló kivitelre termelő majorság még a Poznań környékiek mértékében sem tudja kihasználni a szezonális ingadozásokat, mert akkor végezteti az úsztatást, amikor a vízállás azt lehetővé teszi, vagyis amikor mindenki úsztatja az áruját.⁷⁴ Még kevésbé tudja kihasználni az időszakos áringadozásokat a paraszt. Sőt: termékei értékesítésének szezonjellege válik a szezonális ingadozások elsődleges kiváltó okává.

A piaci jelenségek, vagyis az árak csekély hatása (amely utóbbiak látszólag hirtelen jelentkező ingadozásai pedig elmaradnak a termésingadozások intenzitása mögött⁷⁵) a kapitalizmusban megfigyelhetőtől merőben eltérő helyzetet alakít ki. A tőkés rendszerben főleg a konjunktúrától, nem pedig a terméstől függő áringadozások befolyásolják rendkívül erősen, döntő módon a paraszt pénzbeni jövedelmét. Ez annál fontosabb, mert ilyenkor a paraszt pénzbevételeének súlya (s az adókat és hiteleket csak pénzben törleszthették) összehasonlíthatatlanul nagyobb – mind jóléte, mind termelői lehetőségei, mind pedig a paraszti vállalkozás fenntartása szempontjából.

Ha a kapitalista gazdaságban a magas árszinttel jellemezhető évek sikeresek a falusi termelő számára, az két okkal magyarázható: 1. a termelési tartalékok meglétével, amelyek felhasználása csak az áremelkedés következtében válik kifizetődővé; 2. a hitelszervezet létezésével, amely beruházások révén a termelés növekedését lehetővé teszi. A feudalizmusban mindkét feltétel hiányzik. „Szűk keresztmetszet” itt a rendel-

kezésre álló munkaerő-mennyiség, amely az ármozgások tekintetében független változó. Ugyanakkor, a különleges eseteket (például a háborúk utáni éveket) leszámítva, nem képződnek semmiféle termelési tartalékok, amelyek az árak növekedését megindítanák, a hitelnek pedig nincs termelő jellege. Így hát a feudális falu számára – ellentétben a kapitalizmuséval – éppen az alacsony árakat hozó esztendők lehetnek „jók”, amire még visszatérünk.

A kapitalizmusban ezenkívül a mezőgazdasági termények árainak emelkedése esetén egy közvetítő mechanizmus is hat: a parasztok, nagyobb összbevételüket elköltve, más foglalkozási kategóriák bevételeinek növekedését, a tartalékok más termelési területeken történő mozgósítását stb. idézik elő. Ezek az elemek nem játszhatnak szerepet a feudalizmusban. A termelés más területein sincsenek tartalékok, de még ha lennének is, a kereslet növekedése nem mobilizálná őket – tekintettel a monopolisztikus céhpolitikára. És ami a leglényegesebb: mint fentebb rámutattunk, az árak emelkedése esetén a parasztok pénzjövedelme egyáltalán nem növekszik, sőt ellenkezőleg, csökken, mert csökkentti egy erősebb tényező, mégpedig a termés visszaesése, ami kettőzött erővel tükröződik az árurész csökkenésében.

Ide tartozik annak említése is, hogy a kapitalista gazdaságban az árak konjunkturális emelkedése funkcionálisan inkább a munka átlagos társadalmi termelékenységének eséséhez (olyan üzemek beindítása, amelyek működtetése alacsonyabb árszínvonal esetén nem fizetődött ki) és az átlagos reálbér csökkenéséhez (a munkásosztálynak akkor megy jobban, ha a reálbérek esését többlettel kompenzálja a munkanélküliség csökkenése) kötődik. A feudalizmusban az áremelkedés ugyancsak a termelékenység csökkenésével (mellékes, hogy azt nem gazdasági, például meteorológiai okok idézik elő)

jár, de ezt a visszaesést semmi sem kompenzálja, tehát az egy főre jutó nemzeti jövedelem tényleges csökkenését jelenti.

A nemzeti jövedelem a foglalkoztatottság és a munkatermelékenység szorzata. A nemzeti jövedelem nagyságának más tényezőkkel, például a beruházások nagyságával (Keynes rendszere szerint) való funkcionális összekapcsolását alighanem úgy kell értelmezni, hogy a „másik tényező”, például a beruházások vagy az egyik, vagy mindkét említett tényezőre hatással vannak. A feudális rendszerben a piaci jelenségek nem befolyásolják egyik tényezőt sem, megint csak azért, mert hiányoznak a tartalékok.

Tisztázatlan kérdés viszont, hogyan tükröződtek a szezonális és rövid távú ingadozások a nemzeti jövedelemnek a falu és a majorság közötti eloszlásában.

Az árak szezonális ingadozásai alapján véve nem a nemzeti jövedelem nagyságának változásait, hanem termelésének és fogyasztásának ritmuskülönbségét fejezik ki. Ebben az értelemben az árak időszakos ingadozásai csupán olyan mechanizmusok, amelyek némileg átalakítják a megtermelt jövedelem elosztását. Nem sok majorság nyer rajtuk, csak azok, amelyek a helyi piacra termelnek. A paraszt rendszerint akkor is veszít, ha kapcsolatban áll a piaccal. Nyer a nem napról napra gazdálkodó módos polgárság, amely képes arra, hogy a szezonális árleszállítások idején tartalékokat vásároljon. Veszít a városi kézműves, aki egyik napról a másikra él. Végő soron az áringadozások a városnak a faluval szembeni kiváltságait jelzik.

Az árak szezonális ingadozásai egy tekintetben mégis kapcsolatban vannak a nemzeti jövedelem globális összegével: annyiban, hogy globális csökkenésének éveiben lényegesen intenzívebbek, globális növekedésének éveiben pedig nagymértékben gyengülnek. A szezonális ingadozások pár éves

skálában olyan mechanizmust hoznak létre, amelynek működésével elérhető, hogy a városi lakosság jobban szituált része kevésbé érezze a nemzeti jövedelem globális csökkenését, áthárítva ennek kellemetlenségét a parasztra.

A rövid távú (néhány éves) áringadozások a termelés-csökkenés és az áremelkedés egybeesésének ismétlődésében fejeződnek ki. (Figyelmen kívül hagyjuk itt azt, hogy a külkereskedelem hatása bizonyos mértékben elhomályosítja ezt az összefüggést.) Mint mondtuk, úgy tűnik, a termés nagysága az árszintnél lényegesen erősebben befolyásolja a majorság jövedelmének nagyságát. Ha ez így van, még inkább vonatkozik a parasztgazdaságra, már csak azért is, mert ott összehasonlíthatatlanul kisebb a piaci kapcsolatok szerepe.

A dolgot azonban közelebbről meg kell vizsgálni, mivel – mint tudjuk – marginális súlya révén bizonyos körülmények között még az abszolút és viszonyszámokban jelentéktelen piaci kontaktus is döntő tényezővé válhat. Az átlagos, vagyis a piaccal igen korlátozott kapcsolatban álló paraszt áremelkedés (rossz termés) esetén csak elhanyagolható mértékben csökkentheti azt a pénzmennyiséget, amelyet meg kell szereznie a piacon, hogy kifizethesse a cenzust, s esetleg valami nélkülözhetetlen árut is vásároljon. A cenzus megfizetéséhez szükséges pénzösszegre úgy tesz szert, hogy a jó évben termett mennyiségnél kevesebbet szán rá. Igen ám, de az árakénál nagyobb termésingadozás miatt, és annak következtében is, hogy a paraszt abszolút életszínvonala alacsony, és ezért az össztermés csökkenésének esetében minden véka marginális értéke nagy, a parasztot a kisebb mennyiségű rossz évbeli termés feláldozása is érzékenyebben érintheti, és többnyire érinti is, mint a jó évi nagyobb termékmennyiség eladása. S ha a paraszt a cenzus megfizetésére szánt pénz kiadása után

olyasmit is kénytelen venni a piacon, amit (só, sarló stb.) nem halaszthat a jobb évre, a helyzete még rosszabb. Míg ugyanis a cenzus nominális értéke állandó, általános drágaság idején a városban a kézművestermékek ára is nő (bár természetesen lassabban, mint az élelmiszeráraké).

Gyenge évben termett javainak áremelkedését a paraszt annál is kevésbé tudja kihasználni, mert, bár ez az emelkedés éppen a szezonális növekedés idején a legerőteljesebb, ezt rendszerint nem várhatja ki, és csökkent mennyiségű termését akkor kénytelen eladni, amikor az ár a regionális vagy nemzeti társadalmi termék csökkenését éppen jelezni kezdi.

Ha igaz, hogy az árak ingadozásai gyengébbek az össztermelés ingadozásainál – és erre utal mind néhány tapasztalati adat, mind pedig a logikai elemzés, mivel a terméscsökkenés nagyszámú elszigetelt termelőt érintett, akik terményeiket kevés és szervezett fogyasztóhoz juttatták el –, akkor az áringadozások még gyengébbek az össztermelés áruba bocsátott részének ingadozásaihoz képest. Amennyiben így van, ez a mechanizmus ismét csak a városi fogyasztó hasznára és a paraszt rovására működik.

A gazdaságban érvényesülő tendenciák tehát a következő célok elérésére ösztönzik a majorságot:

1. a paraszti népesség mennyiségi növelésére (e tényezőtől eltekinthetünk, mivel makroökonómiai szinten nem játszik szerepet, a migrációs mozgások ugyanis kiegyenlítődnek, legyenek akár belső, vagyis jobbágyszökések, amelyekkel egyes majorságok veszítenek, mások nyernek, akár pedig nemzetközi, mivel a Lengyelországból elmenekült parasztokat pótolják a bevándorlók);

2. a termés majorság által eltulajdonított részének növelésére, ami a következőképpen érhető el:

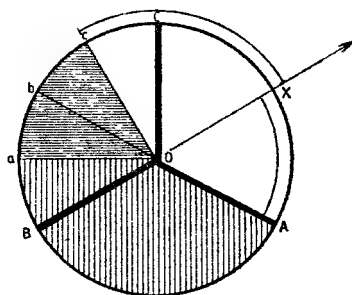
a) a föld megoszlásának megváltoztatása révén, b) a robot

mennyiségének növelésével (amit éppen a földmegosztás megváltoztatása tesz lehetővé és szükségessé);

3. a búza-rozs monokultúra bevezetésére;

4. a piaci kapcsolatoknak a belsőről a külső piacra történő áthelyezésére.

Végül arra a kérdésre kell választ adnunk, milyen határok között hozhatott a földesúr gazdasági jellegű döntéseket. Mint majd látni fogjuk, e határok viszonylag szűkek voltak.

2. grafikon

A majorsági földek területét szemléltető fenti grafikonon az AOB, BOC és COA egyenlő nagyságú körcikkek ábrázolják a háromtáblás gazdaság három szántóföldjét, éspedig: AOB – parlag, BOC – tavaszi vetés és COA – őszi vetés. A tavaszi vetésben BOa táblában zab, aOb táblában rozs, bOc táblában búza, cOC táblában árpa van. Az őszi vetésben COX a rozssal, XOa a búzával bevetett területet jelenti.

Az AOB tábla vonatkozásában semmiféle ökonómiai döntés nem jöhet szóba. A zabbal bevetett BOa parcella nagysága ugyancsak egyértelműen meghatározott: a zab nem kereskedelmi gabona⁷⁶, annyit termelnek belőle, amennyi az állatok élelmezésére és emberi fogyasztásra elegendő. A tisztartó

tehát csak technikai problémával találja magát szemben (amely egyébként nagy termésingadozások esetén nehezen oldható meg): a termés ne legyen kisebb, de nagyobb sem, mint a belső szükséglet.

Az aOb és bOc tavaszi rozssal és tavaszi búzával bevetett parcellák területét megszabja az őszi vetés diktálta szükséglet, valamint – főleg a rozst illetően – a belső fogyasztás.

Ebben az értelemben az egész szóban forgó terület, vagyis az árpa nélkül vett két tábla nem ad semmiféle lehetőséget közgazdasági döntések meghozatalára. Nagyságukat meghatározzák a szó széles értelmében vett újratermelési feladatok (ide számítva a földesúrnak és alkalmazottainak fogyasztását is).

A cOA körcikkből (a teljes őszi vetés és a tavaszi árpás parcella) az AOX rész (búza) a külső piacra termel, az XOc rész pedig a belsőre. Az árpából kását és sört, a rozsból lisztet és vodkát készítenek. (Az egyszerűség kedvéért nem vesszük tekintetbe a rozskivitelt és a búza belső piaci értékesítését.) Az AOc körcikk általános nagyságát meghatározza, hogy „maradék”, ami a technikai-költségvetési jellegű törvényekből következő összes szükségletek kielégítése után megmarad⁷⁷. A közgazdasági döntések igazi lehetőségét az OX sugár elforgatása adja, ami azt jelenti, hogy a termés nagyobb részének rendeltetési helye a belső piac, illetve a külső piac lesz (X a kör kerületén A felé, illetve C felé mozog).

Mivel az árutermelésre kijelölt terület (cOA) meghatározott, mivel lényegében véve a termelés egyenesen aránylik a földterülethez, mivel az árutömeg mennyisége ugyancsak meghatározott, mivel ugyanakkor az eladó (például a nemes) nem módosíthatja azokat a feltételeket, amelyek között az értékesítés létrejön, sem pedig azokat, amelyek mellett a kapott pénzzel a szükséges bevásárlásokat elvégzi – gazdasági

döntések lehetőségei rendkívül korlátozottak. A földesúr a látszat ellenére nemigen befolyásolhatja sem azt, hogy mennyit ad el, sem azt, hogy mennyiért ad el, sem pedig azt, hogy mennyiért vásárol.

A földesúr ebben a helyzetben csak egyet tehet jövedelme reálértékének növelése érdekében: mobilizálhatja a birtokában lévő földekben rejlő potenciális termelési lehetőségeket, bővítheti az előállított árucikkek választékát, fejlesztheti a termékfeldolgozást stb. Minél több árut termel meg saját gazdaságában, annál jobban fel tudja majd használni az áru termeléséért kapott összeget, amelynek nagyságát nem változtathatja meg. Minél több szükséges iparcikket állít elő saját majorságában, annál több luxus jellegű árucikk beszerzésére fordíthatja majd pénzbevételeit. Ez a folyamat zajlott le Lengyelországban mind a 16. században, mind a 18. század második felében.

A másik járható út az volt, hogy a földesúr kiterjesztette majorságát a falu tartalékföldjeinek rovására, és ily módon növelte az árutömeget. (A folyamat állandó, de alighanem a 17. századra jellemző leginkább.)

A második út költségeit a paraszt gazdaságának kisebbé válásával, míg az elsőét terhei növekedésével fizette meg.

Feltételezhetjük, hogy a nemes más, távolabbra ható lehetőségek között is választhatott, például a robot- és a bérleti rendszer között. De választhatott-e? A 16–17. században ilyen döntések gyakorlatilag nem fordulnak elő. Mit bizonyít ez? Ami engem illet, a legmesszebb menő bizalmatlanság él bennem az ilyen esetekben alkalmazott szubjektivistá magyarázatokkal szemben („hiányoznak a megfelelő közgazdasági kategóriák és fogalmak”, „a hagyományos nemesi gazdálkodás ésszerűtlensége” stb.⁷⁸). Ha a nemesi tömegek között nem akadnak merész megoldásokkal próbálkozó

egyének, és még ha akadnak is ilyenek, példájuk nem terjed el széles körben, ebben inkább az uralmon lévő gazdasági rendszer biztosította választási lehetőségek korlátozottságát véljük felfedezni. Arról pedig, hogy a bérleti rendszerre való áttérés a 18. században gyakoribbá válik, tudjuk, milyen nehézségeket okozott, és milyen gyakran volt rövid életű. A pénzjáradék bevezetése nem a földesúr szabad elhatározásától függött. Az ilyen döntés csupán abban az esetben volt reális, ha az országban uralkodó gazdasági rendszer megfelelt egy egész sor feltételnek. Ezeket már Marx megfogalmazta: „...A kereskedelem, a városi ipar, egyáltalában az árutermelés és ezzel együtt a pénzforgalom jelentékenyebb fejlettségét előfeltételezi. Előfeltételezi továbbá a termékek piaci árát, s hogy azok értéküket többé-kevésbé megközelítő áron kelnek el.”⁷⁹ Különben az ilyen reform eleve kudarcra volna ítélve. Az, hogy a források sűrűn emlegetik a cenzussal terhelt birtokok eladásának vagy bérbeadásának lehetetlenségét, itt jelkép lehet. A gazdasági variánsok számbavétele, annak latolgatása, a robot vagy a bérlet fizetődik-e ki jobban, a 19. század első felében megszokott jelenséggé válik. Ha a gazdasági rendszerben átalakulások mennek végbe, megjelennek a gondolkodás megfelelő kategóriái és módszerei.⁸⁰

A JOBBÁGYGAZDASÁG

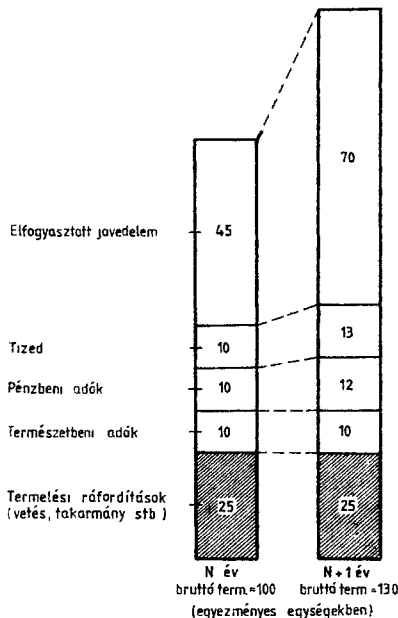
Mint már mondtuk, a tipikus parasztgazdaság⁸¹ a robotra épülő majorsági gazdálkodás rendszerében az élelmező-újratermelő parcella. A gazdaságok méreteinek jelentős eltéréseit mindenekelőtt az magyarázza, hogy újratermelő funkcióik tekintetében különböznek egymástól. Hogy ez volt a jellemző, vagy legalábbis gyakran így alakult, bizonyítja az az is-

mert tény, hogy a parasztok nem szívesen fogtak művelés alá nagyobb gazdaságokat. Az ilyen gazdaságok terheinek összege (a járadékok és az eltartandó állatállomány nagysága) oly nagy volt, hogy a gazdaság gyakran nem biztosított a föld művelőinek magasabb életszínvonalat vagy – még kevésbé – vagyonszerzési lehetőséget.⁸² A „vagyonosodás” szembe-
tűnő nyomai pedig a földesúrtól várható „támadással” fenyegették a parasztot, vagyis nem voltak veszélytelenek.

A munkatermelékenység évről évre mutakozó nagy ingadozásait figyelembe véve az ilyen gazdaság velejárója volt az egyik évben a felesleg, a másikban a hiány. Felesleg keletkezése esetén minden annak elfogyasztására ösztönzött, a hiány pedig arra, hogy a tehertételt a földesúrra próbálták hárítani.

Az ingadozások konkrét jelentésén el kell gondolkodnunk egy kicsit.

„Jó” év (például nagy termés) esetén a paraszt változatlan mennyiségű termést szánt a földesúrnak járó természetbeni kötelezettségei teljesítésére s valamivel többet a pénzjáradékra (mivel ugyanakkor a városi piaci áraknak esniük kellett, így nagyobb termékmennyiséget kellett feláldoznia, hogy a cenzus és egyéb adó megfizetéséhez szükséges pénzt megszerezze), a termésnövekedéssel arányos mennyiséget az egyházi tizedre, végül bizonyára alig növelt mennyiséget a termelőfogyasztásra (sűrűbb vetés, az állatok jobb táplálása, a baromfiállomány növelése stb.). A maradék egészét nyilván személyes fogyasztása növelésére fordíthatta, ezen belül kevesebbet a természetes, közvetlen fogyasztásra és többet a másféle fogyasztási cikkek beszerzését célzó piaci cserére. Bizonyára ez utóbbi tételnek volt a legnagyobb rugalmassága. Hogy valóban így volt, bizonyítja akár a mezőgazdasági és állati termékek áringadozásainak a városi piacokon a terméstől függően tapasztalható erőssége.

3. grafikon

A be nem vonalkázott rész a nettó termést jelöli

A dolog úgy ábrázolható, ahogy a 3. grafikonon látjuk.

Jó termésű évben, az előzőhöz viszonyítva 30%-kal megnőtt termést feltételezve a következő változások mennek végbe:

a) a termelési ráfordítások alapján véve változatlanok maradnak;

b) a természetben fizetett járadékok lényegében változatlanok maradnak;

c) a pénzben fizetett, nominális értéküket tekintve változatlan összegű járadékok a jó terméssel járó áresés miatt megkö-

vetelik a valamivel nagyobb mennyiségű (mondjuk 20%-kal magasabb) termékráfordítást;

d) a tized a bruttó termelés emelkedésével arányosan (ebben az esetben 30%-kal) nő.

Végeredményben tehát példánkban

a bruttó termelés 30%-os növekedése előidézi

a nettó termelés 40%-os növekedését,

az elfogyasztott jövedelem 55,5%-os növekedését; mivel pedig az elfogyasztott paraszti jövedelem piacon átmenő része rugalmasabb, arra következtethetünk, hogy az több mint 55,5%-kal emelkedik.

Természetesen a verifikáló vizsgálatok számos, itt hipotetikusan elfogadott mennyiséget irreálisnak találhatnak. Esetünkben két dologról volt szó: a) megmutattuk a terméstől függő változások irányát, b) javaslatot tettünk az alapján véve nem piaci gazdálkodás eredményeinek elemzési módszerére (amelyet vektorális módszernek nevezhetünk).

„Rossz” évben valószínűleg az volt a törekvés, hogy a veszteségeket a földesúrra hárítsák át. A paraszt e téren nagy lehetőségekkel rendelkezett, mivel kezében tartotta a majorsági gazdálkodás újratermelési képességének alapelemeit, és bizonyos értelemben maga is a majorsági termelés kulcseleme volt. Gyenge termésű évben tehát megőrizhette saját fogyasztása szintjét, ha gyengébben táplálta az állatállományt, amelynek eltartása inkább a majorság, mint az ő érdekeit szolgálta. Ebben a helyzetben a földesúr vagy arra kényszerült, hogy tartalékaival segítse az állatok élelmezését, vagy azok pusztulása esetén újakat kellett beszereznie, mivel különben földjei műveletlenül maradtak volna. A paraszt akár meg is ehette a vetésre szánt gabonát. Ha a következő évben emiatt nem tudta volna bevetni földjét, a földesúr akkor sem maradhatott közömbös, hiszen ezzel kérdésessé tette volna a majorság

termelési lehetőségeit, és fellépett volna a birtok „dezolációjának” veszélye. A robot ingyenmunkát jelentett a földesúr számára, de csak akkor, ha a paraszt megtartotta azt a szintet, amely lehetővé tette munkájának végzését. A dolog annál is lényegesebb, mivel itt nemcsak a paraszt fizikai ereje játszik szerepet, hanem a tulajdonát képező szerszámok és igásállatok is. Az optimális arány alá kerülés egyre gyengébbé és ugyanakkor egyre költségesebbé tette a robotmunkát. Ha a paraszt kötelessége a munkavégzés, a nehéz pillanatokban segíteni kell rajta. Ahogy a parasztgazdaság zsugorodik és hanyatlik, az ilyen pillanatok mind gyakoribbakká válnak. Ha a jobbágyot nem segítik, elpusztul vagy megszökik. Felemás megoldás, ha elhagyott földjét ekkor – véglegesen vagy átmenetileg – a majorsághoz csatolják. Ilyen módon csak bezárul a kör: a majorság növekedése és a falu földszegénysége gyakran elkerülhetetlenné teszi a földesúr gazdasági beavatkozását, a robot kezd pénzbe kerülni, s ha ez a jelenség gyakran előfordul, a földesúr egyre nehezebben tud megbirkózni feladatával. Végso soron a földek egy része műveletlenül marad. Ha erre gondolunk, érthetővé válik, miért voltak olyan gyakoriak a 18. századi Lengyelország paraszti közösségeiben a filantróp jellegű „biztosítási pénztárak” megszervezését célzó kísérletek, melyek mindig a földesúrtól indultak ki. A gazdák felesleges gabonájából évről évre félretett mennyiség volt az elszegényedett jobbágyok segélyezésének alapja. Természetesen ez a kísérlet arra irányult, hogy a parasztnak megsegítésének terhét magukra a parasztnak hárítsák. S nyilvánvalóan ez az intézmény a legjobb esetben is csak addig funkcionált, amíg csak egyes gazdaságok igényelték a támogatást. Teljesen csődöt mondott viszont olyan, nem ritka esetekben, amikor az egész falu segítségre szorult (gyenge termésű év, dögvész). Az a paraszti magatartás, amely „az úré vagyok, etes-

sen hát engem az úr” formulában fejeződött ki,⁸³ gyakoribb volt, mint gondolnánk.

A termésingadozások következményeit enyhítő „ütköző” szerepét a parasztgazdaság számára a kötelezettségek teljesítésének halasztgatása játszotta. Ideális körülmények között ez „rossz” évről „jobb” évre halasztásuk lehetett volna, ami hosszabb távon nem változtat a majorság globális reáljövedelmén, de megkönnyíti a parasztok kötelezettségeinek teljesítését. A gyakorlatban, mint tudjuk, eladósodásuk hihetetlen méreteket öltött.

Mint mondtuk, a földesúr alapvetően arra törekedett, hogy a paraszti gazdaságot az élelmezést szolgáló parcellánál kisebb területre szorítsa. Az, hogy „jó” évben a gazdaságnak feleslege volt, amellyel megjelent a piacon, a földesurat e gazdaság területének csökkentésére, illetve a rá háruló terhek növelésére készítette, ami azután „rossz” évben szükségképpen az élelmező parcelláénál alacsonyabb színvonalat eredményezett. Ezért a feudalizmus és a robotra épülő majorsági gazdálkodás előrehaladtával egyre gyakoribbak lettek a „rossz” évek. Már a termésnek az átlagostól való kisebb elmaradása is elegendő volt ahhoz, hogy az ilyen gazdaság ne tudja teljesíteni élelmezési és újratermelő feladatait. Szélsőséges esetekben e funkciókat csak az átlagosnál „jobb” években láthatta el, míg az összes többi esztendő „rossz” volt.

Abból, amit fentebb állítottunk, következik, hogy klasszikus formájában a jobbágygazdaságnak a piaccal kismértékben mindig kapcsolatban kellett állnia, amelyet a pénzbeni kötelezettségek és az adók nagysága határozott meg. „Jó” (bő termésű) években ezek a kontaktusok bővültek azzal a többlettel, amelyet a piacon városi, kézművesek által előállított termékekre cseréltek.

A paraszt (és ugyanígy a majorság) termésének árurésze tehát sokkal rugalmasabban kellett hogy változzon, mint az össztermés, annak ellenére, hogy – mint tudjuk – ez utóbbi ingadozásai óriásiak voltak. Természetesen ez szükségképpen nagyfokú idegességet váltott ki a városi piacokon.

A paraszti gazdaságok eladásra szánt termésének ingadozásai és a majorsági gazdaságok ugyanilyen ingadozásai között mégis alapvető eltérések vannak. A majorságok esetében feltételeztük, hogy az össztermék hatalmas ingadozásai együtt járnak a saját fogyasztás stabilizációs tendenciájával, amelynek eredményeként az árutömeg még erősebben ingadozik, mint az össztermés. Ezt mutatja ábránk:

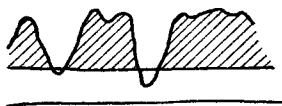

4. grafikon

A bevonalkázott rész a termés árurésze

Az ábra helyességét a későbbiekben módunkban lesz bizonyítani.

A parasztgazdaság esetében viszont (amelyről kevesebb ismerettel rendelkezünk) két dolog biztos: 1. az össztermés görbéjének a majorság megfelelő görbéjéhez kell hasonlónak lennie (az éghajlat döntő szerepe); 2. a saját fogyasztás szintje és a termelés trendvonala közötti távolság összehasonlíthatatlanul kisebb, mint a majorságban; s gyengébb években a termés még a szokásos saját fogyasztásnál is alacsonyabbra esik. Lásd az ábrát:

nettó össztermelés

saját fogyasztás

5. grafikon

A bevonalkázott rész a termés árurésze

Az ábrának azonban van egy komoly hibája. E szerint alakulnának a dolgok, ha a paraszt még az átlagosan jó évben sem volna „alultáplált”. De mert nyilván nemegyszer az volt, innen a következtetés, hogy a saját fogyasztás bizonyára nem volt olyan stabil, mint az ábrából kitűnik. Jó években nyilván kissé megemelkedett, hogy aztán rossz esztendőekben arra a szintre essen vissza, amelyet az össztermés csökkenése határoz meg. (Ilyen évben le lehet mondani az eladásról, és nincs mivel vásárolni.)

Mivel azonban a tárgyalt rendszerből hiányzik a „komercializálási kényszer”, mivel a földesurat megillető pénzbeni kötelezettségek kicsik, és rossz esztendőben – mint tudjuk – teljesítésükre többnyire nem kerül sor, mivel a paraszt piaci vásárlásai gyakran nélkülözhető termékekre szorítkoznak, vagyis szintén későbbre halaszthatók – mindezek miatt a rendszerben nincs helye az „éhségkínálatnak”, (amit olyan jól ismertek például a két világháború közötti Lengyelországban), amikor az emberek – még a legszűkösebb években és a legrosszabb feltételek között is, az élelmet saját szájuktól megvonva – kénytelenek voltak eladni, hogy gazdaságukat megtartsák, az adókat ugyanis kizárólag, a tartozásokat pedig szintén kizárólag pénzben kellett megfizetniük. Ebben a rendszerben viszont a paraszt – még ha rendszerint eladó is, vásárló is volt – leélhetett egy-két évet anélkül, hogy bármit eladott vagy vett volna. Bezárkózhatott, mint csiga a házába.

Éppen ezért úgy véljük, hogy a rossz évek periodikus ismétlődése Lengyelországban nem (vagy legalábbis nem jelentős mértékben) okozott visszafordíthatatlan és kumulatív változásokat a falu szerkezetében úgy, ahogy kétségtelenül előidézte azokat (mint C.-E. Labrousse munkáiból tudjuk) a 18. századi Franciaországban és ugyanakkor Lengyelországban is a nemesi tulajdon struktúrájában. Franciaországban minden gyenge termésű esztendő visszafordíthatatlan változásokat hozott, amelyek – a gazdaság nagyságától és a terhek típusától függően – a paraszti népesség egyes kategóriáit megóvták, a többit viszont sújtották. Az ilyen, periodikusan ismétlődő éveknek tehát kumulatív következményei lettek, amelyek hosszú távon átalakították a falu szerkezetét. Lengyelországban a rossz évet követően a csiga óvatosan ismét kidugta szarvait a házából, és csaknem minden visszatért a „normális” kerékvágásba. Egy fontos kivételtől eltekintve: visszafordíthatatlan és kumulatív jelenség volt a parasztgazdaságok átlagos nagyságának csökkenése és pusztán maradása. Nem mindegyik, az éhség miatt elköltözött paraszt tért vissza falujába. Nem minden gazdaságot foglaltak el új telepések, ha a tulajdonosok kihaltak. Az igásállatok számának rossz időszakban bekövetkező csökkenése egyes parasztok számára lehetetlenné tette addigi gazdaságuk teljes területének megművelését.

A parasztnak a városi-piaccaal fenntartott kapcsolatai még a robotra épülő majorsági gazdálkodás virágzásának idején is fennmaradtak, mivel a parasztot mindig terhelték valamilyen, pénzben fizetendő, a földesúrnak vagy az államnak járó szolgáltatások. E kapcsolatok azonban gyakran egyoldalúak voltak: a paraszt eladott, de nem vásárolt. Ez a tény rendkívüli jelentőségű volt a városok szempontjából, szinte létezésük feltételét jelentette, mivel biztosította ellátásukat.

(„Rossz” évben, ha kötelezettségei teljesítése érdekében a paraszt nem kényszerült volna rá a pénzszerzésre, talán semmit sem adott volna el.) Másrészt nem teremtett értékesítési lehetőséget a városi kézműipar számára.

A jobbágyság lényegében csak „jó”, később pedig csupán a kivételesen jó esztendőkből lett a városi termékek fogyasztója.

A paraszti piaci kapcsolatainak köre és tartalma Lengyelország gazdaságtörténeti szintézise szempontjából rendkívül érdekes, fontos és egyben hallatlanul kevésbé ismert probléma. Bár kétségtelenül a nehezebb kérdések egyike, kutatásának vannak bizonyos lehetőségei.

Ismertek voltak-e a lengyelországi jobbágyság gazdaságában és milyen mértékben a piacon beszerezett vas, üveg és egyéb ipari termékek?

A reneszánsz korszak tréfás lengyel epigrammái, „fraszkái” között milyen sok szól a parasztnak a városi piacon átélt kalandjairól! S mennyivel nehezebb ilyen témát találni a felvilágosodás irodalmában! Vajon csupán a poétika változott? Vagy a jelenség elvesztette időszerűségét, realitását? Amikor Tyzenhaus a litvániai uradalmakban el akarta terjeszteni a kasza használatát, úgy erőltette rá a parasztokra a kaszákat (amelyek egyébként nem lengyel gyártmányúak, hanem stájerországiak voltak), mint a sót, a heringet vagy a vodkát. Ennek egyértelműen erőszak- és feudális-kizsákmányolás-jellege volt, a parasztok így is fogadták, s természetesen az uradalmi pénztár az ügyletből jókora jövedelmet húzott. De a vaseszközök a Krakó környéki falusi ház felszerelésében sem mehettek ritkaságszámba.⁸⁴ Torzewski pedig, amikor a tehetős nemest üveghuta létesítésére igyekszik rábeszélni, megállapítja: „az üveg olyan áru, amely nélkül a legkisebb paraszt sem lehet meg”⁸⁵. És a vándor „skótok” kinek adták

el termékeiket? Csak a nemesi udvaroknak? Aligha. Az Iłża városból való fazekak a Krowodrzában lakó paraszt⁸⁶ házáig nem kis utat tettek meg. S hogy a paraszt alapján csak saját készítésű ruhaanyagokat öltött magára, úgy tűnik – legalábbis a lengyel területek egy részére gondolva –, legenda.⁸⁷

Annak ellenére, hogy a kérdéskör kutatásában viszonylag szerény eredményekre hivatkozhatunk, talán megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a jobbágy piaci kapcsolatai elsősorban fogyasztói jellegűek voltak, „jó” évben lehetővé tették életszínvonalának emelését. Ha a paraszt – a rendszer által teremtett minden akadály ellenére – beruház, ezt a piacon kívül teszi, attól függetlenül, hogy éppen hogyan alakul piaci kapcsolatainak mérlege. Bizonyos fokig a majorság gazdaságpolitikai vonalának analógiájával van itt dolgunk.

Azt jelentené ez, hogy a paraszt egyáltalán nem eszközöl beruházásokat, hogy nem törekszik a termelési lehetőségek növelésére, hogy azokat egyáltalán nem fejleszti? Az ilyen következtetés teljesen helytelen volna. Hozzá kell tennünk, hogy a parasztok beruházási lehetőségei a legkisebb mértékben sem függnek az össztermék mennyiségétől vagy a piaci helyzettől, hanem a jórészt családi munkaerő mennyiségétől, a jobbágyterheknek a munkaerőkészlethez viszonyított nagyságától (amely két elemet együtt a parasztgazdaság munkaerőmérlege egyenlegének nevezhetjük), valamint – nem kisebb mértékben – a földterület-növelés helyi lehetőségeitől. Ez véleményünk szerint fontos és nem eléggé értékelt tényező. Mert mit jelentettek a paraszti földek periodikusan ismétlődő változásai, amelyek során csökönyösen bizonygatták, hogy a parasztok egy részének több földje van, mint ahogy a régebbi összeírások mutatták? Rendszerint csak a földesúr agresszivitásának megnyilvánulását látjuk benne, amelyet abba az alapvetően hamis ténymegállapításba burkoltak, hogy a pa-

rasztgazdaságok nagyobbak voltak, mint amekkoráknak a korábbi összeírások szerint „kellett volna” lenniük. Vagyis, hogy a régi iratok elkészítése óta eltelt időben a földeket illegálisan növelték meg. Bizonyára gyakran így történt. Az ilyen módszerekben a földesúr nem szűkölködött. Az egyik a hossz-mértékek és a velük összefüggő területmértékek fokozatos rövidítése volt. A földesúri mérővessző megkurtítása, abban a reményben, hogy a parasztok naivak, s nem veszik észre, az utóbbiak ellenállásával találkozott. A falu gyakran ellenőriztette mértékeit, és idővel a földesúri és paraszti mértékek közötti eltérések megnőttek. Ilyen körülmények között, amikor a parasztot lépten-nyomon helyzete rosszabbodásának veszélye fenyegette, a parasztnak a hagyományokhoz ragaszkodása is – bár paradoxonként hangzik – az osztályharc egy formája volt.⁸⁸ Másrészt viszont megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a dolog másképpen is alakulhatott. A leltárkészítőnek a paraszti földterület növeléséről szóló állítása gyakran alapjában véve hamis volt, ám gyakran igaz is lehetett. A parasztok az eszközökben nem válogatva növelték az általuk megművelt területet. Ez egyrészt a pusztá, sőt a földesúri földek beszántásával, másrészt nemritkán a teljes megművelt terület megnövelésével történt úgy, hogy kiirtották a bozótot,⁸⁹ vagy más, parlagon lévő területet vettek birtokba, felszántották a nem intenzív felhasználású réteket és közös legelőket stb. Egyébként gyakran a műveletlen területek beszántása is növelhette a hasznosított földterületet, éspedig akkor, ha azok – amint az gyakran előfordult – igen elhanyagolt állapotban voltak.

Az általában extenzív mezőgazdaság körülményei között a termelőerők növelését mindenekelőtt a megművelt terület növelésével valósították meg. Úgy véljük, abban az időszakban, amikor a robotra épülő majorsági gazdálkodás uralkodóvá

vált Lengyelországban, ennek a folyamatnak a motorja a nemesi udvar volt. A háborús pusztításokat követően, a 17. század végén és a 18. század első felében azonban a saját állatállománnyal és felszereléssel nem rendelkező földesúr – akinek nem volt készpénze, vagy ha volt, nem akarta e célra felhasználni – már általában képtelennek bizonyult e feladat teljesítésére. Áthárította hát a parasztra. Osztálytársadalomban a beruházási költségeket természetesen mindig a kizsákmányolt osztály viseli. Csakhogy ez abban a korszakban sajátos és a kutatásban eddig nem kellően értékelt módon bonyolódott le. Az ország tönkretett mezőgazdaságát a paraszt építette újjá. Saját munkájával pótolta a felszerelés hiányosságait, munkája eredményeit pedig lassanként kisajátította a földesúr. Nagyjából minden nemzedékváltáskor, az örökség átvétele idején elkészítették a falu összeírásának dokumentumát (néha persze ritkábban, de néha, parasztbérleti rendszerű gazdálkodás esetén, gyakrabban). Ebből az alkalomból nemegyszer méréseket végeztek. Ekkor a majorsághoz csatolták a megművelt területnek az adott paraszti nemzedék munkája révén gyarapított részét, amely többnyire épp egyenlő volt a parasztgazdaság érték- és termelőképeség-gyarapodásával, és egyben a nemzeti gazdaság termelőerői fejlődésének „maxima pars”-át is alkotta.⁹⁰

E mechanizmus legkirívóbb példája az a módszer, amelyet a falu vagy a birtok háborús pusztulásokat követő, elkerülhetetlen újjáépítése során alkalmaztak. Ez a bérleti rendszer bevezetése volt, később – amikor a falu már újjáépült –, a robotoltatásra visszatérve megszüntették. Rutkowski nem tévedett, amikor a bérmunkának a 17. századi lengyel falu háború utáni újjáépítésében játszott szerepét hangsúlyozta. Kérdés, hogy felhasználása mennyire bizonyult tartósnak.

Érdekes viszont, hogy míg egyfelől arról hallunk, hogy a

parasztok nem fogadják szívesen a nagyobb és erősebben megterhelt gazdaságokat, másfelől arról értesülünk, hogy a jobbágyok szívesen vesznek bérbe telkük mellé földesúri parlagföldeket. Makroökonómiai szempontból (a nemzeti jövedelem szintjén) a dolog nem jelentős: az egyik parasztcsalád (járvány miatti kihalása vagy szökése következtében) elhagyott gazdaságát egy másik parasztcsalád műveli. A paraszt gazdasági kalkulációja szempontjából azonban érdekes, és nincs kizárva, hogy még komolyabb jelentőséggel bírt. Mint ismeretes, ha a jobbágy ugart vesz bérbe, azért csak pénzzel, soha nem többletrobottal fizet. Robotkötelezettségeinek lehetőségeit rendszerint kimeríti az úrbéres föld birtoklása. Mivel azonban családjának elemi fogyasztási szükségleteit is innen fedezi, a bérbe vett második gazdaság megsokszorozza kommercializációs lehetőségeit, lehetővé teszi mind a census megfizetését (a második gazdaság jogán), mind életszínvonalának számottevő emelését. A két részgazdaságból álló gazdaság a továbbiakban már nem élelmező-újratermelő parcella, és a bérelt föld szinte teljes nettó termelése kommercializálható. Ezért vonzó ez a tranzakció a paraszt számára. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a vonzóerő csak akkor volt ilyen nagy, ha a második gazdaság vállalása költségek nélkül, vagyis cselédek alkalmazása, „hozzábérlése” nélkül (vagy egy-két cseléddel) megoldható volt, tehát akkor, ha a parasztcsalád rendelkezett munkaerő-tartalékokkal. Még egy nyom, ami arra utal, hogy a szóban forgó rendszerben, amelyben – mint ismeretes – a gazdag parasztcsaládok népesebbek, nem azért népesebbek, mert gazdagabbak, hanem azért gazdagabbak, mert népesebbek.⁹¹ Még egy nyom, amely megerősíti a hipotézist: a termelés nagyságát a munkáskezek száma szabja meg.

Ha tehát a parasztgazdaság valamilyen okból következően

több lehetett, mint élelmező-újratermelő parcella, ha ezt más úton nem lehetett megakadályozni, ha minden gátló körülmény ellenére bővített újratermelést folytatott, akkor ez a módszer tette lehetővé a földesúr számára, hogy e gazdaságból hasznot húzzon.

A jobbágy elszántan harcol azért, hogy legyenek eladható termékfeleslegei. A földesúr mindent elkövet annak érdekében, hogy a jobbágy piaci kapcsolatainak fenntartását (azoktól a kisméretű kapcsolatoktól eltekintve, amelyek a pénzjáradék és egyéb kötelezettségek teljesítéséhez szükségesek voltak) lehetetlenné tegye. Mégis, jelentős mértékben ezek a kapcsolatok határozták meg a paraszt életszínvonalát (nem pedig termelési lehetőségei).

Ilyen módon a paraszti életszínvonal függött a termékfeleslegektől, a termékfeleslegek az össztermék mennyiségétől, az össztermék mennyisége (a gazdaság extenzív jellegét figyelembe véve) a megművelt terület nagyságától, a megművelt terület növelése pedig a munkaerőmértéktől és a „topográfiai” lehetőségektől (a nem hasznosított területek, legelők, cserjések, nem hasznosított erdők stb. közelségétől, különösen pedig közvetlen szomszédságuktól).⁹² Mivel – úgy gondoljuk – a parasztgazdaság munkaerőmértéke mindentől függetlenül pozitív volt (nem azért, mert a robotmunka nehézségeit eltűlozták, hanem mert a paraszt saját és családja munkaerejét nem számította), ebből következik az említett „topográfiai” tényezők döntő szerepe.⁹³

Szóljunk most néhány szót a parasztgazdaság munkaerőmértékéről!

A feladat, hogy tisztázzuk az átlagos paraszti gazdaság munkaerő mértékének kérdését, nagyon nehéz, de nem megoldhatatlan. Az elemzés természetesen a gazdaságok különböző kategóriáinak és időbeli fejlődésének a figyelembevételét

követeli meg. A parasztgazdaság átlagos nagysága csökkenésének tendenciája „pozitív” irányban hatott a mérlegre (a szó nem értékelő jelentésében), míg a kisebb paraszti gazdaságok aránylag nagyobb robotterhelésének szabálya (amelyet Rutkowski állapított meg) ellentétes irányú hatást fejtett ki. Hogy milyen volt az ellentétes tendenciák mérlege, ma még nehéz megállapítani. Úgy véljük, az első bizonyult erősebbnek, vagyis ahogy a parasztgazdaság területe zsugorodott, munkaigénye gyorsabban csökkent, mint ahogy a robot mennyisége nőtt. Az érvelés azonban erősen vitatható.

A parasztgazdaság munkaerőmérlege egy sor gazdaságon kívüli tényező hatásának eredője. A földesúr által a parasztgazdaságból kikényszeríthető munka mennyiségét nemcsak a gazdaság belső munkaigénye szabályozza. A földesúr nem tudja kisajátítani a teljes maradékot. Hogy mennyit tud elvenni, azt az osztályerőviszonyok és bizonyos mértékben maguk az ellenálló parasztok döntenek el. Ezért úgy gondoljuk, a robotterhek lassabban növekedtek, mint ahogyan a paraszti gazdaságok csökkentek.

Ám a parasztgazdaság munkaerőmérlege elemzésének – tekintettel a szóba jöhető munka különböző jellegére és az iránta megnyilvánuló, technikai-természeti okok által meghatározott igény periodikus voltára – a „szűk keresztmetszetek” figyelembevételével kell megtörténnie. Kétségtelenül ilyen „szűk keresztmetszet” volt a felnőtt férfiak által a sürgős mezeti tevékenységek időszakában végzett munka kérdése. Úgy tűnik, gyakran állhatott elő olyan helyzet, amikor ugyanabban a gazdaságban a fontos mezeti tennivalók idején a férfi munkaerő mérlege kiegyensúlyozott, sőt negatív, ugyanakkor az összes többi munkakategóriában és az év minden más szakaszában pozitív.

Mivel a férfi munkaerő mérlegének kiegyensúlyozatlansá-

ga a sürgős mezei tevékenységek időszakában egyedül a szántóföldi, főleg a gabonatermés méreteit szabta meg, ennek a parasztgazdaság által végrehajtott növelése pedig így is óriási nehézségekbe ütközött, a globális mérleg esetleges feleslegeit inkább a zöldségtermelés, a sertés és a baromfi tenyésztése, illetve az ipari termelés egyes ágai (elsősorban a szövés) felé irányították. Innen ered a női munkának a parasztgazdaságban tapasztalható igen nagy jelentősége.⁹⁴

Végül tegyük fel a kérdést: hogyan reagálhatott a paraszti gazdaság a termelés rövid távú ingadozásaira (a növekedésre vagy esésre)?

A majorság alapelve a paraszti járadékok reálértékének stabilizálása, amit azok természetes jellege biztosít. A meghatározott mennyiségű robotmunkanap és természetbeni járadékok reálértéke nyilvánvalóan állandó. Ha tehát a jobbágy jelentéktelen pénzáradékától eltekintünk, a földesúr koncepciója szerint a paraszt termésingadozásainak kockázatát a parasztgazdaságnak kellett vállalnia. Ez a teher pedig abban a korszakban igen nagy és veszélyes volt, a gyenge parasztgazdaság nem tudta elviselni. Ahogy a gazdaság átlagos nagysága csökkent, annak arányában lett a teher egyre nagyobb és fenyegetőbb. Itt a rendszer egyik belső ellentmondása lép fel: ha a földesúr nem vállalja magára legalább a kockázat egy részét, a parasztgazdaság tönkremegy, ami a földesurat is sújtja majd. A földesúrnak tehát, akár tetszik, akár nem, kockáztatnia kell.

A paraszt és a földesúr pénzkapcsolatai az előbbi járadékainak pénzbeni részéből és a (főleg a kocszmáltatási monopóliumban jelentkező) földesúri jogokból álltak. Nagyobb össztermést hozó időszakban a paraszt többet adhat el, de alacsonyabb áron. Minden azt mutatja, hogy az előbbi tényező az erősebb, vagyis ilyenkor könnyebb a járadékok teljesítése.

A földesúr haszna is megvan, mivel ugyanazokat a nominális összegeket kapja, s ezeknek vásárlóértéke az áresés következtében magasabb. Mindkét fél hasznot húz, ami a nemzeti jövedelem növekedésének kifejezője.

A paraszt és a város közötti piaci kapcsolatok alakulását a kézműipari termékek árának kismértékű rugalmassága (céhmonopólium) és a mezőgazdasági és állati termékek árának nagy rugalmassága határozza meg. A nemzeti jövedelem csökkenésének terhe, például rossz termésű évben, teljesen a parasztra hárul. Ezzel ellenkező irányban hat az a szinte szabályt jelentő lehetőség, hogy a paraszt a kézművestermékek beszerzését jó évre elhalaszthatja.

A KÉZMŰVESCÉH-GAZDASÁG

A céhbeli kézműves kalkulációja nagyon kezdetleges, szűk piacra alapozott monopolista kalkuláció.⁹⁵ A szervezett városi fél állt itt szemben a szervezetlen paraszttal, ami a falu város általi tipikus kizsákmányolásának egyik mechanizmusa volt.⁹⁶ A céh mint a korporációs társadalmi rendszer eleme, tudjuk, olyan szervezet, amely tagjait, azok családját, valamint a tagjelölteket integráns módon, minden funkciójukkal, tevékenységükkel és társadalmi szükségletükkel együtt magában foglalja. A korporációs társadalomban csak a testületi tagság révén lesz tagja valaki a társadalomnak. A céhek mint a termelők szervezetei a „monopolár” megteremtésére, vagyis a termelt mennyiségek olyan korlátozására és az árak olyan felszórására törekszenek, amelynek révén megszerzhető összjövedelmük a maximumot érheti el. Az árak felferésének határát a tényleges kereslet szabta meg. A konkurenciát lehetetlenné tevő előírások (a reklám és az árvál-

toztatások megtiltása, a nyersanyagárak és a segéderők bérezésének szabályozása, különösen pedig egy műhelyen belül a segéderő, illetve a munkanapok és munkaórák mennyiségének korlátozásával felhasználható munkaerő-mennyiség szabályozása, ami – kézi és egységes termelési technikáról lévén szó – megszabta minden műhely termelésének felső határát) biztosították a piaci monopolhelyzet eredményeként elért haszon egyenlő elosztását.

Ez az elképzelés az árak elvi állandóságára épült. A gyakorlatban azonban az árak lényeges ingadozásokat mutattak.

Az egész rendszert úgy alakították ki, hogy „a termelés lépésről lépésre kövesse a fogyasztást”, hogy lemaradjon a kereslet mögött. Ennek kellett biztosítania a megfelelő arányokat és a mindenkori termelés eladhatóságát.⁹⁷ Ekkor és csak ekkor funkcionálhatott igazán az „eladó piaca”. A megtermelt mennyiségek céhek általi korlátozása csak ekkor töltötte be közgazdasági szerepét. De a tényleges kereslet növekedése, úgy tűnik (és az előbbiekből is ez következne), egybeesik a nemzeti jövedelem növelésének, az összes termelési tényezők teljes és hatékony alkalmazásának időszakaival, vagyis az alacsony általános árszint éveivel. Természetesen az általános árszintesés mindenekelőtt a mezőgazdasági, állati és erdőgazdasági árucikkek (élelmiszerek és nyersanyagok) olcsóbbá válását jelenti, míg a kézműipari cikkek ára viszonylag merev. Az alacsony árak időszaka tehát a céhműhely számára, úgy látszik, több szempontból előnyös, ugyanis:

1. a nyersanyagárak esnek;
2. a munkaerő költségei csökkennek (mivel a kézműves-sagéderőket, a segédeket és inasokat nagyrészt természetben fizették);
3. a tényleges összkereslet növekszik, és lehetővé teszi a műhelyek termelési képességének teljes mértékű kihasználását;

4. a kereslet gyorsabban nő, mint a kínálat, ami teret nyit az „eladó piaca” hatékony működésének.

Még ha – ami ritkán fordult elő (például a vásárlók, a nemesség vagy a polgárság más csoportjai követelésére) – a kézműipari árakat ilyen helyzetben csökkenteni is kellett, ez akkor is jelentős késéssel történt az előbb említett négy pozitív tényezőhöz viszonyítva, a céh tagjai számára haszonrést biztosítva.

Ezzel szemben a tényleges összkereslet csökkenésének időszakában (amelyek egybeesnek a nemzeti jövedelem csökkenésének és az áremelkedésnek az éveivel) viszont természetesen nem jelenik meg a „fogyasztó piaca”. Ezt – mivel ez alapvető funkcióinak egyike – a céhrendszer gátolja.

A kézművestermékek árainak ekkor emelkedniük kell, mivel:

1. nő a nyersanyagok ára,
 2. nőnek a munkaerő költségei (a természetbeni juttatások költségei),
 3. nőnek a céhmester eltartásának költségei,
- s ráadásul mindezek a mennyiségileg csökkent termelésbe számítandók bele. De az árak nem emelkedhetnek gyorsan a lecsökkent kereslet miatt. A felsrófolt monopolár tényleges hatása ugyan gyengült, a céhrendszer azonban működik mint olyan rendszer, amely az összhasznot, sőt az esetleges veszteségeket is egyenlően elosztja tagjai között.

A céhes termelés nagyságának elaszticitása rövid távú ingadozások során szinte elhanyagolható. Felső határát a meglévő műhelyek termelőerejének teljes kihasználása szabja meg. Eddig a határig változhat, mégpedig – mint feltételeztük – az árszint ingadozásaival fordított arányban.

Hosszabb távon természetesen nagyobb lehetőségek nyíltak a céh termelési potenciáljának változtatásaira. Ezek a

gyakorlatban abban fejeződtek ki, hogy az önállósulás viszonylag könnyebb feltételeit teremtették meg a segédek számára, vagy épp ellenkezőleg, nehézségeket idéztek elő ebben az irányban, aminek egy idő után szükségképpen el kellett vezetnie a műhelyek számának csökkenéséhez. Adódtak közbelső lehetőségek is, például az egy műhelyre eső segéderők számának növelése. Kérdés viszont, vajon a céhpolitika e két iránya közül az egyik választását kizárólag vagy főleg a növekvő, illetve csökkenő kereslet határozta-e meg, egyáltalán piaci jelenségek determinálták-e?

Mivel a klasszikus céhrendszer tiltja a termelési technika megváltoztatását, vagyis a munkatermelékenység változtatását, a céh mint egész össztermelését

1. a műhelyek száma,
2. az egy műhelyre jutó segéderők száma (illetve a szakképzett és szakképzetlen munkások, gyakorlatilag a segédek és inasok aránya),
3. a műhelyek és munkáskezek termelési képességének kihasználtsága határozza meg.

Összességében a céhrendszert azzal jellemezhetjük, hogy hallatlanul kevésbé érzékeny a piaci ösztönzőkre, és rendkívül gyengén alkalmazkodik a helyzet mindenkori változásához.

De a kézművesgazdaságot – a tárgyalt korra gondolva – lehetetlen úgy vizsgálni, hogy nem elemzünk még néhány, a kézműipari termékek árának alakulását és a termelés kalkulációját befolyásoló tényezőt.

A szabad versenyessé kapitalizmusban az ár az egyes vállalkozó szempontjából független változó. A kalkulációba olyan árat kell beiktatnia, amely a piacon ténylegesen uralkodik, hozzátevé ehhez várható változásait. A vállalkozó tevékenysége túl gyenge, az általa piacra dobott termék túl kevés ahhoz, hogy az árra hatást gyakorolhatna.

A feudalizmusban másképpen alakul a dolog. A konkurrencia, főleg a várost és környékét összekötő piacon, rendkívül kezdetleges. A különböző gazdasági alanyok árbefolyásoló lehetőségei jelentősek és sokfélék. A céh az ilyen piacon a kollektív monopolista helyzetében szervezetten lép fel a szervezetlen paraszti szállítókkal szemben, ami lehetővé teszi számára a beszerzett termékek árának leszorítását, elsősorban pedig az eladott cikkek árának felemelését, akár megfelelő normák megszabása révén, akár – mindenekelőtt – a termelt mennyiségek korlátozásával. Másrészt azonban az árak befolyásolására a nemesi rendnek is van eszköze, mégpedig az úgynevezett vajdai árszabás kibocsátása révén. A liberális történettudomány, amely a kapitalista piacgazdaságra jellemző törvényszerűségeket abszolutizálta, hajlamos volt arra, hogy az árszabások közgazdasági jelentőségét lebecsülje, és hatékonyságukban kételkedjen. Hiszen ezeket évszázadokon át makacsul ismétlődően adták ki, s ez arról látszik tanúszkodni, hogy e fegyvert eredménytelenül alkalmazták olyan társadalmi rétegek, amelyeknél ez valamilyen rendellenességre vezethető vissza.

Az árszabások kérdése sokoldalú vizsgálódást igényel. Már a történelem folyamán változó alkalmazási körök is rendkívül sokatmondó. Az 1423-as wartai statútum annak az óhajnak a kifejezésével vezette be a hivatalos árszabályozást, hogy a polgárok „összeesküvései” ne okozhassák az élelmiszerárak mesterséges csökkentését, mivel ezen áruk szállítója akkor még elsősorban a nemesség volt. A 16. században, amikor az áremelkedési tendencia ügye aktuális volt, az 1565-ös alkotmány kiiktatta a gabonát a központilag szabályozott áru termékek közül. A nemes tehát, mint látjuk, maximált árat akar, ha vásárol, de az általa értékesített árukkal szabadkereskedelmet szeretne folytatni⁹⁸ (természetesen csak az álta-

lános áremelkedés körülményei között⁹⁹). Az újabb időkben, amikor az emelkedési tendencia a nemzetközi konjunktúrák, az infláció vagy a háborúk következtében csaknem állandó, a nemesség óriási érdeklődést mutat az italok, a posztók, a selymek árszabályozása iránt,¹⁰⁰ és csak amikor a gabonaárak zuhanása fenyeget, kívánja azt árszabásokkal megakadályozni.¹⁰¹ Ha az árszabások az élelmiszerárakra is vonatkoznak, akkor a feldolgozott termékek árának a nyersanyagokéhoz való igazításáról van szó, míg az utóbbiakat mint sajátos „független változót” kezelik. Ilyen például a kenyér vagy a kásafélék árának összhangba hozása a gabonaárakkal.¹⁰² Itt tehát a városi termelők haszonkulcsának szabályozása a lényeges. A kereskedők ezért időnként bojkottálják az árszabások összeállításának szentelt városházi gyűléseket.¹⁰³ Ismerjük az importárak különleges árszabásait,¹⁰⁴ a városi közvélemény ugyanakkor eredménytelenül követelte a kenyér és az élelmiszerek árának szabályozását.¹⁰⁵

A lengyel történettudományban sokan teljes egészében tagadták az árszabások hatásosságát. „Az árak szabályozásával kapcsolatos egész 16. századi törvényhozás – írja Rybarski – nem bírt komolyabb jelentőséggel. A kereskedelem alapjában szabad volt. A vajdai tarifák csak egyes árukra vonatkoztak, és nem is mindig vették figyelembe őket.”¹⁰⁶ Nem hisz az árszabások erejében Ulanowski, Szelągowski, Hoszowski és nyomukban járva a lwówi árkutatók sem. Az állásfoglalás határozottságában Siegel jár élen, akinek néhány megnyilatkozását érdemes idézni. Azt írja például, hogy „Az elmúlt századok folyamán Lengyelország egyik legfőbb pontját a kereskedelem területén az árszabások jelentették”¹⁰⁷, hogy „az árszabások rendszere a fogyasztót teljesen kiszolgáltatotta a spekulánsoknak, a becsületes kereskedőt pedig a kínos büntetés veszélyének, sőt műhelye elvesztésének

tette ki, mert szükségképpen nem tartotta be az árszabásokat”¹⁰⁸. Ezt nehéz összeegyeztetni azzal az állításával, hogy „az élelmiszerek árjegyzékének összefüggésbe hozása a termények vagy az állatok árával az esetleges veszteségek kiküszöbölését célozta, amelyeket a hozzáértés nélkül folytatott politika miatt a kereskedők elszenvednének”¹⁰⁹. Hogy az árszabások hatását értékelje, összeveti a vaj és a zsiradék megszabott és ténylegesen fizetett árát. Bizonyításában – a matematikai képtelenségektől eltekintve¹¹⁰ – minden kapott eredményt tétele bizonyítékának tekint. Ha a valóban kifizetett ár nagyon eltér az árszabásától, így ír: „Milyen jelentősége van tehát az árjegyzék elkészítésének, ha senki sem akarta, sőt nem is tudta magát ahhoz tartani?” Amikor pedig a kifizetett ár minimális mértékben különbözik az árszabásban megadottól, megállapítja: „Ez az eltérés alig 6%-os a piaci árak javára, ami határozottan mutatja, hogy az árszabások kibocsátását a 18. században nem indokolta reális szükséglet.”¹¹¹ Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy Siegel a következőképpen zárja fejtegetéseit: „az ármegállapító bizottságok minden ülése csak időfecsérlés volt”¹¹². Azt az erényét azonban, hogy álláspontját világosan fejt ki, nem lehet a szerzőtől elvitatni.

A tudományban más nézetekkel is találkozunk. Az árszabások első kutatója, F. Bostel bizonyos fokig hitt hatásosságukban. Poznań kereskedelmét vizsgálva Ereciński leszögezi: „az árszabásokat általában betartották”¹¹³. A kutatások jelenlegi állása szerinti, az egyetlen józan álláspontot e kérdésben Rutkowski képviselte, amikor így vélekedett: „Nem kétséges, hogy az árszabásokban megadott árakat nemegyszer túllépték, és ezeket a túllépéseket korántsem minden esetben büntették. Mégis, bizonyos területen ezek az árszabások hatással voltak az árak alakulására olyan tényezőként, amely

a mezőgazdasági termelők számára előnyös, a munkások és kézművesek számára előnytelen áralakulást okozott Lengyelországban.”¹¹⁴

Hogy az árszabásokat nem tartották be, felesleges bizonygatni. De ez nem bizonyítja az árszabások hatástalanságát. Hatásuk kétféleképpen fejeződhetett ki: 1. az emelkedő tendencia fékezésében, 2. előnyösebb adásvételi feltételek teremtésében a vásárlók számára, akiknek társadalmi helyzete lehetővé tette, hogy az eladót az árszabás tiszteletben tartására késztessek. Hogy a vajdasági árszabások részben (mert nyilván nem mindenben) nem felelősek-e azért, hogy a kézműipari termékek ára a 16–18. századi Lengyelországban lassabban emelkedik, mint a mezőgazdasági terményeké, az kutatásra váró kérdés.

A másik kérdés, amit itt felvetődik: milyen tényezők alakítják a kézműipari termelés kalkulációját. Hamilton egész munkássága során csak e tényezők egyikét, éspedig a munkabéreket veszi tekintetbe. Szerinte az, hogy a termékek ára a béreknél nagyobb mértékben növekszik, a haszon növekedéséről tanúskodik. Ám ebből az okoskodásból hiányzik néhány döntő fontosságú láncszem, amelyek közül minket különösen egy, a nyersanyagköltség érdekel. A kalkulációban játszott szerepe a szakmától függően jelentős ingadozást mutat, de soha nem válik elhanyagolhatóvá. Az újkori Lengyelországban a nyersanyagok fő, bár nem egyedüli előállítója a majorság, vagyis ugyanaz a társadalmi réteg, amelyik egyidejűleg az árszabást is diktálja. Ezt a kérdést eddig nem vizsgálták. Feltűnő például, hogy a búza ára sokkal erősebben emelkedik, mint a búzaliszté, ami a feldolgozónak jutó haszonrés csökkenését sugallja. (De szerepet játszhat ebben például a vízimalmok szerepének csökkenése és helyette a majorsági gazdaságban végzett őrlés kényszere.) A probléma

vizsgálata megkövetelné a nyersanyagokért és kézműipari termékekért különböző piacokon és különböző időszakokban fizetett árak elemzését is, figyelembe véve minden nyersanyagfajta esetében a fő szállító társadalmi helyzetét (ugyanis az többnyire a majorság volt, de nem mindig).

Végül tekintetbe kell venni, hogy a kézműipari termékek kínálatának merevsége együtt jár az irántuk megnyilvánuló kereslet nagy elaszticitásával, legalábbis a szakmák többségénél.

Ez a rugalmasság mindenekelőtt a házi, paraszti, sőt részben a városi gazdaságok gyenge kommercializálódásának következménye, ami a piaci kapcsolatokat nagymértékben a nem nélkülözhetetlen szükségletek kielégítésére korlátozta. Ha az árucikkek nem nélkülözhetetlenek, megvételüket későbbre lehet halasztani. A pénztartalékolás a vásárlások kedvezőbb időpontra halasztásának egyik módszere.

A kézművesműhely kalkulációját tehát a kereslet igen nagy rugalmassága és a kínálat jelentéktelen elaszticitása jellemzi.

EMPIRIKUS ÖSSZEVETÉSEK

Az első verifikálandó feltevés a saját fogyasztás stabilizációs tendenciájáról szóló megállapítás és a belőle következő állítás, amely szerint az árutömeg ingadozásai lényegesen erősebbek, mint az ugyancsak erős termésingadozások. Az összevetés alapját a búza termelésének és értékesítésének adatai adják az egyik Poznań városához tartozó majorságból, 1588 és 1610 között. A grafikus ábrázolás négyféle módját alkalmaztuk, s ezek mindegyike igazolja a felállított hipotéziseket. Végül eljutunk az

$$y = ax - b$$

egyenlethez, ahol y az árutömeget, x a termést jelenti, ahol a csaknem eléri az egységet (ebben az esetben $a = 1,15$), b pedig az állandó saját fogyasztást.

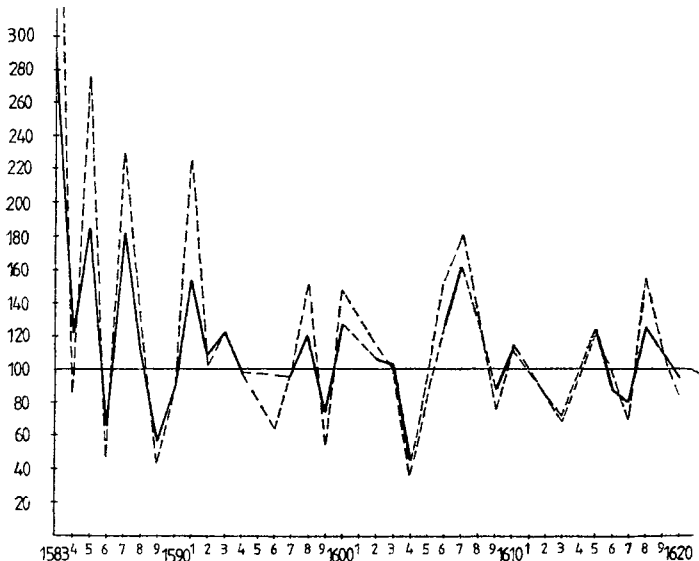
E megállapítás nem megy felfedezészámba, mégis nagy jelentőséget tulajdonítunk neki. A saját fogyasztás, különösen történeti aspektusban, vizsgálható a legnehezebben. Hogyan ragadjuk meg azt, amit egy és ugyanazon gazdaságban termeltek meg és fogyasztottak el, anélkül hogy átment volna a piacon, különböző emberek kezén, hogy (a vállalkozás belső viszonyain kívül) emberek közötti kapcsolatok tárgya lett volna? Ha azonban elegendő alapunk van arra, hogy elfogadjuk: a saját fogyasztás rövid távon mennyiségileg stabil, akkor egyszersmind ahhoz is jogunk van, hogy a termelés kommercializálódó részének mennyiségi változásait és reálértékének változásait elemezzük.

A világtól elszigetelt feudális gazdaságban az általános árszínvonalat a mezőgazdasági árak mozgása determinálja, ezt pedig (rövid távon, amikor a kereslet állandónak tekinthető) a termés. Az áringadozásoknak tehát fordítottan kell arányolniuk a termésingadozásokhoz. Mivel az össztermék nagyságingadozásai szinte teljesen átdobódnak annak árurészére, a piaci jelenségek ingadozásainak igen erőseknek kell lenniük, főleg azért, mert az árutermelés részesedése az össztermelésben mennyiségileg jelentéktelen. Az árak történelmi kutatása az utóbbi időben lehetővé tette, hogy számos piac vonatkozásában ilyen összefüggést állapítsunk meg.

Ez az összefüggés lengyel források alapján – ha csekély mértékben is, de – kimutatható.

Ez a rendkívüli jelentőségű tény sokoldalú mérlegelést igényel.

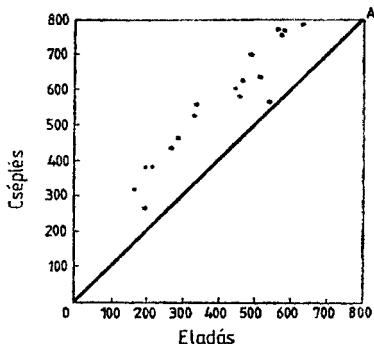
Mindenekelőtt feltételezhető, hogy ez a függés valójában nagyobb volt annál, mint amit a birtokunkban lévő forrásokból

6. grafikon

A termés és az értékesítés elaszticitása mikroökonómiai skálán (búzatermés és eladás 1583–1610 között Wilda majorságban) (láncmutató; a 100-as tengely felett minden pont az előző évihez viszonyított növekedést, alatta minden pont csökkenést jelöl. Látható, hogy az eladott mennyiség a jó termésű években igen gyorsan nő, a gyenge termésű években a termésnél gyorsabban csökken). Forrás: Majewski, J.: *Gospodarka folwarczne we wsiach miasta Poznańia w l. 1582–1644.* (Poznań város majorságai 1582–1644.) Poznań, 1957

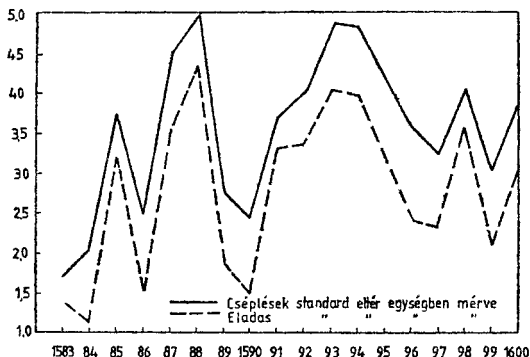
ismerünk. A ténylegesen jelentkező összefüggés e forrásokban annak következtében homályosodott el, hogy nem a „betakarítási” évet, hanem a naptári évet használták. A termés a begyűjtéstől az aratás előtti időszakig terjedő skálán meghatározhatja az árakat. Az adott év vagy a következő termésének és árának összehasonlítása előidézheti a korreláció elhalványulását. A korszakban tipikus, évről évre nagy

7. grafikon

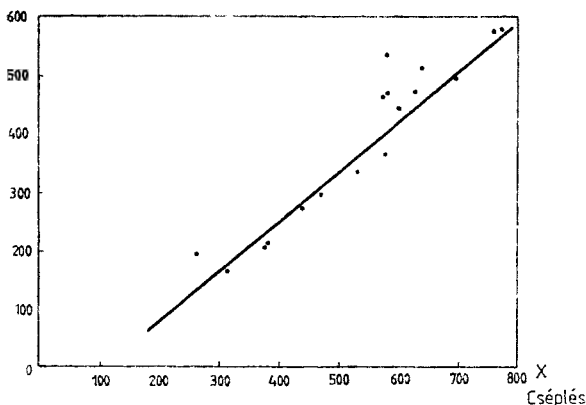
A búza cséplése és eladása Wilda majorságban, 1582–1610 (abszolút számokban)

Forrás: Majewski, J.: *Gospodarstwo folwarczne...* 284–285. l. (A OA tengelyen levő pont azt jelentené, hogy az adott évben a termés egészét eladták. Mivel a pontok a OA tengellyel nagyjából párhuzamos vonalon helyezkednek el, azt mondhatjuk, hogy a majorság belső fogyasztása viszonylag állandó volt.)

8. grafikon

Wilda majorság búzacséplésének és értékesítésének korrelációja, 1583–1600. Forrás: Majewski, J.: *Gospodarstwo folwarczne...*

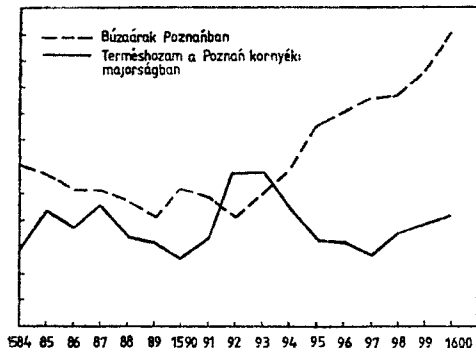
9. grafikon

A termés és az eladásra szánt termés korrelációja mikroökonómiai skálán (búza betakarítás és értékesítés Wilda majorságban, 1583–1600)

F o r r á s : Majewski, J.: *Gospodarstwo folwarczne...*

termésingadozások mellett az összefüggés felismerhetetlenné válhat.¹¹⁵

Az árak és a termékek közti összefüggést az is elleplezheti, hogy próbaszámításainkat a nominálárak alapján végeztük. Az eredményeket tehát megváltoztathatja a monetáris zavarok hatása (jó termésű évben előfordulhat például az inflációs jelenségek által kiváltott váratlan áremelkedés). Hogy ez valószínű, igazolja például a Gdańskból induló kivitel viszonylag gyakori növekedése (amit itt a Visztula-medence termésének felnagyított mutatójaként fogadunk el) és vele együtt az áremelkedés. A kivitel csökkenésének az árcsökkenéssel való egybeesése pedig ritka. E nehézségnek az árak ezüstben vagy aranyban való számítása által történő kiküszöbölését nem láttuk szükségesnek, már csak azért sem, mert a „Bujak-iskola” tanulmányaiban a valutaárfolyam adatai

10. grafikon

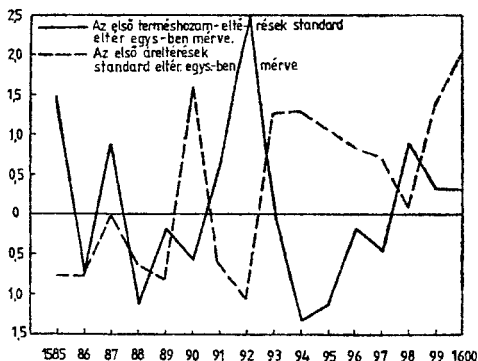
Fermések és árak mikroökonómiai skálán (Wilda majorság, 1584–1600. abszolút számokban)

Forrás: a termésekre (búzabetakarítás az adott évben elosztva az előző évi vetéssel) I. Majewski, J.: *Gospodarstwe folwarczne...*; a búzaárakra vonatkozó adatokat S. Hoszowski professzor bocsátotta rendelkezésemre

nem kelteneek különösebb bizalmat, mindenesetre kevésbé valószínű, hogy azok elég gyorsan feljegyezték az árfolyam-változásokat.

Hogy a terméshozamok és az árak között várható negatív korreláció nem ideális, s hogy – túl a monetáris tényezőkön – itt más tényezők is közrejátszanak, afelől nem lehetnek kétségeink, még ha a korrelációra vonatkozó következtetésünk alapja nagyon is hiányos: az árak történetének viszonylag jó ismerete mellett a termésingadozásokról igen keveset tudunk.

Az a megbízható alap, amelyre e következtetésünk támaszkodik, az összes gabonafélék árának az összes lengyel városokban megfigyelhető, egyformának mutatózó mozgása. Ez a jelenség sem volt még külön kutatás tárgya, de a példaként a grafikonokon ábrázolt eredmények önmagukban is sokatmondóak.¹¹⁶

11. grafikon

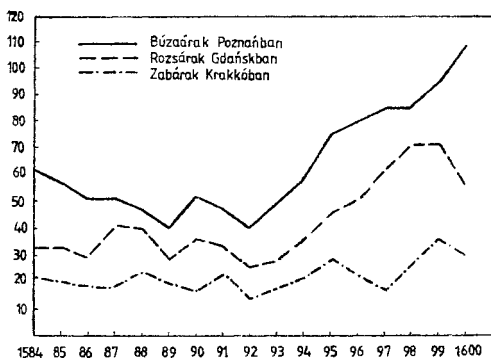
A terméshozamok és árak korrelációja mikroökonómiai skálán (Wilda majorság, 1585–1600)

F o r r á s : a termésekre (búzabetakarítás az adott évben elosztva az előző évi vetéssel) l. Majewski, J.: *Gospodarstwo folwarczne...*; a poznańi búzaárakra vonatkozó adatokat S. Hoszowski professzor bocsátotta rendelkezésemre

Az adatok a következők:

<i>Egyszerű korreláció</i>	Poznań–Gdańsk	0,860
	Poznań–Krakkó	-0,699
	Gdańsk–Krakkó	-0,655
<i>Egyszerű korreláció</i>		
<i>éves késéssel</i>	Gdańsk–Krakkó	0,820
<i>Többszörös korreláció</i>	Poznań–Gdańsk és Krakkó	0,879
	Gdańsk–Poznań és Krakkó	-0,864
	Krakkó–Poznań és Gdańsk	-0,707

Már Wiśniewski felhívta a figyelmet a 18. századi varsói és gdański áruk korrelációjára.¹¹⁷ Ha a Lengyelország nagyobb városai közötti gabonaár-korrelációk magas fokát bizonyítottak vesszük, akkor, e városok földrajzi szempontból kétségtelenül szűk ellátási bázisa, illetve a különböző lengyel országrészek nagy terméskülönbségei ellenére, arra a következtetésre jutunk, hogy bizonyára más, az ármozgást egységesítő tényezők is hatottak. Természetesen ilyen tényező lehetett az exportár hatása, a kivitel, a világpiaci jelenségek hatása is.¹¹⁸

12. grafikon

Gabonaárak Lengyelország főbb városaiban 1584–1600 között (abszolút számokban)

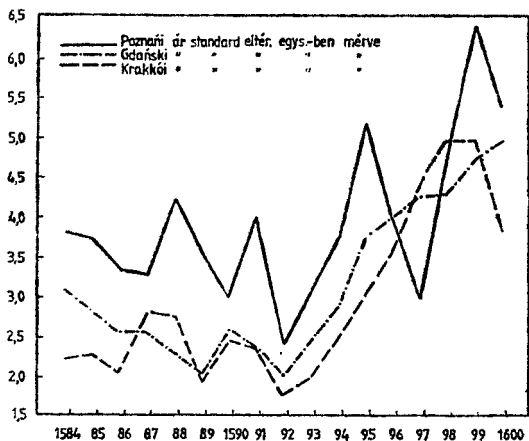
F o r r á s : Poznań (egy éwiertnia* búza ára) – adatok S. Hoszowski professzortól; Gdańsk (egy łaszt rozs ára) – Pelc, J.: *Ceny w Gdańsku w XVI i XVII w.* (Árak Gdańskban a XVI. és XVII. században.) Lwów, 1937; Kraków (egy éwiertnia zab ára) – Pelc, J.: *Ceny w Krakowie w l. 1369–1600.* (Árak Krakówban 1369–1600.) Lwów, 1935

* Gabona mértékegysége, mely 1764-ig, a véka bevezetéséig volt használatban, s ez utóbbinál kb. 10%-kal nagyobb mennyiséget jelölt. (A szerk.)

Így elérkeztünk egy igen fontos és a lengyel tudományban erősen vitatott kérdéshez.

A külső piac, illetve az egymáshoz viszonyított belső és külső piac Lengyelország gazdasági életében játszott szerepéről sok és ádáz vita folyt, főleg, de nem kizárólag, a robotra épülő majorsági gazdálkodás kialakulásával kapcsolatban. A gazdasági elemzés szempontjából azonban a problémának véleményünk szerint még nincs biztos kutatási módszere. Mindenekelőtt megkérdőjelezhető a mennyiségi mutatók kérdése. Korzon kiszámította, hogy a Lengyelország első felosztását és a porosz vám bevezetését követő években a kisebbé vált ország gabonakivitele az össztermés 4–7,5%-át tette ki.¹¹⁹ Hoszowski ezt a számítást valószínűnek tartva feltételezi, hogy az első felosztás előtti export a termés kétszer akkora százalékára (10–15%) rúgott.¹²⁰

Másrészt a kivitelnek az ország gazdasági életére gyakorolt hatása csak a piaci mechanizmuson, mindenekelőtt az árakon keresztül érvényesülhet. Hogy el tudjuk képzelni az exportnak az árakra kifejtett hatását, a kivitt mennyiségeket nem az össztermeléssel, hanem az árutermeléssel kellene összevetnünk. Ez utóbbi nagyságát viszont igen nehéz meghatározni. A 16. század végéről való vagyonszemle adatai alapján az értékesítésre szánt mezőgazdasági termés Rutkowski által kiszámított együtthatói túlságosan magasnak tűnnek.¹²¹ Ráadásul ezek a majorsági termelés együtthatói. Feltételezve, hogy a paraszt értékesítésre szánt termése 10%-ot tett ki,¹²² és hogy a parasztgazdaságok a nettó termés 50%-át adták, még a Rutkowski-féle eltúlzott majorsági mutatókat a 16. századi lengyel mezőgazdaság értékesítésre szánt termésének átlagos mutatójául elfogadva is kb. 35–40%-ot kapunk. A 16. és 18. század között az együttható változására két, egymással ellentétes irányú tendencia hatott: 1. a majorsági

13. grafikon

A gabonaárak ingadozásainak korrelációja Lengyelország főbb városai-ban 1584–1600 között

F o r r á s : Poznań (egy ćwiertnia* búza ára) – adatok S. Hoszowski professzortól; Gdańsk (egy laszt rozs ára) – Pelc, J.: *Ceny w Gdańsku w XVI i XVII w.* (Árak Gdańskban a XVI. és XVII. században.) Lwów, 1937; Kraków (egy ćwiertnia zab ára) – Pelc, J.: *Ceny w Krakowie w l. 1369–1600.* (Árak Krakókban 1369–1600.) Lwów, 1935

földterület részarányának az ország egész megművelt területéhez viszonyított növekedése, ami az eladásra szánt termés mutatójának emelkedését eredményezte; 2. a területegységre eső termékenység csökkenése, amely csökkentette az együtt-hatót. Ha elfogadjuk, hogy a két tendencia kiegyenlíti egymást, feltételezzük, hogy a 18. század második felére vonatkoztatva is elfogadhatjuk az említett 35–40%-ot mint az értékesítésre szánt termés mutatóját. Ebben az esetben a kivitel-

* Gabona mértékegysége, mely 1764-ig, a véka bevezetéséig volt használatban, s ez utóbbinál kb. 10%-kal nagyobb mennyiséget jelölt. (A szerk.)

nek a nettó össztermésben Hoszowski által 10–15%-ra tett részesedése azt jelenti, hogy a kivitel részaránya az árutermelés 25–45%-át teszi ki.¹²³ Ez pedig óriási százalék.

Emellett, mint mondtuk, az össztermék jelentős rövid távú ingadozásai teljesen áttevődnek az össztermékhez viszonyítva kis árutömegre, amely ennek következtében évről évre még erősebben ingadozik.

Az exportnak a piaci jelenségekre gyakorolt hatását az országon belül azonban nem ítéldhetjük meg csupán abból, hogy hány százalékos a részaránya az össztermelésben vagy az árutermelésben. Még a viszonylag kis kivitel is jelentősen befolyásolhatja (ha nem is okvetlenül) az országon belüli árat. Egész sereg tényező hat itt együttesen, amelyeket nehéz megjósolni. A megoldást e hatás empirikus vizsgálata jelenti.

Végezzünk próbaelemzést az 1584–1600 közötti időszak adataira támaszkodva (azért választottuk ezt az időszakot, mert csupán ezekből az évekből vannak folyamatos adataink a termés nagyságáról).¹²⁴

A Poznań környéki búzatermés adatait a poznańi búzárákkal összevetve¹²⁵ negatív korrelációra számíthatunk. A kapott negatív korreláció a várakozásnak megfelelően viszonylag gyenge.

Másrészt összehasonlítottuk három lengyel város gabonaár-ingadozásait ugyanebben az időszakban. A korreláció rendkívül erősnek bizonyult, annak ellenére, hogy egy sor tényező előidézhette volna gyengülését. (Először összevetettük Gdańsk, Krakkó és Poznań árait, vagyis két, Visztula menti, de egymástól a lehető legtávolabb fekvő városét, valamint egy harmadikét, amely az árakra bizonyára nagyon is egységesítően ható medencén kívül helyezkedik el. Másodszor, folyamatos adatsorok hiányában összehasonlítás céljából azt kellett tekintetbe vennünk, amivel rendelkezünk,

vagyis Gdańskban a rozs, Poznańban a búza és Krakkóban a zab adatait, tehát fel kell tételeznünk, hogy a korreláció azonos gabonaféle viszonylatában még nagyobb lenne.)¹²⁶

Hogy a magas korreláció nem csupán az itt példaként felhozott időszak jellemzője, bizonyítják a 18. század második feléből való adatok. A számításokat a rozs nomináláraival végeztük. Íme az eredmények:¹²⁷

1750–1795 között

<i>Teljes korreláció</i>	Krakkó–Varsó	–0,760
	Varsó–Gdańsk	–0,800
	Krakkó–Gdańsk	–0,872
<i>Többszörös korreláció</i>	Varsó–Krakkó és Gdańsk	–0,815
	Krakkó–Varsó és Gdańsk	–0,834
	Gdańsk–Varsó és Krakkó	–0,866

1750–1772 között

<i>Teljes korreláció</i>	Krakkó–Varsó	–0,607
	Varsó–Gdańsk	–0,509
	Krakkó–Gdańsk	–0,823
<i>Többszörös korreláció</i>	Varsó–Krakkó és Gdańsk	–0,608
	Krakkó–Varsó és Gdańsk	–0,852
	Gdańsk–Varsó Krakkó	–0,822

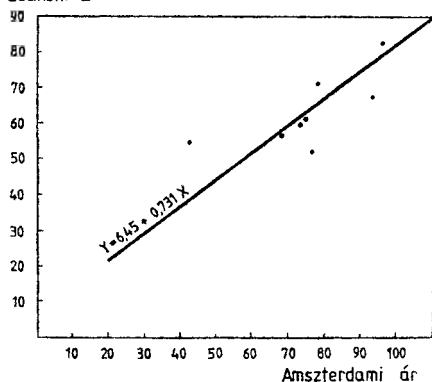
De térjünk vissza 16. század végi poznaí példánkhoz, mivel csak itt rendelkezünk a helyi árak és a helyi termés egyidőből való adataival. Válasszuk ki azokat az éveket, amelyek a termések és az árak összehasonlításában nem mutatják a „normális”, negatív korrelációt. Tehát azokat, amelyekben az ár és a termés egyszerre nő, vagy egyszerre csökken. Ezek a következők: 1585 (csökken), 1588 (csökken), 1589 (csökken), 1599 (nő) és 1600 (nő). Kiderül, hogy mind-ezekben az években (kivéve 1600-at) Poznańban a búzaárnak a termés változásával nem magyarázható mozgása megegyezik a gdański gabonaárak mozgási irányával. A dolog véleményünk szerint igen jelentős.

A következő lépésben vizsgáljuk meg a kiviteli árat meg szabó tényezőket.

Az első lépés a gdański árak és a felvevő piacok árai közötti korreláció megállapítása kell hogy legyen. Posthumusnak a hollandiai árakról szóló tanulmánya azonban e korszak vonatkozásában rendkívül hiányos feljegyzéseket tartalmaz. Mégis próbáljuk meg összevetni azt, amit lehet. A legtöbb adattal a „porosz rozs” amszterdami áráról rendelkezünk (egy last* ára guldenben).¹²⁸ Hasonlítsuk össze ezt egy last rozs gdański árával (Pelc szerint, aranyban)¹²⁹ azokból az évekből, amelyekből mindkét adatunk megvan.¹³⁰

	<i>Amszterdam</i>	<i>Gdańsk</i>
1579	78,40	71,79
1580	96,00	83,19
1581		

* A last Európa északi felén használatos űrmérték volt, gabonánál – a térfogatsúlytól függően – kb. 2200–2500 kg-nak felelt meg. (A szerk.)

15. grafikon

A gdański és amszterdami rozsárak ingadozásainak korrelációja 1579–1594 között

Forrás: Pelc, J.: *Ceny w Gdańsku w XVI i XVII w.*; Posthumus, N. W.: *Inquiry into the History of Prices in Holland*. I. k.

Ez fontos összetevő, de az elemzéshez nem elegendő.

Mindenekelőtt: a kiviteltől való függésnek nem kell az exportáló és importáló piacon az árak ideális korrelációjában kifejeződni. Egyes helyzetekben igen, másokban éppen ellenkezőleg. A kereskedelem sikeres időszakában a korreláció szükségszerűen nagy. A csere ilyen vagy olyan okból történő megszakadása esetén azonban a piacokon végbemennő ármozgásnak ellentétes tendenciái lehetnek. A lengyel exportnak a kozákok elleni háborúk és a „vízözön”* időszakában bekövetkező visszaesése természetesen mind Gdańskban, mind Amszterdamban áremelkedést idézett elő. Az 1664–1665-ös nagy hollandiai járvány viszont (sőt, még

* Az 1650–1655 közötti svéd támadásokra használt kifejezés. (A szerk.)

az 1720-as ún. marseille-i is) Amszterdamban áremelkedést, Gdańskban pedig árcsökkenést okozott. Az, hogy egyes esetekben az export- és importpiacon az árak különböző irányban mozdulnak el, nemhogy a kivitelről való függés hiányát, hanem épp ellenkezőleg, annak erejét tanúsítja.¹³¹

De lépünk eggyel tovább! Ha elfogadjuk (ami valószínűnek tűnik), hogy – eltekintve azoktól az évektől, amikor a kereskedelmet valami (például a vásárló országban pusztító járvány) megzavarta – Gdańskban gabonából rendszerint minden, az ország belsejéből oda szállított mennyiséget el lehetett adni, akkor ebből a feltételezésből fontos következtetések adódnak. Éspedig: 1. a gdański exportnak egyenesen kell aránylania a felesleghez, vagyis rövid távon a terméshez, annak ingadozásait felnagyítva¹³², hosszú távon viszont az olyan vektorok eredőjéhez, mint a munkatermelékenység és a talajtermékenység változásai, a földtulajdonban a nagybirtok javára és a falu rovására végrehajtott módosítások, az exportáló terület kiterjedésének¹³³ változásai, például útépitések vagy államhatár-módosítások stb. következtében; 2. a gdański kivitelnek fordítottan kell aránylania az országos piaci árak mozgásához, mégpedig olyan mértékben, amilyenben ezek az árak is fordítottan arányosak a termés-sel (és mint fentebb láttuk, bizonyos fokig ilyenek). Érdeemes megjegyezni, hogy az export nagyságának és az országos áringadozásoknak a fordított összefüggése, bár hasonlít egyes, a szabadversenyos kapitalizmusban fellépő jelenségekre, mégis erősen eltérő gazdasági jellegű: a kapitalizmusban a kivitel azért növekedhet, mert az országban az árak csökkennek; a két mennyiség között itt nincs ok-okozati összefüggés, és mindkettő egy harmadik jelenség, a termés következménye; 3. ha az előbbi okoskodás helyes, az exportnak mérséklően kell hatnia az országban jelentkező áringadozásokra.

Modellünkben végző soron az következik, hogy 1. Gdańskban minden oda szállított mennyiség eladható; 2. a szervezett vásárló (a külföldi vagy még inkább a gdański kereskedő) döntően befolyásolja az árakat; vagyis rossz termésű évben kevesebbet vesz (mert kevesebbet szállítottak), de nem lát okot arra, hogy többet fizessen. Ha ez így van, a gdański árak grafikonjának, más lengyel városokéhoz viszonyítva, „kiegyenlített csúcsokat” kell mutatnia. Ilyen módon is eljutunk a kivitel nivelláló hatásának gondolatához. Legalábbis elvben így kell lennie. A jelenség azonban közelebbi vizsgáldást kíván.

Ha elfogadjuk a feltételezést, hogy a paraszt gabonája látja el a várost, a nemes gabonája pedig a nemzetközi piacra kerül, akkor – figyelembe véve, hogy az árutermelés részaránya a parasztgazdaságokban alacsonyabb, mégpedig sokkal alacsonyabb, mint a majorsági termelés részesedése – gyenge termésű év könnyen előidézhetheti a városi vásárookra vitt árutömeg katasztrofális arányú, és a kikötőkbe vitt szállítmányok jóval kisebb csökkenését. Ez azt jelentené, hogy 1. az árak az ország belsejében fekvő városokban erősebben ingadoznak, mint a kikötővárosokban; 2. a kivitel emeli, nem pedig kiegyenlíti az országban belüli árakat. Másrészt viszont az országban belüli árak növekedésének határa van: a kikötővárosokban fizetett ár mínusz az e városokba történő szállítás költsége. Ugyanakkor a kikötővárosi árat, úgy látjuk, eredményesen leszorítja a vásárló (a nyugat-európai kereskedő vagy inkább a gdański közvetítő) tevékenysége, akinek – mivel előjogok illetik meg – nagyobb befolyása van az árra. Még lényegesebb, hogy itt két ellentétes tendencia mutatkozik meg: egyrészt a parasztgazdaság átlagos méreteinek csökkenése az árutömeg csökkenését okozza, és ez azzal a veszéllyel jár, hogy az rossz termésű évben el is tűnik a piac-

ról, következésképp a városi ellátásban zökkenők állhatnak be, másrészt pedig az előbbivel párhuzamos (és nem kizárt, hogy kölcsönösen összefüggő) folyamat a kisvárosok agrarizálódásához vezet, ami fokozatosan csökkenti a parasztok élelemszállítmányaitól való függésüket. Végeredményben helyesnek látszik az a tézis, amely szerint a kivitel kiegyenlítőleg hat az országon belüli árak mozgására. Talán épp ez okozza, hogy például a „hausse” és „baisse” hullámai nem annyira szembetűnőek Lengyelországban, mint ugyanabban az időben Franciaországban, főleg annak szárazföldi részén.¹³⁴

Az sincs kizárva, hogy ez a tényező, amely az áringadozások skáláját kisebbé teszi a termésingadozásokénál, legalábbis az egyik oka annak, hogy a mezőgazdasági (mind a majorsági, mind a paraszti) jövedelmek inkább függnék a terméstől, mint az áráktól.

Ha most tekintetbe vesszük, hogy a helyi árak függnék 1. a terméstől, 2. az exportáraktól, ezt követően meg kell vizsgálni a lehetséges kombinációkat. Ezek: *a)* gyenge termés Poznań környékén, ami egybeesik az amszterdami növekvő tendenciával, *b)* jó termés a poznaí vajdaságban, amely egybeesik az amszterdami csökkenő tendenciával, *c)* gyenge termés Poznań környékén, ami egybeesik az amszterdami csökkenő tendenciával, *d)* jó termés a poznaí vajdaságban, amely egybeesik az amszterdami növekvő tendenciával. Az ingadozások iránya *a)* és *b)* esetben nyilvánvaló, csupán erősségüket kell még megvizsgálni. A *c)* és *d)* esetben viszont, ahol ellentétes irányú erőkkel van dolgunk, biztonsággal állíthatjuk, hogy az eredő gyengébb, mint bármelyik vektor (amí megint a mellett a tézis mellett szól, hogy a kivitel kiegyenlítő hatással van az országon belüli árszínvonalra). Lehetetlen azonban megjósolni, hogy a két erő közül melyik

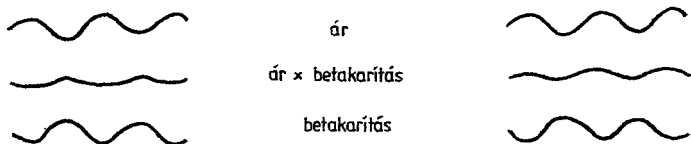
bizonyul erősebbnek. A fejezet elején látható 1. és 2. grafikon (a Poznań környéki termések és poznańi árak, illetve a poznańi és gdański árak) arra engednek következtetni, hogy mindkét eset előfordult.

Ilyen módon okoskodásunk köre bezárult.

Az elemzett adatok alapján most elvégezhetjük annak a fentebbi tézisnek a bizonyítását, amely szerint a mezőgazdasági (mind a majorsági, mind a paraszti) jövedelmek nagyobb mértékben függnék az eladott mennyiségektől, mint az ártól. Természetesen célszerűbb, ha a „tézis bizonyítása” helyett inkább a „hipotézis valószínűvé tétele” kifejezést használjuk.

Ahogy kimutattuk, a termés csaknem teljes, rendkívül nagy rugalmassága áttevődik mind a paraszt, mind a majorság piacra szánt termésére. Mivel a termés „naturális” része az előbbiekből következően mennyiségében viszonylag állandó (kivéve az elemi csapások éveit), így a teljes reáljövedelem ingadozásai a mennyiségileg rendkívül erősen ingadozó piaci rész reálértékének ingadozásaitól függnék. A termés piaci része reálértékének ingadozásai viszont három tényező: 1. az eladott mennyiségek, 2. a kapott árak, 3. a beszerzett cikkek ára eredőjeként foghatók fel. Mivel a parasztok által beszerzett cikkek ára rövid távon viszonylag állandó (másként lesz hosszú távon, amire később rátérünk), az ártól egyelőre eltekinthetünk, s feltehetjük, hogy a mezőgazdasági termelőknek termésük egy részének eladásából származó reáljövedelme arányban van a pénzjövedelemmel, amely a fentebb említett tényezők közül a két első eredője.

Ha egy elszigetelt gazdaságban állandó kereslet mellett az árak az árutömeg (kínálat) ingadozásaival fordított arányban ingadoznak, e két tényező eredőjének természetesen kisebb amplitúdója lesz. De nem lehet-e megjósolni, melyik

16. grafikon

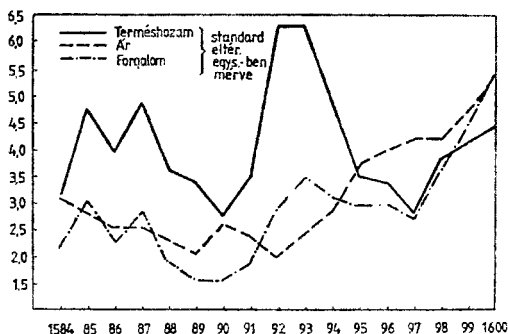
vektor bizonyul erősebbnek? Vajon viszonyuk az itt látható bal vagy jobb oldali séma szerint alakul?

A fentiekben a hipotézis valószínűsége mellett szóló érveket soroltuk fel, amelyek szerint az eladott mennyiségek hatása erősebb, mint az áráké. Most – bár a kutatások jelenlegi állása mellett ez igen nehéz – kíséreljük meg az empirikus bizonyítást, előbb a mikroanalízis, majd a makroanalízis oldaláról.

A mikroanalízis tárgyának megválasztását megszabja az a tény, hogy a céljainknak akár csak részben megfelelő anyagok csupán a Poznań környéki majorságokról vannak.

A Poznań környéki majorságok termésingadozásai és maguk a poznańi áringadozások, mint láttuk, negatív korrelációt mutatnak. Viszont a két görbe eredőjére természetesen az ingadozások kisebb amplitúdója jellemző (mivel a görbék, ingadozásaik ellenkező iránya következtében, részben nivelálódnak), végül azonban közelebb van a termés görbéjéhez, mint az árák görbéjéhez. A nagy áringadozásoknak ugyanis még nagyobb termésingadozások felelnek meg.

Kijelenthetnénk ugyan, hogy a majorság pénzbevételeinek nagyságát nem a termésingadozások, hanem az árutömeg ingadozása befolyásolja. Az előbbiekben azonban bebizonyítottuk, hogy az árutömeg-ingadozások – felnagyítva – tükrözik a termésingadozásokat, mivel a termésingadozások csaknem teljességükben áttevődnek az árurészre. Ha tehát

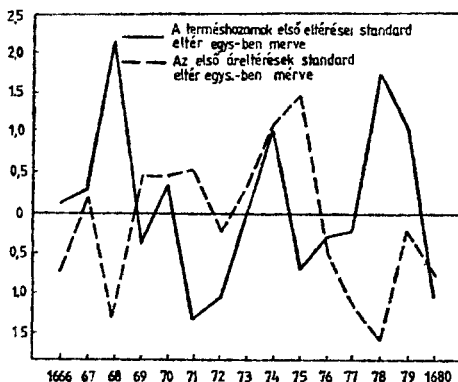
17. grafikon

A termékek és árak korrelációja mikroökonómiai skálán

F o r r á s : a termésadatok Wilda majorságból valók (búzabetakarítás az adott évben elosztva az előző évi vetéssel 1584–1600) – Majewski, J.: *Gospodarstwo folwarczne...*; a poznańi búzaárakra vonatkozó adatokat S. Hoszowski professzor bocsátotta rendelkezésemre. A „forgalom” a termés és az ár szorzata.

tudjuk, hogy a termésingadozások erősebbek az áringadozásoknál, és az árutömeg-ingadozások erősebbek a termésingadozásoknál, akkor világos, hogy az árutömeg ingadozásainak még erősebbeknek kell lenniük, mint az árakéinak.

Ha a megadott számokat közelebbről szemügyre vesszük, kiderül, hogy a szóban forgó másfél évtizedben az árváltozások iránya nyolcszor megegyezik a termésváltozások irányával. Ezek az esetek most nem érdekesek, mert nyilvánvaló, hogy a két tényező eredője ezekben az években csak erősíti az egyidejű emelkedést vagy csökkenést. A másik nyolc eset közül viszont, amikor az ármozgás a termésváltozással ellentétes irányú, az eredmény csak kettőben nem egyezik meg hipotézisünkkel (1590-ben a termés az előző évi 3,1-ről 2,5-re csökken, az ár viszont 40,5-ről 51,8-ra nő, a szorzat tehát 3%-kal nő, 1596-ban pedig a termés 3,2-ről 3,1-re esik, az ár

18. grafikon

A termékek és árak korrelációja makroökonómiai skálán 1665–1680 között

Forrás: a termékek mutatójaként a gdański gabonakivitelt fogadtuk el (1000 łasztban) – Hoszowski, S.: *Handel Gdańska w okresie XV–XVIII w.* (Gdańsk kereskedelme a XV–XVIII. században.) Kraków, 1960; a gdański rozsúrákra Pelc, J.: *Ceny w Gdańsku w XVI i XVII w.*: az 50/a, 50/b, 50/c oldalak grafikonjai után

75,0-ról 80,5-re emelkedik, így a szorzat 4%-kal nő). Az eltérések azonban mindkét esetben láthatóan jelentéktelenek. A maradék hat esetben a jelenség feltételezésünknek megfelelően alakul: az eladó nagyobb mennyiséget eladva többet keres annál, mint amit az árak csökkenésével veszít.

Az is világos, hogy ilyen időszakokban, amikor nem jelentkezik komolyabb pénzügyi zavarok, és a nemzetközi forgalom is viszonylag zavartalan, a termés és az ár szorzata jóval kisebb skálán ingadozik, mint az ezt determináló két görbe. Ez azt jelenti, hogy a piaci jelenségek rövid távon bizonyos fókig stabilizálják a mezőgazdasági termelők jövedelmének reálértékét, csökkentve a rendkívüli termésingadozások hatását.

Ugyanezt a kérdést – a mikroanalízis szintjén maradván – még másképpen is vizsgálhatjuk. Vegyük egy Poznań környéki falu termését (Wilda majorság jó búzatermését mint a termés és az előző évi vetésmennyiség hányadosát) a három legnagyobb és a három legkisebb termést hozó évben. Ezután szorozzuk meg ezeket a számokat a poznańi piac gabonaáráival.

A legjobb termésű évek

	<i>termés</i>	<i>ár</i>	<i>szorzat</i>
1592	5,8	40,2	233,16
1593	5,8	49,0	284,20
1603	4,6	75,5	347,30

A leggyengébb termésű évek

	<i>termés</i>	<i>ár</i>	<i>szorzat</i>
1604	2,2	120,0	264,00
1597	2,6	85,4	222,04
1616	2,8	70,0	196,00

A leggyengébb termésű években tehát:

az átlagtermés 2,5 mag egy elvetett magból

az átlagár 91,6.

A legjobb termésű években:

az átlagtermés 5,4 mag egy elvetett magból

az átlagár 54,9.

Hogy az összehasonlítás mérvadó legyen, ezeket a mennyiségeket most közös nevezőre kell hoznunk. Ha az átlagos leggyengébb termésű évet 100-nak vesszük, az átlagos legjobb termésű évben a megfelelő mennyiségek a következők:

termés 216 ár 60 szorzat 129,6;

tehát a szorzat több mint $1/4$ résznyivel magasabb, mint az átlagosan rossz évben.

De ne a termést és az árat hasonlítsuk össze, hanem az árutömeget és az árat. Hogy a valósághoz közelítsünk, tételezzük fel, hogy az össztermésből el kell vennünk egy szemet a következő évi vetésre, illetve egy másikat a saját fogyasztásra.¹³⁵ Ha a mindenkori termésből elveszünk két magot, közelítünk az árutömeg ingadozásaihoz, amelyek, mint tudjuk, sokkal nagyobbak a termésingadozásoknál. Ekkor a következőket kapjuk:

a leggyengébb termésű években az árutömegre jut

0,5 mag egy elvetett magból

az átlagár 91,6;

a legjobb termésű években az árutömegre jut

3,4 mag egy elvetett magból

az átlagár 54,9.

A legrosszabb termésű évekre vonatkozó adatokat ismét 100-nak véve, az átlagos legjobb év megfelelő mennyiségei a következők:

árutömeg	680
----------	-----

ár	60
----	----

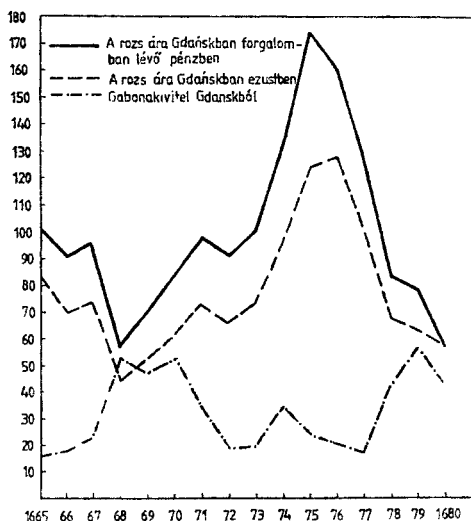
szorzat $\left(\frac{680 \times 60}{100} \right)$	408
--	-----

Tehát az árutömeg eladásából származó pénzbeni jövedelem az átlagos legjobb termésű évben négyszer akkora, mint az átlagos leggyengébb évben, még 40%-kal alacsonyabb árak mellett is.

Vagyis az eredmény ezúttal is alátámasztja hipotézisünket.

Mint jeleztük, a kérdéshez a makroökonómia nézőpontjából is közelíthetünk. A Gdańskon keresztül lebonyolódó lengyelországi gabonakivitel statisztikáját még nem tették közzé. Krannhals adatait nem vehetjük alapul, mivel ezeket jog-

gal bírálták.¹³⁶ Véleményünk szerint mérvadó adatokat közölt nemrégiben S. Hoszowski,¹³⁷ de csak grafikon formájában. A grafikonról megközelítő pontossággal olvastuk le a számokat, hogy megállapítsuk összefüggésüket a gdański rozsárakkal. Példaként az 1564–1680 közötti időszakot választottuk. Meg kellett elégednünk a rozs árával, mivel a 17. századra nincsenek adataink a búzaárakról, de ennek aligha van nagyobb jelentősége, hiszen minket itt csupán az áringadozások érdekelnek, ezek pedig bizonyára párhuzamosak voltak mindkét fő exportgabona esetében. (A búzánál feltehetően kisebb volt az amplitúdó.)

19. grafikon

A rozs ára Gdańskban és a gdański gabonakivitel 1665–1680 között (abszolút számokban)

F o r r á s : az árakra Pelc, J.: *Ceny w Gdańsku w XVI i XVII w.*; a kivitelre Hoszowski, S.: *Handel Gdańsku w okresie XV–XVIII w.*; az 50/a, 50/b, 50/c oldalak grafikonjai után

Mint fentebb mondtuk, a gabonakivitel nagyságát az országos átlagos termésingadozások felnagyított mutatójának tekinthetjük.

Ezzel a módszerrel erre a tizenöt évre hasonló eredményeket kapunk, mint amelyeneket a Poznań környéki majorságokra figyeltünk meg az 1584–1600 közötti időszakban: a két esetből, amikor a termés hozamok és árak ellentétes irányban változnak, az eredmény két esetben nem igazolja hipotézisünket, ötben viszont alátámasztja azt.

Természetesen még messze vagyunk hipotézisünk bizonyításától. A mikro- és makroanalízis révén két távoli időszakból kapott eredmények azonban elegendőek ahhoz, hogy valószínűnek tartsuk.¹³⁸

ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLET

A néhány éves skálájú, rövid távú ingadozások vonatkozásában Labrousse és követői nem vontak le minden következtetést abból a számukra jól ismert tényből, hogy a válság a feudális rendszerben az általános árszínvonal hirtelen növekedésében, míg a kapitalizmusban éppen ellenkezőleg, az általános árszínvonal hirtelen zuhanásában jelentkeznek.

A dolog lényege, hogy a kapitalista rendszerben, legalábbis 1939-ig, az általános árszínvonal ingadozásai egyszerű (pozitív) korrelációban vannak a nemzeti jövedelem össznagyságának ingadozásaival, míg a feudalizmusban e két mennyiség épp ellenkezőleg, fordított (negatív) korrelációban van egymással.

A kapitalizmusban kedvező konjunktúra idején minden „bejön”: a foglalkoztatottság nő, az árszínvonal, a globális haszon, a lakosság összkeresete, a termelőerők mobilizálási

foka egyaránt emelkedik. A nemzeti jövedelem értékmutatója kettőzött erővel növekszik, a nemzeti termék fizikai mennyisége és az általános árszínvonal növekedése halmozódásának eredményeként.

A feudális rendszerben más a helyzet. „Jó” időszakban a termelési tényezők teljes kihasználtsága árcsökkenéssel esik egybe. Az ilyen időszak az áresés ellenére „jó”, mert a termelési tényezők teljes termelékenységé következtében nő a nemzeti jövedelem, emelkedik a haszon és a lakosság jövedelme. Mindenekelőtt azért, mert az árcsökkenésnek semmilyen hatása nincs a termelés természetes, piacon kívüli részére, amely rendszerint igen nagy. De azért is, mert piaci részének vonatkozásában a fordított áringadozások csak részben egyenlítik ki a termelés globális nagyságának ingadozásait. (A majorság és a paraszt többet nyernek azon, hogy jó termés idején többet tudnak eladni, mint amit azon veszítenek, hogy ilyenkor alacsonyabb áron adnak el; a kézműves ugyanígy.)

Ebben az értelemben, míg a kapitalizmusban a nemzeti jövedelem értékmutatójának sajátossága, hogy a ciklikus ingadozások amplitúdója magasabb, mint a nemzeti jövedelem fizikai mennyiségének mutatója (mert a nemzeti jövedelem fizikai mennyiségének és az áraknak a korrelációja pozitív, vagyis a kettő kumulálódik), addig a feudalizmusban fordított a helyzet: a nemzeti jövedelem értékmutatója (ha ki lehetne számítani) stabilabb lenne, mint a nemzeti jövedelem fizikai mennyiségének mutatója (negatív, részben nivellálódó korreláció).¹³⁹

Az eltérés magyarázata viszonylag egyszerű.

A kapitalista rendszerben az áremelkedés mozgásba hozza a tartalékokat; mobilizálja a potenciálisan addig is létező, de a termelésben addig részt nem vevő tényezőket. A kapitalizmusban ugyanis mindig vannak kisebb-nagyobb tartalékok.

A nemzeti jövedelem növelésének korlátlan lehetőségei emellett olyan formában is léteznek, hogy a foglalkoztatást áttekintjük a kevésbé produktív tevékenységek területéről a termelőbb jellegűekéire, ugyancsak az emelkedő árak ösztönző hatására. Ilyen módon a szabad versenyos kapitalizmusban az árnövekedés a nemzeti jövedelem növelésének szükséges és elégséges feltétele.¹⁴⁰

A feudalizmusban, normális időszakokban, lényegében nincsenek tartalékok.¹⁴¹ Nincsenek a termelésben nem felhasznált, de felhasználható tényezők. Ez az állítás látszólag paradoxon, de mégis védhető. A feudális rendszerben természetesen rendszerint sok megműveletlen vagy extenzív módon hasznosított szántóföld, ki nem használt erdő, ismert, de ki nem aknázott ásványi kincs stb. van. Vajon ezek a potenciális tartalékok adott konkrét körülmények között felhasználhatók lennének-e, és – ami itt számunkra fontosabb – kiaknázásuk esetleges megkezdése függ-e az általános árszínvonalról, pontosabban annak emelkedésétől? Ezekre a kérdésekre inkább tagadó választ kell adnunk. Az említett potenciális, „szunnyadó” lehetőségek kihasználását ugyanis korlátozza a munkáskezek száma. (Különös tekintettel a feudalizmusban domináló kézi technikára.) Szabad munkáskéz pedig rendszerint nem áll rendelkezésre. És itt ne tévesszen meg minket a feudalizmus jellemző vonása, a koldusok, csavargók, „szabad” emberek, a szervezett társadalom „marginális” elemeinek nagy száma. Többségük a látszat ellenére beletartozott a társadalomba, sőt bizonyos értelemben annak nélkülözhetetlen része volt. A koldusok krakkói céhe¹⁴² csak egyike azoknak a példáknak, amelyeket könnyűszerrel sorolhatnánk. A feudalizmus ideológiailag nem létezhetett koldusok nélkül. Igen lényeges szolgáltatásokat bocsátottak áruba (elég olcsón), még ha semmiféle anyagi javat nem is termel-

tek. Ugyanezért nem lehet meg a kapitalizmus utazó ügynökök nélkül. A népesség e kategóriájának azok a csoportjai, amelyek valóban nem integrálódtak a korporációs feudális társadalomba, bár fizikailag léteztek (igaz, hogy nagyobb számban csak a feudalizmus hanyatló szakaszában), gyakorlatilag nem, vagy csak rendkívül kis mértékben számítottak a termelés potenciális tényezőjének.¹⁴³

Ha tehát a termelés potenciális lehetőségeit a ténylegesen létező és foglalkoztatható munkáskezek limitálták, akkor a termelés munkaerőhiány miatt nem alkalmazott, „szunnyadó”, „bőségben levő” összes tényezői, az összes említett hasznosítatlan szántóföldek, erdők vagy ásványi kincsek – mindezek az adott körülmények között a nullával egyenlő gazdasági értéket képviseltek.

A nemzeti jövedelem növelése a kapitalizmusban úgy megy végbe, hogy: 1. csökkentik a tartalékokat, és ezzel bevonják a termelésbe a korábban felhasználatlan tényezőket, 2. a munkaerő a kevésbé termelékeny területekről a termelékenyebbekre áramlik, vagyis a mezőgazdaságból az iparba. A feudalizmusban az utóbbi lehetőség vagy egyáltalán nincs meg (az erős jobbágyi függés és a városokba áramlás megnehezítése miatt), vagy nagyon korlátozott; ha végül is, rendszerint kis mértékben, megteremtődik, a nemzeti jövedelem globális növekedésére jelentéktelen hatást gyakorol. Egyrészt amiatt, mert a városi termelés értékének részesedése a lényegében mezőgazdasági jellegű ország össznemzeti jövedelmében kicsi, másrészt, mert a kézműiparban a munka átlagos termelékenysége nem haladja meg annyira a mezőgazdasági munka termelékenységet, mint az ipari korszakban. Ha ez a folyamat mégis végbemegy, ez semmiképpen sem az ár ösztönző hatására megy végbe. Ha az említett tényezők közül az első, a tartalékok csökkentése bekövetkezik (ami néha bizo-

nyos intenzitással előfordul), az ugyancsak nem a növekvő árak hatására történik. Semmi sem utal arra, hogy az alacsony árak időszakában a földbirtokos kevésbé szívesen telepítené le a megüresedett parasztgazdaságra a „szabad” embert, mint magas árak idején. És arra sem utal semmi, hogy a segéd a magas árak időszakában könnyebben önállósíthatná magát és létesíthetne új műhelyt, mint alacsony árak idején.

Az árszínvonal változásai és a nemzeti jövedelem nagysága, illetve a tartalékok felhasználásának változásai közötti összefüggés a feudalizmusban nemcsak ellenkező irányú, mint a kapitalizmusban, de eltérő jellegű is. A kapitalizmusban az áremelkedés a tartalékok mozgásba hozásának, vagyis a nemzeti jövedelem növelésének is ösztönzője. A feudalizmusban viszont a nemzeti jövedelem csökkenése idézi elő az áremelkedést. A kapitalizmusban az árszínvonal változásáé a logikai elsőbbség – a feudalizmusban a nemzeti jövedelem nagyságváltozásáé.

Rövid távon a feudális rendszerben a nemzeti jövedelem csökkenésének többnyire olyan, gazdaságon kívüli okai vannak, mint a gyenge termés vagy a pusztító és dezorganizáló (a lakosság vándorlását stb. okozó) háborúk. Rossz termés esetén a nemzeti jövedelem csökkenése nem kapcsolódik össze semmiféle tartalékképződéssel. Csak egyes esetekben vezethet oda a mezőgazdasági népesség vásárlóerejének (a gyenge termés miatti) csökkenése, hogy a kézművesműhelyek termelési lehetőségeit ideiglenesen jobban kihasználják. A gazdasági életben a háború következtében jelentkező zavarok és pusztítások esetében a nemzeti jövedelem csökkenését kiválthatja az ideiglenes termelési tartalékok keletkezése is. Mindkét eset, tehát a „normához” való visszatérés, illetve a részben megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás, a piaci mechanizmustól függetlenül megy végbe.

Az elemzés véleményünk szerint igazolja az előzetes, rendkívül szerény bázisra épített hipotéziseket, vagyis hogy éppen az alacsony általános árszínvonal időszakai voltak prosperáló és magas jövedelmet hozó időszakok mind a majorság és a paraszt, mind pedig a kézműves számára, annak ellenére, hogy termésük piacra vitt része a szokásosnál alacsonyabb áron kelt el. Ha az alacsony általános árszínvonal egybeesik a nemzeti jövedelem magas szintjével, akkor a hipotézisek valószínűnek tűnnek. Ha sokat lehet elosztani, a jövedelmek nőnek. Ha keveset, csökkennek.

Más kérdés, hogy milyen arányban emelkednek, illetve csökkennek az egyes társadalmi rétegek jövedelmei.

Ami a kézműiparban uralkodó viszonyokat (mester–segéd) illeti, a helyzet egyszerűnek látszik. A segéd bére jórészt természetbeni jellegű, és ebből következően ténylegesen stabil. A „jobb” időszakban szerzett haszon nagyja ugyanilyen arányban természetesen a mesteré. „Jobb” időben – vagyis, mint mondtuk, az alacsony árak időszakában – a mester bizonyára nagyobb mértékben használja ki termelési lehetőségeit, ugyanakkor az általa eladott termékek ára vagy egyáltalán nem, vagy lassabban csökken, mint azoké a cikkeké, amelyeket beszerez. Tehát ilyen módon a nemzeti jövedelemből nagyobb (mégpedig jóval nagyobb) arányban részesedik, mint a segédje.

A földesúr és a falu közötti viszonyban a parasztgazdaság élelmező-újratermelő jellege szintén jövedelmi reálértékének viszonylagos stabilitását jelenti a rövid távú ingadozások folyamán. Mivel a földesúr kisajátítja a csaknem teljes felesleget, az össztermék hatalmas ingadozásai pedig e felesleg sokkal erősebb ingadozásait okozzák, ebből az a következtetés adódik, hogy a földesúr reáljövedelmeinek ingadozásai igen nagyok. Ez természetesen nem mond ellent annak a tény-

nek, hogy a paraszti jövedelem – számértéküket tekintve jóval kisebb – ingadozásai igen nagy, előnyös vagy hátrányos következményekkel járhatnak a parasztok számára.

Egy „jó” év (nagy termés, a nemzeti jövedelem emelkedése, árcsökkenés) tehát mind a földesúr, mind a paraszt reáljövedelmének növekedését jelenti, de mivel a földesúr reáljövedelme összehasonlíthatatlanul magasabb, mint a paraszté, a nemzeti jövedelem elosztásában a különbségek fokozódnak. „Rossz” évben éppen fordítva történik.¹⁴⁴

A hosszú távú és rövid távú jelenségek elválasztott vizsgálata nyilvánvalóan fenntartásokat válthat ki.¹⁴⁵ A klasszikus pozitívista számára a makroökonómiai jelenségek a mikroökonómiai jelenségek eredőjét adják, ugyanúgy, ahogy a hosszú távú jelenségek a rövid távúak eredőjét alkotják. Mi azt az ellentétes álláspontot képviseljük, hogy a hosszú távú változások, fejlődési folyamatok „korántsem a rövid távú folyamatok egyszerű nettó integrációját jelentik”¹⁴⁶, és hogy – F. Perroux megfogalmazása szerint – „la croissance n’a de signification... que comme phénomène de transformation des structures”^{147*}.

Ez a megállapítás ontológiai szempontból ugyan megkérdőjelezhető, de modellek kutatási módszereként érvényességét bizonyára nem lehet kétségbe vonni. A változók egész sora, amelyektől rövid távú kutatásokban jogunk van eltekinteni – különösen a termelési technika, vagyis a munkatermelékenység változásai, a demográfiai változások –, hosszú távú kutatások esetén a gondolatmenet alapelemeivé válnak. A hosszú távú vizsgálódásokban egy sor rövid távú, vissza-

* A növekedés nem értelmezhető másképp, mint struktúrákat átalakító jelenséggént. (*A szerk.*)

fordítható, vagyis nem kumulatív jelenséget figyelmen kívül hagyhatunk.

A hosszú távú kutatások fő feladata tehát azoknak a folyamatosan fellépő vagy ismétlődő jelenségeknek a feltárása, amelyek kumulálóan hatva szerkezeti átalakulásokhoz vezetnek.

A 16–18. századi lengyel gazdaság hosszú távú tendenciáiról szólva nehéz helyzetben vagyunk. A történettudomány eddig elért óriási eredményei lehetővé teszik, hogy többé-kevésbé tisztázzuk az itt ható tendenciákat, de a mennyiségi és globális adatok hiánya megnehezíti számunkra a mérlegelést, pedig éppen ez a legfontosabb.

Az alapprobléma itt természetesen a munka átlagos társadalmi termelékenységének kérdése, mégpedig főleg a gazdaság mennyiségileg domináns szektorában, a mezőgazdaságban. A munkatermelékenység ingadozásait a termelési technikában és a társadalmi intézményekben lezajlott változások okozhatják. (Lényegében azonos technikával a paraszt a majorságban kevésbé termelékenyen dolgozik, mint saját gazdaságában.)

A problémát példák segítségével, néhány nagybirtok anyaga alapján vizsgálhatjuk, amennyiben a forrásokban hosszabb időszakból elegendő adat maradt a tényleges munkafelhasználásról.

A kérdést makroökonómiai szempontból is megközelíthetjük.

Válasszuk ki az 1550 körül kezdődő és a 18. század végéig tartó korszakot.

Mivel ebből az időszakból nincsenek adataink a mezőgazdasági munkatermelékenységben végbement változásokról, megpróbáljuk meghatározni, hogyan változott a megművelt földterület és az ezt megművelő emberek száma.

A megművelt terület nagysága a feudális korszakban gyakran és hirtelen változik. A háborús pusztítások vagy a járványok hirtelen csökkenését idézik elő, majd előbb-utóbb bekövetkezik a kiindulóponthoz való visszatérés. Mivel minket itt a hosszú távú változások érdekelnek, eltekintünk ezektől az időleges zavaroktól, és figyelmünket a két szélső időszak, a 16. század második fele és a 18. század vége összehasonlítására fordítjuk. Mindkét időszakot hosszabb, viszonylagos gazdasági és politikai stabilitás előzte meg, ami lehetővé teszi számunkra, hogy az említett rövid távú változásoktól elvonatkoztassunk.

Ilyen körülmények között a megművelt földterület változása elsősorban nem más, mint új területek művelés alá vétele, vagyis településtörténet.

A lengyel történetírásban számos kiváló tudós foglalkozott településtörténettel, akik kitűnő művekben mutatták meg tudásukat. Döntő többségük azonban a középkorra korlátozta munkásságát. Ez nem is meglepő, hiszen „a középkor társadalom- és gazdaságtörténete voltaképpen településtörténet”¹⁴⁸. Az újkori településtörténet csak kevés tudós (I. T. Baranowski, W. Rusiński) érdeklődését keltette fel,¹⁴⁹ csupán Bujak „iskolájában” dolgoztak ki olyan módszert (az úgynevezett tájváltozások kutatását), amely számunkra használható anyagot szolgáltat.¹⁵⁰ E vizsgálódások kiindulópontja az erdők és mocsarak lecsapolására vonatkozó gazdag és lehetőleg teljes anyag összegyűjtése. Természetesen ami se nem erdő, se nem mocsár, nem szükségképpen egészében megművelt terület.¹⁵¹ Ugyanakkor feltételezhetjük, hogy az a terület, amellyel az erdők és mocsarak kiterjedése csökkent, az ember által művelés alá fogott terület.

Hładyłowicz számításai**ból** ¹⁵² következik, hogy:
Nagylengyelország*

összterülete	32 393 km ²
Erdős és mocsaras terület a 16. sz. második felében	13 266 km ²
Erdős és mocsaras terület a 18. sz. végén	9 956 km ²

A fentiek**ből** kiderül tehát, hogy Nagylengyelország megművelt területe a 16. század második felében nem egészen 19 127 km²-t (32 393 – 13 266), a 18. század végén pedig nem egészen 22 437 km²-t (32 393 – 9956) tett ki. A mezőgazdaságilag hasznosított terület növekedése 3310 km²-t (13 266–9956) tesz ki, és ez utóbbi adat a leginkább mérvadó. Ha a mezőgazdaságilag hasznosított terület a 16. század második felében valóban 19 127 km²-t tett volna ki, akkor 3310 km²-es növekedése bő két évszázad alatt 17,3%-os emelkedést jelentene. Mivel a ténylegesen hasznosított földterület a 16. század második felében 13 266 km²-rel kisebb volt, ugyanez a növekedés abszolút számokban kifejezve magasabb százalékarányt jelent.

Ez az eredmény valójában túlságosan kedvező,¹⁵³ mert nem veszi figyelembe a parlagterületet. Topolski más, mértékadóbb úton haladva a 16. század vége és a 18. század vége között nemhogy növekedést, hanem a művelés alá fogott terület 14%-os csökkenését állapította meg.¹⁵⁴ Vajon ez nem túlságosan kedvezőtlen eredmény? Honnan tudjuk, hogy a jogi értelemben vett „parlagot” a valóságban nem vette-e művelés alá a paraszt vagy a földesúr?

* Nyugat-Lengyelország hagyományos neve. (A szerk.)

Ugyanezen időhatárok között Nagylengyelország lakosságának növekedése 3%-os¹⁵⁵, s ez a becslés alsó határa.

Ha tehát feltételezzük, hogy – Hładyłowicz adatai ellenére – a Nagylengyelországban mezőgazdaságilag hasznosított terület kissé csökkent, vagy legalábbis állandó maradt, miközben a lakosság száma – ha jelentéktelen mértékben is – nőtt, ebből az következne, hogy a mezőgazdaságban az egy főre jutó megművelt terület kb. tíz százalékkal csökkent.

De Nagylengyelország régóta lakott terület. Ha például Kislengyelországot vennénk tekintetbe, amelynek betelepítése az újkorban Podgórze és főleg a keleti határvidékek irányában folyt, a megművelt terület gyarapodása természetesen jóval nagyobb lenne. Hładyłowicz viszont Lwów környékére sokkal alacsonyabb százalékarányt kapott.¹⁵⁶ Ez azzal magyarázható, hogy az adott földrajzi tájra a módszer nem alkalmazható. Nyugat-Ukrajna földjei az erdős és sztyeppövezet közötti átmeneti sávban vannak, ezért a mezőgazdasági hasznosítás folyamata túlnyomórészt erdőirtás nélkül zajlott le. Másrészt azonban Kislengyelországban a megművelt terület erőteljesebb növekedésének a lakosság jóval nagyobb gyarapodása felelt meg, a Lengyelország más tájairól, főleg Mazowszéból ide irányuló migráció következtében.

Tehát a megművelt terület változása Nagylengyelországban nyilvánvalóan kisebb mértékű az országos átlagnál, de alacsonyabb az országos átlagnál a népesség növekedése is. Nincs kizárva, hogy az országos mutató sem lenne sokkal kedvezőbb a nagylengyelországinál.

Hogy az egy foglalkoztatottra eső megművelt terület változásának adatairól áttérhessünk a mezőgazdaság munkatermelékenység-változásainak adataira, szükségünk van még a megművelt terület egységre jutó termelékenységváltozások adataira. A termelékenység a tárgyalt időszakban csökken.

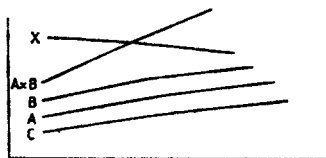
Talán nem olyan mértékben (ha az időszak kezdetét és végét vesszük), mint Rutkowski állította,¹⁵⁷ de az általa megállapított változások iránya helyesnek tűnik.

Topolski, elismerve, hogy a leltárak alábecsülik a termést, elfogadja, hogy egy elvetett mag a 16. század végén 5, a 18. század végén pedig csak 3,5–4 mag termést hozott.¹⁵⁸ Ez tehát komoly, legalább 20%-os esés volt. Emlékeztetünk azonban arra, hogy a leltárak csak a majorságok terméséről beszélnek. A paraszti hozamok viszont számos különböző forrás szerint magasabbak voltak a majorságiaknál,¹⁵⁹ mert a paraszt jobban trágyázta a földet, és mert saját gazdaságában többet és gondosabban dolgozott. Nincs kizárva tehát, hogy az országos átlag mindössze néhány százalékkal csökkent.

Ha azonban az egy foglalkoztatottra jutó földmennyiség és a területegységre eső mezőgazdasági termelékenység valamelyest csökkent, ebből az következik, hogy a mezőgazdaságban a munka termelékenysége nagyobb mértékben csökkent.

E következtetést alátámasztja az a tény, hogy a 18. század végi lengyel gabonakivitel szintje messze elmaradt a 17. század eleji mögött. Mivel e két időhatár között nehezen fedezhetünk fel komolyabb urbanizálódást vagy emelkedést az egy főre jutó gabona fogyasztásában, s mivel fentebb elfogadtuk, hogy az export a Visztula-medence termésének felnagyított mutatója – ha ilyen körülmények között a kivitel csökkenése nagyobb, mint ami a népesség növekedésével magyarázható, akkor ennek a jelenségnek csak a termés csökkenés lehet a magyarázata. Annál is inkább, mert ugyanebben az időben valószínűleg megnőtt az exportővezet, s minden bizonnyal földek kerültek át olyan társadalmi rétegek birtokába, akik termékük nagyobb részét szánták eladásra (a nemességhez a parasztok, mágnásokhoz a nemesség rovására).

Próbáljuk meg ezt grafikusan ábrázolni.

20. grafikon

Ebben az időszakban a jobbágylakosság száma (A) nyilvánvalóan növekszik. Biztosan nő a feudális kötelezettségek átlagos mennyisége is (B). Ebből következik, hogy a szorzatuk, vagyis a földesúr rendelkezésére álló munka is nő ($A \times B$) – mégpedig nagyobb mértékben, mint a két mennyiség bármelyike külön-külön. Kétségtelenül nagyobb lesz a majorsági terület (C) is.

A kérdés tehát így hangzik: mi növekszik gyorsabban, $A \times B$ vagy C? A földesúr rendelkezésére álló munka mennyisége, vagy az a terület, amelyet a maga hasznára művelt? Ha – ami valószínűnek látszik – $A \times B$ gyorsabban nő, mint C, vagyis a majorságok megművelésére felhasznált munka összege gyorsabban nő, mint a majorságok összterülete, a földművelés eszközei és módszerei pedig lényegében változatlanok maradnak, akkor ebből az következik, hogy a majorsági földön a munkatermelékenység hosszú távon csökken $\left(X = \frac{C}{A \times B}\right)$. Ez arra is utalhat, hogy az egyes paraszt munkájának termelékenysége gyorsabban csökken, mint a majorsági föld területegységére jutó termelékenység (a munka termelékenységének esését részben pótolja a munka mennyiségének növekedése).

Ha most a majorsági földek problémájáról rátérünk az ország teljes megművelt területének (majorsági és paraszti földek együtt) kérdésére, akkor okoskodásunk elemei a követ-

kezőképpen alakulnak. A paraszti lakosság (amely munkájával a földterület egészét megműveli) száma nő (ez ugyanaz az A mennyiség, mint az előbbieken). A megművelt föld a majorsági területen nő (C a fenti példából), a paraszti területen viszont csökken (D). A kérdés az, hogy C jobban növekszik-e, mint ahogy D csökken – vagy fordítva. Talán elfogadhatjuk az első eshetőséget, és feltételezhetjük, hogy $C + D$ nő. Végül felvetődik a kérdés: mi növekszik jobban, A vagy $C + D$, tehát a paraszti népesség száma vagy az ország megművelt területe? Úgy tűnik, a paraszti lakosság száma nő gyorsabban. Ebben az esetben pedig a termelékenység a lengyel mezőgazdaság egészében szintén csökken, de nem ugyanolyan mértékben, mint a majorsági területeken. A föld termelékenysége ugyancsak csökkenő mennyiség lenne, és a mezőgazdaságban mint egészben szintén kevésbé csökkenne, mint a majorsági területeken. Ebből következik, hogy a majorságokban mind a föld, mind a munka termelékenysége erősebben csökken, mint a paraszti gazdaságokban.

Egy dolog félreértésre adhat okot. Gostomski a 16. század végén azt kéri a nemességtől, hogy lesse el a parasztok gazdasági módszereit, és tanuljon tőlük, míg „Asztalnok Úr”* a 18. század végén a nagyszerű majorság mellett nyomorúságban tengődő falut mutat be. De az, hogy a paraszti gazdaságokban a majorságokénál kisebb a munkatermelékenység, és a föld termékenysége csökken, nem mond ellent a paraszti nyomorúságnak. Hiszen a parasztok életszínvonala a föld termékenységeinek, a birtokukban lévő területnek és az eltarítottak számának eredője volt. A parasztok elszegényedésének hipotézisét (feltéve, hogy későbbi kutatások ezt bebizonyíta-

* I. Krasicki, a lengyel felvilágosodás legjelentősebb írójának *Pan Podstoli* című regénye. (A szerk.)

nák) nem cáfolja az a tény, hogy a föld termékenysége ezek szerint lassabban csökkent, ha egyidejűleg csökkentek a parasztgazdaság átlagos méretei, és nőtt a gazdaság által eltartottak száma?

Ez a fejtegetés azonban nagyon is bizonytalan. Milyen volt valójában a parasztgazdaságok számára a népesség és a terhek egyidejű növekedésének mérlege? Hogyan viszonyult e két tényező eredője a paraszti föld csökkenő területéhez? Milyen mértékben kompenzálhatta a megnövekedett munkaráfordítás a parasztcsalád gazdaságának zsugorodását? Mindezek a kérdések vizsgálatra várnak.

Foglalkozzunk most a hosszú távú tendenciákkal, amelyek a 16–18. századi lengyel gazdaság változásait jellemzik. E tendenciák, mint mondtuk, számtalan, periodikusan vagy folyamatosan ható, visszafordíthatatlan jellegű tény összességének tekinthetők. Vagyis következményeik kumulálódnak, és szerkezetváltozáshoz vezetnek. Ezek a tendenciák egyszerűsmind a rendszerben rejlő ellentmondásokat, mindenekelőtt az osztályellentéteket is kifejezik. Némelyikről már szóltunk, mások közismertek.

Idézzük fel a legfontosabbakat:

1. a parasztgazdaság méreteit az élelmező-újratermelő parcella optimális arányánál alacsonyabbra szorító tendencia;
2. az előbbivel ellentétes, a paraszttól kiinduló tendencia, amely az árufelesleg és a piaci kapcsolatok minden áron való megszerzésére irányul;
3. a nagybirtok gazdasági megmerevítésének és elszigetelésének tendenciája;
4. a nagybirtok javainak koncentrációja;
5. a nagybirtok gazdasági tevékenysége önellátóvá válásának tendenciája.

A 16–18. századi lengyel gazdaság e legfontosabb tendenciái véleményünk szerint belső ellentmondásokkal magyarázhatók.

Ezek a tendenciák azonban olyan gazdaságban hatnak, amely korántsem szigetelődik el a világtól, sőt azzal az uralkodó osztály számára létfontosságú kötelékek kapcsolják össze. A környező világban – főleg az olyan országokban, amelyekkel Lengyelország közvetlen gazdasági összeköttetésben áll, de azokban a távoli országokban is, amelyekkel semmiféle gazdasági kapcsolata sincs – végbemenő folyamatok idővel a kalkuláció elemeinek változását, a külső feltételek módosulását idézik elő. Ily módon olyan lényeges elemek változnak meg, amelyekre sem az egyes nemes, sem a lengyel nemesség mint osztály nincs befolyással.

A kutatások jelenlegi állása mellett nehéz meghatározni a szóban forgó folyamatokat. Mindegyiknek tükröződnie kellett azokban a viszonyokban, amelyekbe az exportőr-nemes belépett, vagyis a külkereskedelmi cserearányokban (*terms of trade*). Tény, hogy a gdański, szczecini vagy królewieci külkereskedelmi cserearányokat a nemesség érdekeinek szempontjából eddig még nem kutatták. Úgy véljük, hogy az említett folyamatok közül a következők a legfontosabbak:

1. a nemesség által exportált cikkek, elsősorban a gabonafélék, különösen a búza árának növekedése, amely eleinte, a 16. század folyamán igen nagy, később, kb. 1660-ig gyengébb, majd a 17. század végi átmeneti csökkenést követően az egész 18. században lassú, de csaknem állandó;

2. egyes importcikkek árának relatív csökkenése az európai államok tengerentúli gyarmatainak kirablása következtében (fűszerek, cukor stb.);

3. más importcikkek árának kisebb, de szintén kétségtelen

relatív csökkenése a műszaki haladás és termelésszervezés következtében (szövetek, papír, vas stb.).

Lényegében hasonló folyamat zajlik le a belső piacon, a lengyel nagy- és kisvárosi piacokon is. Például a búza ára itt is lényegesen gyorsabban nő, mint a papíré. Azzal a különbséggel, hogy az eltérések méretei alighanem jóval kisebbek. A mezőgazdasági cikkek áremelkedését fékezi a várospolitikai és főleg a számos kis paraszteladó konkurrenciája; a feldolgozott cikkek (vajdai árszabásokkal favorizált) viszonylagos árcsökkenése a technika, de különösen a termelés gazdasági szervezetében végbemenő lassabb előrehaladás következtében hosszabb időt vesz igénybe. Ezért a tranzakcióit a helyi piacon lebonyolító nemes vagy tehetős paraszt a tárgyalt folyamatokat csupán minimális mértékben használja ki. A világpiac közvetlen megközelítése, a kikötővárosokban való kereskedelem önmagában is jelentős gazdasági privilégium volt. Érdekes lenne felkutatni, hogy részben nem ez az előjog vezetett-e a földtulajdon mágnáskézben való koncentrálódásához. A nagybirtok sem termelési technikája, sem szervezettsége, sem munkatermelékenység, sem földje termékenysége tekintetében nem múlta felül a középnemesi birtokot. De talán gazdasági eredményeiben az itt tárgyalt jelenségek következtében fölénybe került, legalábbis a szóban forgó korszak túlnyomó részében. Nem lehetetlen, hogy a 18. század második felében a dolgok ilyen állása részben megváltozik, s ez az egyik tényezője az úgynevezett középnemesség gazdasági megerősödésének ebben a korszakban. De ez csak az egyik, és nem a domináns tényező. Mert a nagybirtok kissé meggyöngyült, de folyamatosan meglévő előjogát, a „világpiaci” közvetlen összeköttetést más, számára előnytelen, aránytalan fejlődését kísérő jelenségek ellensúlyozzák.

De próbáljuk megadni a külkereskedelmi cserearányoknak

(*terms of trade*) korszakunkban lezajlott változásairól szóló hipotéziseink empirikus igazolását.

Az ártörténet régebbi kutatásai sok figyelmet szenteltek a pénz „vásárlási ereje” kérdésének.¹⁶⁰ Egyes optimista kutatók hittek abban, hogy megállapíthatják ennek az erőnek a változékonyságát, sőt azt számokkal is kifejezhetik. Mások pesszimistábbak voltak. Hauser így fejezte ki borúlátását: „Hogy megtudjuk, mekkora értéket képviselt százezer livre a Második Császárság szép időszakában, kérdezzék meg Zolát... [Zola vagy Balzac] jobban elhelyezi környezetében a gazdag burzsoát, mint a statisztikusok, ők a számoknál jobban megmondják önöknek, mekkora volt az adott korszak és adott osztály vásárlóereje, hőseik földből szerzett jövedelme, szerencsés vagy tönkremenést okozó spekulációi... Vásárlóerő. Megoldhatatlan kérdés, sőt azt mondanám, történetileg fel sem vethető, számokkal ki nem fejezhető.”¹⁶¹ De a problémát éppen úgy számokban vetik fel, vitatják tovább – máig is.¹⁶²

A kérdést valóban helytelen kategóriákban vetik fel. Nehéz ellenállni a gondolatnak, hogy e hibát a modern történész társadalmi helyzete okozza. A fizetéséből élő egyetemi tanár saját társadalmi tapasztalata révén valóban csak ezt az egy helyzetet ismeri: ha a gazdasági hivataltól pénzt kap, megtudakolja, mekkora annak vásárlóértéke, és az hogyan változik. De a bérért (mégpedig kizárólag pénzért) végzett munka elég ritka jelenség a preindusztriális korszakokban ahhoz, hogy rájuk vonatkoztatva az előbbi helyzetet kivételesnek tekintsük. A lengyel nemes nem arra volt kíváncsi, hogy mekkora a pénz vásárlóértéke, hanem hogy mekkora az általa eladott termékek vásárlóereje az általa beszerzett termékekéhez képest. Ugyanígy volt ezzel a paraszt s a kézműves is. És ezek a piacon megjelenő alapvető társadalmi kategóriák. A pénz

vásárlóértékének a vásárolt árucikkekhez viszonyított csökkenését talán még többletet is adva kompenzálta az értékesített cikkek árának emelkedése – és megfordítva. A cserearány-mutatók tehát másképpen, még ellenkező irányban is ingadozhatnak, mint a pénz elvont „vásárlási ereje”.

Hogy a lengyel nemes mit adott el, azt többé-kevésbé tudjuk, mikroökonómiai szinten a nagybirtokokról szóló néhány monográfiából, makroökonómiai szinten a gdański kiviteli statisztikákból.

Hogy a nemes mit vásárolt, arról kevesebbet tudunk. A behozatal statisztikája kevésbé pontos, és azt is nehéz elfogadni, hogy a teljes import a nemesség szükségleteit fedezte. Többet nyújthatna a főúri levéltárakban rendkívüli bőségben fennmaradt „comotatiók”, „promemoriák” stb. elemzése, amelyeket a nemesek írtak a gabonával a kikötővárosba küldött megbízottaiknak, s melyekben az ott vásárlandó termékeket is felsorolták.¹⁶³ Mivel azonban e munka elvégzésére eddig nem került sor, hipotézisünk empirikus valószínűsítését pedig mindenképpen szeretnénk elérni, durvább megközelítést kell alkalmaznunk.

A nemesség által eladott cikkek árának mutatójául a rozs árait választottuk. Igaz, a búzaárak hosszú távon jobban emelkedtek, a fa és az erdészeti termékek ára azonban kevésbé. Indokolt tehát a rozs árát a teljes eladott készlet árának mutatójául elfogadni. A következő lépésben megállapítjuk az eladás összetételét, és kiszámítjuk ennek közepes indexét.

Nehezebb a helyzet a beszerzett árucikkekkel. Itt – figyelembe véve a kutatások jelenlegi állását – nagyobb önkényességre kényszerülünk. A következőket választottuk.: 1. jó minőségű posztót, 2. első osztályú papírt, 3. francia bort, 4. kávé, 5. cukrot és 6. borsot. Kiszámítottuk, hogy a minket érdeklő években mennyibe került egy áruskosár: egy rőf

posztó, egy rizsma papír, egy tömlő bor, valamint egy-egy kamien* bors, kávé és cukor. A „kosár” összeállítása természetesen önkényesen történt, de egyelőre nem járhatunk el másképpen. A következő lépés a nemesi és főúri vásárlások tényleges összetételének vizsgálata. Az egyszerűség kedvéért feltételezzük, hogy a rozs ára tükrözi a főúr által eladott árukészlet átlagárát, csakúgy, mint a nemeséét. Ez bizonyára kissé eltér az igazságtól, mivel a nemes nyilván kevesebb fát és erdei terméket adott el, vagyis bevételei valamivel gyorsabban nőttek, mint a főurak bevételei. Azt is feltételezzük, hogy a főurak és nemesek vásárlásainak összetétele ugyanolyan volt, és csupán a megvásárolt mennyiségek különböztek. Az a tény, hogy a nemesség utánozta a főúri életstílust, indokolja ezt a feltevést.

Továbbá feltételezzük, hogy a főúr Gdańskban adja el termékeit, a közép- és kisnemes pedig – akinek nem telik a nagy távolságú szállítás megszervezésére – vidéki városban. Most kiszámítjuk egy 1. évi rozs árát, másrészt, először a gdański, másodsor a krakkói piacon beszerzett cikkekből álló árukosár árát.¹⁶⁴ A számításokat ötvenéves időszakonként megismétljük (minden alkalommal minden ár ötéves átlagát véve: az ötvennel osztható, valamint a két megelőző és a két következő évet). Ezután egy 1. évi rozs árát egy „kosár” árával elosztva olyan mutatót kapunk, amit így nevezhetünk: „egy 1. évi rozs vásárlóereje a nemesség által vásárolt termékekben kifejezve”. Ezt a továbbiakban főúri (a gdański adatok alapján kapott eredmények) és nemesi (a krakkói adatok alapján kapott eredmények) cserearányainak (*terms of trade*) nevezzük. A kapott eredményeket mutatóban fejezzük ki.

A probléma illusztrálása érdekében megkockáztattunk

* Régi lengyel súlymérték, kb. 24–60 font. (*A szerk.*)

még egy, az előbbinél is önkényesebb lépést: a paraszt *terms of trade*-jének kiszámítását. Feltételeztük, hogy a paraszt elad egy-egy véka rozsot, illetve zabot, egy véka vajat és egy kopa* tojást, és vásárol egy rőf vásznat, egy rakás szeget és egy bocska sót. Ezután egy vidéki város (Krakkó) árai alapján megismételtük a fenti eljárást. Az eredmények meglepőek voltak:

Terms of

<i>trade</i>	1550	1600	1650	1700	1750
Főúri	100	276	385	333	855
Nemesi	100	80	144	152	145
Paraszti	100	205	169	118	51

Ha az 1600-as állapotot vennénk 100-nak, a kép módosulna:

Terms of

<i>trade</i>	1600	1650	1700	1750
Főúri	100	139	121	310
Nemesi	100	180	190	181
Paraszti	100	82	58	25

Ilyen eredményekre vezetett a paraszti munka többlettermékének nemesi luxusfogyasztási cikkekre cserélése.¹⁶⁵ Az itt felsorakoztatott eredmények minden bizonnyal túlzottak. Erre következtethetünk egy sor összetevőből. A nemesi vásárlások fentebbi árukosarában bizonyára túl nagy helyet kapnak a gyarmatárúk, amelyek ára a leglassabban, emelkedik és túl kicsit a valamivel gyorsabban dráguló iparcikkek. A paraszti vásárlásokban túlságosan nagy szerepe

* Régi lengyel mértékegység, öt tucat, azaz hatvan. (*A szerk.*)

van a viszonylag leginkább dráguló só költségének. Azt is feltételezhetjük, hogy a krakkói árak túlságosan magasak a paraszti vásárlások mutatójaként. Ez a szempont azonban nem túl jelentős, mivel összehasonlításunkban minket az időben végbemenő változások érdekelnek, a parasztok által ténylegesen fizetett árak és a krakkói árak viszonya pedig nem változott jelentősebb mértékben az időben. S ha a vételárak itt túl magasak, velük alighanem azonos mértékben emelkednek az eladási árak is.

De még ha fel is tesszük, hogy a fentiekből elénk táruló jelenséget eltúloztuk, az olyan meglepő erővel és szabályszerűséggel (kivéve az 1650–1700 közötti fél évszázadot) lép fel, hogy igazságában nem kételkedhetünk.

A 16–17. század fordulójától (feltételezve, hogy a majorság nem nőtt, a paraszti gazdaság pedig nem csökkent, hogy a fogyasztás nem változott stb.) a főúri termelés piaci részének reálértéke háromszorosára, a nemesi kétszeresére nőtt, a paraszti pedig negyedére csökkent.

Kissé másképpen fest a dolog a 16. század második felében; a nemesi *terms of trade* esését ebben az időszakban azonban inkább anyagunk hibájának (s inkább az 1550-es, mint az 1600-as évre vonatkozó hibáknak) tulajdonítjuk. A kérdés további kutatást igényel. A korszak paraszti *terms of trade*-javulása viszont nem meglepő. Számítottunk rá. Véleményünk szerint egyebek mellett ez magyarázza, hogy a falu viszonylag engedékeny a robotra épülő majorsági gazdalkodás terjeszkedésével szemben,¹⁶⁶ mert a paraszt csökkenő területű telkének egyre kevesebb termékét adta el – de egyre előnyösebben. A 17. században a helyzet megváltozott, amint az iparban a reneszánsz hozta technikai haladás (amely a 16. században a parasztok által vásárolt termékek viszonylagos olcsóbbá válását előidézte) lefékeződött.

Lehet, hogy eltűnőzzük az általunk feltárt jelenség fontosságát. Ez emberi dolog. Lehet, hogy a jelenség méretei kisebbek voltak, mint a fenti összevetésekből következik.

Ha azonban az ember képzeletét megmozgatják a számok, a fenti összehasonlítás különböző területeken is gazdag értelmezési lehetőségekkel kecsegtet.

Fényt vet mindenekelőtt a korabeli Lengyelország osztályerőviszonyainak átalakulásaira. Természetesen az itt megadott számok nem a főúr, a nemes vagy a paraszt teljes jövedelme reálértékének mutatói, csak annak piaci részéé. Ez a rész azonban nagyobb részt kapott a főúr jövedelmében, mint a nemesében, és sokkal nagyobbat a nemesében, mint a parasztban. Ha elfogadjuk – csupán gondolatmenetünk szemléltetéseként –, hogy a piaci rész a főúr jövedelmének 60%-át, a nemes jövedelmének 40%-át és a paraszt jövedelmének 10%-át tette ki, a piacon kívüli rész pedig változatlan maradt, akkor fenti táblázataink adataiból az következik, hogy az 1600 és 1750 közötti időszakban a főúr teljes reáljövedelme – ismét változatlan feltételek mellett, a földbirtoklás, a termelékenység, az eladásra szánt termék növelése stb. nélkül – 100-ról 220-ra, a nemesé 100-ról 142-re nőtt, a paraszt pedig 100-ról 92,5-re esett vissza. Ha nem emlékeznénk arra, hogy a paraszti jövedelem döntő hányada természetbeni volt, az általunk kiszámított eredmény abszurdnak tűnne. A főurak, a nemesség és a parasztság közötti anyagi különbségek azonban már a 16–17. század fordulóján is nagyok voltak, s az 1600–1750 közötti időszakban az említetteken kívül a különbségek növekedésére számos tényező hatott (elsősorban a földbirtok koncentrálódása a főurak kezében a nemesség rovására és a nemesség kezében a parasztság rovására). És ha mindezekhez hozzátesszük a fentiekben megállapított, igen erőteljesen ható tényezőt is, jobban megértjük Lengyelország-

ban a tárgyalt korszakban lezajló gazdasági-társadalmi folyamatokat.

Másodsorban az említett jelenség némi fényt vet a belső piacnak Lengyelországban a 16. század végétől a 18. század közepéig tartó összeszűkülési folyamatára. (Még az ilyen általános kormegjelöléseket is félve használjuk; a kérdést az egész kutatható időszakban, minden év vonatkozásában meg kellene vizsgálni. Csak ez esetben sikerülne érvényesíteni a tapasztalatokon alapuló korszakolást a trend megtörésének helyén.) A gdański kereskedelmi cserearányok annyival kedvezőbbek,¹⁶⁷ mint az ország belsejében, hogy lassanként eltávolítják a főurakat és a nemességet is a belső piactól: a főuraknak érdemes felvásárolni a nemesi, sőt a paraszti termést is, hogy aztán Gdańskba szállítsák.¹⁶⁸ Másrészt a cserearányok (*terms of trade*) lényeges romlása a parasztok számára segít megértetni azt a folyamatot, melynek során a paraszt mint vásárló kiszorult a városi piacról. A paraszt, még ha azonos mennyiséget is adott el, és ily módon biztosította a városi lakosság ellátását, 1750-ben alig a negyedét tudta megvenni annak, amit a 16–17. század fordulóján, vagyis abban az időben vásárolhatott, amikor a robotra épülő majorsági gazdálkodás kialakulásának folyamata a Visztulamedencében lényegében befejeződött.

Harmadsorban a fenti adatok némi fényt vetnek az 1600–1750 közötti gazdasági növekedés (illetve inkább annak hiánya) kérdésére, a munkatermelékenység, a földtermékenység, a mezőgazdasági beruházások stb. problémáira. Ha elképzeljük, hogy az ilyen vagy olyan termésjavítások a legjobb esetben is hány százalékos jövedelememelkedést hozhatnak, és összevetjük ezt a két évszázad alatti piaci jövedelem reálértékének nyolcszoros vagy akár a százötven év alatti háromszoros növekedésével, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a ne-

mesnek és főleg a főúrnak semmiféle termelési ráfordításra nem volt érdemes gondolnia. A parasztnak kifizetődik viszont, sőt – figyelembe véve bizonyos piaci vásárlások nélkülözhetetlen voltát – elfogadhatjuk, hogy rá is kényszerül erre. A paraszt lehetőségei azonban e téren minimálisak. Hogy mindenáron e lehetőségek kihasználására törekszik, és mindenképpen meg akarja tartani piaci kapcsolatát, arról más helyen már szóltam, az itt vázolt jelenségek pedig hozzájárulnak erőfeszítéseinek magyarázatához.

Végül a negyedik probléma, melyet az előbbiekhöz kapcsolódva szeretnénk felvetni, módszertani jellegű. Itt a „nem tudatosított” történelem¹⁶⁹ tipikus példájával van dolgunk. Az emberek, akiket ezek a folyamatok érintettek, többségükben nem tudtak a kiváltó okokról, leggyakrabban még magukat a folyamatokat sem fedezték fel, amelyeknek lassú, egy-egy évtized alatt észrevétlen, de meghatározott irányú hatása végül alapvető változásokat idézett elő az egyes társadalmi csoportok helyzetében és kölcsönviszonyaik alakulásában. A 17. század két nagy inflációs hulláma Lengyelországban óriási érdeklődést és felzúdulást váltott ki a társadalomban, pedig súlyuk az imént elemzett mélyreható folyamatokkal összevetve viszonylag kicsi volt, s jelentőségük tulajdonképpen abban állt, hogy siettették eme alapvető folyamatokat. Mégis világos, hogy az említett inflációs folyamatokkal kapcsolatos tudati jelenségeket tüzetesebb vizsgálatnak kellene alávetni.

De a tárgyalt folyamatok egy másik módszertani kérdést is felvetnek. Ez a különböző országok gazdaságának kölcsönös függése. Az a kölcsönviszony, legszembetűnőbb és a források által legkönnyebben megragadható formájában, vagyis a nemzetközi kereskedelem formájában, kezdettől fogva a gazdaságtörténet egyik legkedveltebb témája volt. A nemzetközi kereskedelem imponáló földrajzi kiterjedése a középkor kez-

detétől, sőt már az úgynevezett történelem előtti időkben, számos kutató figyelmét megragadta. Ennek eredménye egy optikai csalódás veszélye: a nagyszerű nemzetközi forgalom meghatározó helyre került az olyan korszakokról alkotott képünkben, amelyekben a forgalom valójában csak a luxuscikket érintette, és a népesség jelentéktelen ezrelékének életszínvonalát befolyásolta. Sombartnak igaza volt, amikor azon tréfálkozott, hogy egyes gazdaságtörténészek olvastán az embernek az az érzése, mintha a középkori európaiak főként borson éltek volna. Amit viszont Sombart alábecsült, az a társadalmi élet összes elemének kölcsönös funkcionális függése, amelynek következtében egyetlen elem változása is valamilyen mértékben hatással van az összes többire.

A szóban forgó változásoknak, amelyek a 16–18. századi lengyel gazdaságban végbementek, a dolgot leegyszerűsítve a következő fő okai voltak:

1. a földrajzi felfedezések, amelyek következtében a nemesfémek beáramlása egész Európában „inflációs” jelenségeket váltott ki, és ezek minden árugazdaságban a közszükségleti cikkek árának a luxuscikkekénél nagyobb emelkedésében nyilvánultak meg;

2. a földrajzi felfedezések, amelyek közvetlenül elérhetővé tettek egy sor luxuscikket („fűszerek”), ily módon előidéztek azok olcsóbbá válását;

3. a technikai fejlődés az ipari termelés egyes ágazataiban (vas-, papírgyártás stb.) kiváltotta a megfelelő árucikkek árának a mezőgazdasági termékekéhez viszonyított csökkenését; ez a fejlődés ha nem is a 16., de a 17–18. században Nyugat-Európában gyorsabb volt, mint Lengyelországban, viszonylag olcsóvá tette az importárakat, s előnyös volt annak, aki e cikkekhez hozzájutott.¹⁷⁰

4. a termelés társadalmi-gazdasági szerkezetének fejlődése

az ipar egyes ágazataiban (például a szövésben), mely Nyugat-Európában gyorsabb volt a lengyelországinál, az előbbiekkal azonos következményekkel járt;

5. a két előző pontban tárgyalt fejlődés Nyugat-Európa egyes területein urbanizációs és korai iparosodási folyamatot váltott ki, s ezek a területek élelmezésüket tekintve függő viszonyba kerültek, és a lehető legolcsóbb ellátási források keresésére kényszerültek;

6. a közlekedés, főleg a tengerhajózás technikai fejlődése rentábilissá tette egyes áruk olyan nagy távolságra való szállítását, amely korábban nem fizetődött ki.

A fenti lista bővítéséről hosszasan lehetne vitatkozni, ezt azonban hagyjuk a speciális kutatásokra. A felsorolt okok hat csoportjának rangsorolásáról sem igen érdemes vitatkozni. (Mi arra hajlanánk, hogy az elsőként említett tényezőnek tulajdonítsuk a legkisebb szerepet.) De számunkra itt nem ez a fontos. Ami lényeges, az a tényezők együttese, amely a nemzetközi árucserének és Lengyelország ebből vállalt nagyobb részesedésének előidézésével következmények meghatározott összességét idézte elő a lengyel gazdasági életben. E következmények (ismét nem helyezve súlyt felsorolásuk sorrendjére) a következők:

1. nemzeti ár kialakulása (legalábbis a gabona esetében) olyan országban, ahol az egyes vidékek közötti árucseré viszonylag gyenge. Például a poznaí és krakkói árak nem azért ingadoznak eléggé hasonlóan, mert azokat a Nagy- és Kis-lengyelország és Kis-lengyelország nyugati része közötti csere kiegyenlíti, hanem mert mindkét ár egy harmadik, a gdański piaci ártól függ;

2. az exportcikk árának meghatározott földrajzi függése alakul ki, amelyre az jellemző, hogy a nagyobb folyók medencéjében felfelé haladva az ár csökken;¹⁷¹

3. az importcikkek árának fordított irányú alakulása;¹⁷²

4. a falusi gazdaság szállítható és nem szállítható termékeinek árai közötti viszony alapvető változása (az állati termékek, amelyek többsége technikai okok miatt messzire nem szállítható, viszonylagos olcsóbbodása a fő gabonafélékhez képest stb.);

5. a hazai gyártmányú iparcikkek viszonylagos drágulása (minden valószínűség szerint nem a 16., hanem a következő századokban) – ezek a helyi piacok és a gazdaságilag leggyengébb fogyasztók igényeit elégítik ki – a gazdaságilag erős fogyasztók által vásárolt importált iparcikkekhez viszonyítva;

6. a nemzeti ipari termelés, amely számára a gazdaságilag legerősebb fogyasztók elérhetetlen piaccá válnak, fejlődésének akadálya;

7. változások az osztályok közötti erőviszonyokban, a belső piac összezsugorodása, a gazdasági növekedési folyamat lefékeződése – mindezek olyan kérdések, amelyekről fentebb már szóltunk.

A felsorolást természetesen még sokáig folytathatnánk.

Jelen pillanatban az az előzőekből világosan kirajzolódó módszertani következtetés érdekel bennünket, amely szerint a gazdaságtörténeti jelenségek nem magyarázhatók meg egy ország történelmének belül.¹⁷³ Az úgynevezett egyetemes történet elhanyagolása az utóbbi években Lengyelországban nem azért fájó és veszélyes, mert ritkán jelennek meg más országok történelmének ilyen vagy olyan jelenségeit tárgyaló munkák, hanem azért, mert saját történelmünket a világtól elszigetelve nézzük, pedig nem attól elszigetelten alakult.

A másik módszertani következtetés a tudatosság, illetve ez esetben inkább az öntudatlanság problémája, vagyis az, hogy az emberek jelentős és hosszan tartó folyamatokat nem tudatosan élnek át.

Végül a harmadik következtetés arra a posztulátumra vonatkozik, mely szerint a társadalmi jelenségeket annak a funkcionális kapcsolatnak a szem előtt tartásával kell vizsgálni, mely a társadalmi élet minden elemét összefűzi. Lengyelország nemzetközi kereskedelme még virágzásának csúcán is csak az országos termelés és fogyasztás viszonylag jelentéktelen hányadát ölelte fel. Még e virágzás idején is csak a lakosság elenyésző része volt az, amelyik külföldre adta el a nemzeti jövedelemből ráeső termékeket, és amelyik importcikkeket fogyasztott. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy Lengyelországnak a nemzetközi árucserében elfoglalt helye nem határozta meg bizonyos mértékig az összes társadalmi réteg gazdasági helyzetét, illetve nem szabta meg az országos termelés és fogyasztás globális nagyságát. Egyetlen elem megváltozása előidézte az összes többi változását. A paraszt általában nem exportált, és nem is vett importárut, de a kivitel és behozatal csökkentette az általa eladott áruk vásárlóértékét (például az állati termékeknek az árukészletben játszott nagy szerepe miatt). A főúr viszont minden ráfordítás nélkül is hasznot húzott azoknak a termékeknek a (mégpedig hatalmas arányú) vásárlóérték-növekedéséből, amelyekkel rendelkezett.

Mai kategóriákat használva azt mondhatjuk, hogy a tárgyalta korban a nemzetközi kereskedelem cserearányai (*terms of trade*) Lengyelország „javára” változnak: azonos mennyiségű exporttermékért egyre többet importálhat. A helyzet előnyösnek látszik, szemben a mai nyersanyag-exportáló, rendszerint fejlődő országok helyzetével, amelyek számára a külkereskedelmi cserearányok egy évszázad óta folyamatosan romlanak, és fokozzák a meglévő nehézségeket. De arra is van példánk, hogy a mai fejlődő országok helyzete sok tekintetben eltér az ipari forradalom előtti helyzettől, és hogy a két

korszakban a gazdasági törvényszerűségek egész másképpen hatnak. A Lengyelország számára látszólag előnyös *terms of trade*-változások valójában a lengyel gazdasági fejlődést gyengítették,¹⁷⁴ mivel csak egyetlen társadalmi réteg számára hoztak fantasztikus hasznot. A nemesség egésze, legfőképpen a főurak, több nagy világ gazdasági átalakulás egybeesése révén a „szelvényeket” vagdosó járadékos helyzetébe került, s az ország fokozatos gazdasági hanyatlásából húzott hasznot.

Ha a kommercializált szektor keretein belül ilyen törvények szabják meg a hosszú távú átalakulásokat, akkor – hogy a nemzeti jövedelem nagyságára és elosztásának szerkezetére ható hosszú távú változásokat megvilágítsuk – most tüzetesebben el kell gondolkoznunk a két szektor közötti, a különböző típusú vállalkozásokban, főleg a majorságban és a paraszti gazdaságban kialakuló kapcsolatokról. (Emlékeztünk arra, hogy nem fogadjuk el a „naturális” és „kommercializált” szektorokra osztást mint a „vállalkozások” osztályozásának alapját. Az osztályozást a gyakorlatban minden „vállalkozáson” belül el kell végezni.)

A probléma csomópontja véleményünk szerint két, e fejezet elején felvázolt tendenciában rejlik: 1. a parasztgazdaság méreteinek az optimális arány, vagyis az élelmező-újratermelő parcella alá szorításában; 2. a parasztnak abban a törekvésében, hogy mindenáron árufeleslegre tegyen szert, és kapcsolatba lépjen a piaccal. E két tendencia ellentétes. Vajon melyik bizonyult erősebbnek?

Az első tendenciát erősítette az előjogokkal felruházott osztály ereje. A második, nemegyszer illegálisan vagy félegálisan ható tendencia a milliós paraszti tömegek mély szükségleteit fejezte ki. Hiszen a parasztok, még ha szervezetlenek voltak is, mindig is egy irányba húztak, kihasználták minden

meglévő lehetőséget, még a legkisebbeket is, erre társadalmi helyzetük készítette őket. Ez volt az egyetlen út, amelyen haladva életfeltételeiket kissé megjavíthatták.

Nem hisszük, hogy logikai úton vagy statisztikai kutatásokkal eldönthetnénk, melyik tendencia került fölénybe. Sok mindent ki tudunk viszont deríteni a nagybirtok gazdasági elemzéséből, különösen a gazdálkodásnak időszakunkban végbement változásaiból. Mint látni fogjuk, ezek gyakran a majorságnak a változó helyzethez való alkalmazkodásából származtak, a helyzet változását pedig részben éppen a paraszti tömeg említett szervezetlen, de egyirányú tevékenysége idézte elő. A kérdéseinkre adandó válasz fő előfeltételét a nagybirtok jövedelemstruktúrájának átalakulásában találjuk meg. Sajnos még távolról sem ismerjük az átalakulás természetét. Rutkowskiak az első lustrát, vagyonszemlét (1564) feldolgozó kitűnő munkája¹⁷⁵ eddig még nem talált követőkre. Ismét csak rendkívül hiányos adatokra vagyunk kénytelenek támaszkodni. Számunkra itt a legfontosabbak a J. Leskiewiczowa által az 1564-es, 1661-es, 1764-es és 1789-es lustrákon elvégzett számítások.¹⁷⁶

Ennek legmeglepőbb eredménye a kocsmáltatási jogból származó jövedelmek részarányának változása. A kocsmáltatásból származó jövedelem:

az 1564-es vagyonszemle szerint – az összjövedelem 0,3%-a
az 1661-es vagyonszemle szerint – az összjövedelem 6,4%-a
az 1764-es vagyonszemle szerint – az összjövedelem 37,6%-a
az 1789-es vagyonszemle szerint – az összjövedelem 40,1%-a

Ez az óriási arányú növekedés még erőteljesebbnek tűnik, ha tekintetbe vesszük, hogy az 1661-es, 1764-es és 1789-es vagyonszemlék szerint a kocsmáltatásból származó, gyorsan emelkedő jövedelmek együtt jártak az összjövedelem jelentős növekedésével, tehát hogy a kocsmáltatási jogból származó

jövedelmek emelkedésének mértéke abszolút értékben még magasabb.

Sajnos, J. Leskiewiczowa idézett munkájában lehetetlen szétválasztani a „természetbeni és pénzbeni paraszti járadékok” tételeit. Ha ez lehetséges volna, szívesen összegeznénk a kocsmáltatásból és a pénzjáradékokból befolyt jövedelmeket, hogy megkapjuk a majorság által a faluból kiszivattyúzott pénzmennyiséget, s főleg ennek időbeli változásait.

Ha ezeket az összegeket ki lehetett szorítani a faluból, nyilvánvaló, hogy a falu legalább ilyen összegekre tett szert piaci kapcsolatai révén.

Felvetődik a kérdés, hogy a faluból kiszivattyúzott összegek növekedése mennyiben függ a falu piacon szerzett jövedelmeinek növekedésétől.

A kérdésre igen nehéz válaszolni. Hogy a paraszt pénzkidadásai, amit a vodkán kívül más szükséges árucikkek vásárlására költött, a bennünket érdeklő időszakban csökkentek, nemcsak lehetséges, hanem nagyon is valószínű. Aligha tételezhetjük fel azonban, hogy ugyanolyan ütemben csökkentek, mint ahogyan az italmérésből és a pénzjáradékokból származó bevételek nőttek. Ha ez így lenne, akkor a kiszivattyúzás mennyiségi növekedése a paraszt pénzbevétel-növekedésének felnagyított mutatója lenne, ténylegesen meglévő, arányaiban kevésbé jelentős jelenséget illusztrálna.

Ezt a jelenséget nem könnyű megmagyarázni. Hogyan tudta a paraszt minden nehézség és akadály ellenére, a nagybirtok egész őt akadályozó politikája ellenére növelni a piacra vitt termékmennyiséget? A legkülönbözőbb módokon: a megművelt terület illegális növelésével (bár, mint tudjuk, a birtokfelmérések és inventáriumok ezt hatásosan gátolták), nagyobb munkaerő-ráfordítással, intenzívebb műveléssel, az elsősorban a majorságot szolgáló állatállomány gyengébb

élclmezésével, a parasztagzaság munkaerő-feleslegének zöldségtermesztésre, sertés- és baromfitenyésztésre, valamint kézműves- és fuvarozótevékenységre irányításával, a saját fogyasztás szigorú korlátozásával – hogy csak néhány lehetséges magyarázatot említsünk.

Az átalakulások mechanizmusát a következőképpen képzeljük el.

A nagybirtok erőfeszítései következetesen a paraszt piaci kapcsolatainak korlátozását célozzák. A parasztság erőfeszítései e kapcsolatok fenntartására irányulnak. A parasztnak – néhány, a cenzus és az adók megfizetéséhez szükséges garason kívül – nem kell hogy pénze legyen. Ám ennek ellenére néha mégis van. Mivel ezt nem sikerült megakadályozni, a majorság módszereit a megváltozott helyzethez igyekszik igazítani, mégpedig arra, hogy saját kasszájába gyűjtse a falu pénzét. Ha a parasztnak van pénze, azt költse el, s ha el kell költenie, adja ki úgy, hogy az a földesúr zsebébe kerüljön. Az italmérés monopóliumának gazdasági értelme és szerepének a 16–18. században bekövetkező növekedése véleményünk szerint csak ebben az összefüggésben érthető meg.¹⁷⁷

A pénz italmérés révén történő kiszivattyúzása, bár folyamatos, sőt egyre tökéletesebb mechanizmus, a 18. században már nem kielégítő. A nagybirtokok egyes beruházásai a manufaktúrákba egyebek között a pénzszerzési módszerek választékának bővítését szolgálják. Jól látható ez a Radziwiłł család manufaktúráinak példáján. A nieświezi posztóüzem vagy a świerżeni porcelánmanufaktúra eladási monopóliummal rendelkezik a család birtokain. A birtokok rendőri szerveinek feladata, hogy megakadályozza az olcsóbb królewieci porcelán vagy poroszországi szövet „becsempészését”.¹⁷⁸ Ha tehát a paraszt szövetet vagy porcelánt vásárol, a rendőri

gépezet védelmében álló, „merkantilista” monopóliummal felruházott manufaktúra¹⁷⁹ a parasztság kiadásait a hercegi kasszába tereli. Más kérdés, hogy Nieśwież, Mira és Ołyka „felvilágosult” abszolutista urának minden merkantilista intézkedése hasztalan, ha a csempészés gazdasági ösztönzője túl erős, tekintettel a hercegi és az importált termékek minőségének és árának különbségére. Számunkra azonban itt az a fontos, hogy a nagybirtok már a 18. század első felében szükségét érzi az effajta kísérleteknek. Az italmérésből abszolút értékben egyre nagyobb összegek származnak, de – úgy tűnik – ezek nem merítik ki a parasztok erőforrásait. Vajon nem lehetséges-e, hogy a háborús pusztításokat követő gazdasági újjáépítés során a parasztgazdaság eladásra szánt termékmennyisége még gyorsabban nőtt, mint a kocsmáltatásból származó, szintén gyorsan növekvő bevételek? Nincs kizárva.

Az itt felállított hipotézis sok pontja nem világos, s ha elfogadnánk, az jelentősen módosítaná a jobbágygazdaságról alkotott hagyományos képünket. Hogy ezt illusztráljuk, vegyünk még egy példát, Lengyelország távoli délkeleti területeit, ahol – mint ahogy a nemesi országgyűlésen Darowski követ panaszolta – „óriási asztagok álltak, kiteve a férgeknek, az eladás lehetősége nélkül”¹⁸⁰. Ahol Józef Czartoryski herceg, a takarékos mágnás, a korzeci manufaktúra alapítója nem lát lehetőséget saját pénzjövedelmének növelésére, sem úgy, hogy intenzívebbé tenné a mezőgazdasági termelést, sem a gabonaeladás növelésével, sem az adóztatásban, sem pedig manufaktúrák létesítésében, kizárólag az italmérésben. „A kocsmáltatás nélkül – írja – semmi rendszeres készpénzbevételt nem tudnánk magunknak biztosítani”, majd így folytatja: „a szeszfőzdeket pedig a mi országunkban... pénzverdéknek nevezhetnénk, mivel ezek által válthatjuk át gabonánkat pénzzé a nem aszályos években”.¹⁸¹

De Közép-Lengyelországban 1783-ban a nieborówi birtokokon is azt mondják: „a serfőzde és szeszfőzde meg a kocsmáltatás a tiszta bevételek lelke”¹⁸².

Itt is tág tere van az interpretálónak. Vajon az akkori Ukrajnában a gabonapiac felvevőképesége nagy volt-e, vagy sem? A földbirtokos arról panaszkodik, hogy nem elég nagy. De akkor honnan volt pénze a parasztnak itálra? Hogyan sikerült eljutnia a piacra, ha a földesúrnak nem? Az utóbbi miért nem tudta eladni a gabonát, és miért tudta eladni ugyanazt a gabonát vodkává alakítva? És kinek? A parasztnak, akinek vodkára a gabona eladásából volt pénze.

A kérdések sokasodnak, s adódnak bizonyos feltevések is.

Nincs kizárva, hogy a paraszt azért helyezte el könnyebben termékeit a piacon, mert termelése differenciáltabb volt. A piacon, ahol nagy mennyiségű búzán nehezen lehetett túladni, könnyebben értékesíthető volt egy kevés rozs, árpa, némi zöldség, tejtermék stb. Az sincs kizárva, hogy a szűk piacon a paraszt mint kiskereskedő került előnyösebb helyzetbe. Van azonban egy fontosabb szempont. Az, hogy a jobbágnak – ha lehet így mondani – egyáltalán nem voltak költségei. Bármekkora mennyiség bármilyen áron történő eladása is tiszta hasznot jelentett számára.¹⁸³ A majorságnak azonban voltak költségei. A kis, egyfalvas nemest ezek jelentéktelen mértékben terhelték. A tulajdonképpeni termelőtevékenység szinte semmilyen készpénzfelhasználást nem igényelt, legalábbis a majorsági gazdálkodás „klasszikus” időszakában. Az ígásállatokat a paraszt tartotta el, és ő gondoskodott újratermelésükről is. A szerszámokat szintén a paraszt tartotta karban. Elméletileg a paraszt nem tehetette meg, hogy nem gondoskodott az állatokról és szerszámokról, mert ezzel saját gazdaságát is aláásta volna. (A robotra épülő majorsági

rendszer bomlását éppen ennek a mechanizmusnak a megszűnése jelzi majd.) A kisszámú hivatalnok vagy ideiglenes bér munkás csekély bérét a jobbágyok által pénzben fizetett kis cenzusból kellett fedezni. A hitelek, amennyiben léteztek, nem termelési, hanem fogyasztási jellegűek voltak, tehát a vállalkozás kalkulációjába nem vehették be. A kisbirtokos nemes pénzgazdálkodása a feleslegek értékesítésére korlátozódott, hogy ebből fedezhesse luxusfogyasztásának költségeit. Ha az egyfalvas nemesről rátérünk a nemesség gazdagabb csoportjaira, láthatjuk, hogy a pénzkiadások szerepe kétszeres ütemben nő.¹⁸⁴ Az egy- és húszfalvas nemes között a pénzkiadások különbsége nem hússzoros, hanem összehasonlíthatatlanul nagyobb.

Következésképp, akármilyen előjogot jelentett is a nemzetközi piacra (a kikötővárosba) való közvetlen eljutás azoknak a nemeseknek, akik ezzel – gazdaságuk méretei és földrajzi, pontosabban vízrajzi elhelyezkedése miatt – élhettek, a helyi piacot mégis a kistermelő uralta, akinek minden termék eladása kifizetődött.

Érdemes itt még egy tényre figyelmet fordítani. J. Leskiewiczowa adatai elkülönítik a majorság jövedelmeit aszerint, hogy azok a mezőgazdasági termelésből és az állattenyésztésből, illetve a mezőgazdasági, állattenyésztési és erdőgazdasági termékek feldolgozásából származnak. Pontosabban szólva megkülönböztetik a kétféle kategóriájú termék, vagyis a nyersanyagok és a birtokon feldolgozott félkész termékek eladásából származó jövedelmeket. A két kategóriát összegezve megkapjuk:

az 1564-es vagyonszemle szerint – az összjövedelem 61,6%-át
az 1661-es vagyonszemle szerint – az összjövedelem 69,5%-át
az 1764-es vagyonszemle szerint – az összjövedelem 40,5%-át
az 1789-es vagyonszemle szerint – az összjövedelem 39,4%-át.

A 16. század második felében tehát e kategóriák részaránya még nagy, miközben az összjövedelem magas, és a kocsmáltatásból származó jövedelem elhanyagolható. De ha a következő három adatot nézzük, kiderül, hogy a majorság saját termeléséből szerzett jövedelmeinek aránya annál is nagyobb, mert az összjövedelem alacsony, illetve hogy a saját termelésből származó jövedelem fordított arányban változik a kocsmáltatásból nyert jövedelem részesedésével. Vagyis az összjövedelem emelkedése 1661 és 1789 között inkább az eredményes kiszivattyúzás következménye, mint a majorsági termelés növekvő jövedelmezőségéé. Ebből az következik, hogy a 17. század közepének gazdasági pusztulásai óriási mértékben csökkentve a nagybirtok összjövedelmét, még nagyobb mértékben csökkentették a falutól való pénzkiszivattyúzás lehetőségeit (ez utóbbi korrelál a parasztok természetbeni és pénzjáradékainak csökkenésével, illetve a földesúri fennhatóság alatt álló városoktól befolyó, csaknem kizárólag pénzbeni jövedelem rendkívüli megcsappanásával). A nagybirtoknak a pusztulások következtében leapadt összjövedelme ekkor mégis kétharmad részben a majorság „saját termelésű” jövedelme. A következő 130 év gazdasági újjáépítése háromszorosára növelte az összjövedelmeket, ez az eredmény azonban inkább a sikeres pénzkiszivattyúzásnak köszönhető, semmint a majorsági termelés jövedelmezősége növelésének. Ha ez így van, hipotézisünk, mely szerint a felosztás előtti Lengyelország utolsó 130 évében a parasztgazdaságok eladásra szánt termékmennyisége jelentősen nőtt, igazolódni látszik. S ugyanígy az a hipotézis is, mely szerint a parasztgazdaság erőfeszítései döntő szerepet játszottak az ország gazdasági újjáépítésében.¹⁸⁵

A félreértések elkerülése végett emlékeztetünk arra, hogy a nagybirtok 1661 és 1789 közötti jövedelem-összetételének

fenti százalékarányai emelkedő jövedelemre vonatkoznak, vagyis abszolút értékben (mind nominálárakban, mind ezüst egyenértékkel) kifejezve a „saját termelésű jövedelem” az egymást követő 1661-es, 1764-es és 1789-es birtokszemlék alapján szintén jelentős növekedést mutat, s ehhez járul még a főurak számára a cserearányok fentebb tárgyalt javulása.

Mint hangsúlyoztuk, az előbbieken vázolt hipotézisek törékeny alapokra épülnek. Bizonyításukhoz, sőt konkritizálásukhoz is sok lényeges alapelem hiányzik. Igazolásukhoz egyetlen, vitathatatlan és nagy jelentőségű, de számbelileg talán eltúlzott ténnyel rendelkezünk: hogy az italmérésből szerzett jövedelem, vagyis a pénzkiszivattyúzás egyre nagyobb szerepet kapott a nagybirtok kalkulációjában. E vitathatatlan és számos következménnyel járó jelenséget azonban még távolról sem tudjuk megmagyarázni.

Ezek a problémák kapcsolódnak a fent említett harmadik és negyedik tendenciához, vagyis a gazdasági tevékenység lehető legnagyobb hányadának megmerevítésére és elszigetelésére, illetve naturalizálására irányuló törekvéshez¹⁸⁶ és a földtulajdonnak nemesi kézben való koncentrálásához.

A birtokok megmerevítésére, elszigetelésére és naturalizálására irányuló törekvést alapvetően ismerjük számos munkából, főleg a forráskiadványokból s a korabeli gazdasági irodalomból, tudományos művekből, földesúri instrukciókból, falutörvényekből stb. Sajnos, a bőséges forrásanyag összegyűjtésére és elemzésére eddig nem került sor.¹⁸⁷

E tendencia létezéséhez azonban nem fér kétség. Minden majorság arra törekedett, hogy ne kelljen semmi nélkülözhetőt megvásárolnia, hogy minél több nélkülözhetetlen dolgot termeljen saját földjein, készpénzráfordítások nélkül. „Mert nemcsak sajnálatos – írja Gostomski a maga kifejező módján –, hanem szégyenletes is, ha hanyagságból pénzért vásá-

rolunk olyasmit, amihez ingyen is hozzájuthatunk.”¹⁸⁸ (Jegyezzük meg a fontos kifejezést: ami saját birtokról származik, az „ingyen” van; később erre még visszatérünk.) A termelésnek el kellett látnia magát, a tulajdonos családjának és személyzetének mindenkori alapvető fogyasztását, a lehető legnagyobb termelési felesleg eladásával szerzett készpénzt pedig egészében luxuscikkek vásárlására szánták. Természetesen minél több, addig készpénzért vásárolt terméket sikerült a birtokon megtermelni, annál több pénzt lehetett fordítani a luxus jellegű árukra. Tehát maximális naturalizálásra való törekvés a maximális „áruvá tétel” érdekében – ez a tendencia a paradox megfogalmazás ellenére híven tükrözi a valóságot, legalábbis a földbirtokos törekvését.

A termelőtevékenység egészének és az állandó fogyasztás lehető legnagyobb része naturalizálásának és az eladásra szánt felesleg maximalizálásának tendenciája együtt járt a birtokok gazdasági megmerevítésére és elszigetelésére irányuló törekvéssel. Az első két tendencia elősegítette a birtokokban rejlő potenciális termelési lehetőségek aktivizálását. Nem kellett mézet vásárolni, ha méhészetet létesítettek, sört, ha árpát termesztettek és sörfőzdét állítottak fel, gyapjuszöveteket, ha birkát tenyésztettek és takácsokat foglalkoztatnak, egyszerű üveget, ha voltak erdeik, és hutát építettek stb. Az ipar városból való kitelepedésének a 16. század végétől felfedezhető tendenciája két okra vezethető vissza: egyrészt a városi kézműipar a paraszt piacról való fokozatos kiszorítása miatt nehézségekkel küzdött, másrészt a nagybirtok arra törekedett, hogy saját területén koncentrálja a különböző kézműipari tevékenységeket, legalábbis a legnélkülözhetetlenebbeket.

Természetesen a naturalizáció terén annál nagyobb lehetőségek adódtak, minél változatosabbak voltak a birtok terme-

lési adottságai, ha a gabonatermesztés mellett lehetőség nyílt az állattenyésztésre, az erdőgazdálkodásra, halászatra, az ipari termelés ilyen vagy olyan ágazatának fejlesztésére stb. Rendkívül jól mutatják ezt a 18. századi manufaktúraalapítások. Radziwiłł széles körű juhtenyésztést folytat ukrainai birtokain, és posztómanufaktúrája van Nieświeżben, s hogy a nyersanyagvásárlást elkerülje, elrendeli a parasztnak, hogy a gyapjút parasztszekerekkel székhelyére szállítsák.¹⁸⁹ S minthogy Prot Potockinak, éppen fordítva, juhtenyésztete van a lublini vajdaságban, és posztómanufaktúrája Machnówkában, gyapjúja hosszú utat tesz meg, mire elér abba a gazdasági körzetbe, ahonnan Radziwiłł gyapjútát útnak indították. Elképzelhetjük, milyen munkaerő-pazarlással jártak ezek a szállítások, a földbirtokos szempontjából azonban a kalkuláció teljesen ésszerűnek számított. Hiszen nem ez az egyetlen eset a történelemben, amikor a „vállalkozás” érdeke nem egyezik meg a társadalmi érdekekkel. Ha az önellátás lehetőségei annál nagyobbak voltak, minél többféle termelési lehetőséggel rendelkezett az adott birtok, akkor nyilvánvaló, hogy a nagybirtok (mely rendszerint Lengyelország különböző, földrajzilag, természeti és éghajlati adottságait tekintve más-más vidékein szétszórt tagokból állt) nagyobb lehetőségeket mondhatott magáénak, mint az egy faluból álló birtok. Vajon ez a gazdasági tényező nem volt-e egyik alapeleme a nemesi tulajdon koncentrációs folyamatának?

A gazdasági megmerevítés tendenciája mellett említést tetünk a birtokok gazdasági elszigetelésének tendenciájáról. Itt tulajdonképpen egyazon tendencia két oldaláról van szó.

A birtok gazdasági izolálásának mindenekelőtt az volt a célja, hogy biztosítsa a benne rejlő lehetőségek kiaknázásának monopóliumát. Ez a cél bizonyos értelemben, ha öntudatlanul is és a legkülönbözőbb ideológiai köntösökbe öltöz-

tetve, régóta ott lebegett a nagytulajdonosok szeme előtt. Ezt szolgálta az új városok és plébániák alapítása is.

Ha a feudális rendszer megadta a földesúrnak azt a monopolisztikus jogot, hogy a területén lakó jobbágyokat kizsákmányolja, ezt a monopóliumot nemcsak (az igen kevésbé hatásos) jogi kényszer biztosította, hanem a társadalmi intézmények bőséges választéka is. A rendszer íratlan törvénye szerint a jobbágy életének a bölcsőtől a koporsóig azon a birtokon kell folynia, ahol összeírták. A „bölcső” és a „koporsó” már a plébániára utalnak. A birtokon belül kellett tehát kielégíteni a jobbágy összes elismert társadalmi szükségleteit, a vallásiakat, társaságiakat, gazdaságiakat stb. A jobbágy keresztkedett és temetett, templomba járt, vagy szórakozni a vásárba, apró adásvételi ügyleteket bonyolított a piacon, szomszédaival megivott egy pohárral a kocsmában, táncolt a lakodalomban – s a mindezen szükségleteit kielégítő intézmények a földesúri birtok területén kellett hogy legyenek. Ismert és helyes a marxizmus klasszikusainak az a tézise, hogy maguk a parasztok mint osztály képtelenek voltak a fennálló rendszer megdöntésére, még a feudalizmuséra sem, amelynek fő áldozatai voltak, mivel szétszórtságuk és elszigeteltségük fékezte osztályöntudatuk fejlődését és ezzel osztályharcuk megszervezését. A nagyhatalmú, mélyen gyökerező, gyakran nagy tekintélynek örvendő, senki által „nem tervezett”, de eredményesen működő társadalmi intézmények éberem őrködtek azon, hogy az állapotok ne változzanak.

Csak ilyen intézmények árnyékában működhetett azután álcázatlanul a feudális erőszak mint kiegészítő tényező. Szüntelenül folyt a harc azért, hogy a parasztok ne járjanak a szomszédos kisvárosok piacára, más falvak templomába, hogy ne igyanak idegen kocszmákban.

Csak a birtok gazdasági elszigetelése biztosíthatta, hogy a

jobbágy minden ügyletét egyfajta „fogyasztási adó” terhelje. Ha a paraszt öröltetett a molnárral, ami elkerülhetetlen volt, földesúri monopóliumot vett igénybe. Ha egy paraszti ügyleten a városi kereskedő vagy kézműves keresett, jólétének emelkedése a földesúr városi jövedelmét növelte. Ha ez nem volt elég, még mindig fokozni lehetett a kiszivattyúzás már említett mechanizmusait, különösen a kocsmáltatás révén.

Az említetteken kívül a birtok gazdasági izolálása további előnyökkel járt a nagybirtok számára. A legnagyobb erőfeszítések ellenére sem lehetett pénzkidadások nélkül gazdálkodni. Készpénznek viszont még a tehetős nemes sem volt bőviben. Minden pénzkidadás jelentősen csökkentette luxuszolgáltatásának, politikai szereplésének stb. lehetőségeit. Ezzel magyarázható a törekvése, hogy a gazdálkodáshoz szükséges pénzüsszegeket minimálisra csökkentse, s hogy azután az elkerülhetetlenül kiadott összegeket – elsősorban az italmérési mechanizmus segítségével – visszanyerje. Ennek a birtok elszigetelése volt a feltétele. Ily módon zárt pénzforgalmi mechanizmus alakult ki. Az év folyamán a falura költött összegeket a földesúr ugyanabban az időben a kocsmáltatással visszakarta.¹⁹⁰ Egyféle *perpetuum mobile*ként tehát az egyszer befektetett, nem nagy forgóösszegek elvben vég nélkül szolgálhatták ugyanazt a célt. Természetesen mindig a birtok gazdasági izolálása volt a feltétel. Ezért talán nem alaptalan a források olvasása nyomán támadt gondolatunk (bár ismétlőnk, a probléma eddig nem volt rendszeres kutatás tárgya), hogy a nagybirtokosok erőfeszítései, hogy biztosítsák a birtok elszigetelődését (harc a parasztok birtokon kívüli kocsmákba vagy városokba járása ellen stb.), a 18. század folyamán jelentősen erősödnek.

Ez a tendencia még sokáig él a lengyel gazdasági életben. Azzal a különbséggel, hogy a 19. század közepén, amikor a

gazdasági életben már fejlettebb a pénzforgalom, és a jobbágykényszer meggyengült, „agyafúrta” módszereket kellett keresni. Steinkeller utódai žarki üzemeikben, mivel nem lehettek biztosak abban, hogy kiadott pénzük visszatér a kassájukba, „követésre méltó szellemes módszert” alkalmaztak: saját veretésű gyári pénzzel fizették a munkásokat, amelyet csak a gyári üzletekben fogadtak el.¹⁹¹

A 18. századi gazdasági fejlődés, a nagybirtokokon alapított manufaktúrák stb. – mindez a fenti alaptendenciákon belül megy végbe. Nem tudnánk megmondani, hogy a hatalmas területű Lengyelországban a skierniewicei prímási manufaktúra miért éppen a Pińsk város melletti Karolinban talált eladópiacot, ha nem tudnánk arról, hogy a helység Michał Poniatowski öröklött birtokaihoz tartozott.¹⁹² S az ilyen példákat vég nélkül sorolhatnók.

Utolsóként a birtokok főúri kézben való koncentrálódásának tendenciáját említettük. Nézzük meg most ezt közelebről! Elméletben a főúri majorság gazdasági tevékenységét csaknem kizárólag természetes módszerek alapján (pénz felhasználása nélkül) folytatja, alapvető fogyasztásának nagy részét szintén e módszerekkel fedezi, készpénzbevételeit csak luxusárucikkek fogyasztására fordítja, vagyis e fogyasztást egyes években korlátozhatja, másokban bővítheti, s végül termelési hitelt nem vesz igénybe. Tehát nem mehet csődbe, illetve csak abban az esetben, ha visszaél a fogyasztási hitellel, vagyis elpazarolja a pénzt, „lehetőségein felül” költekezik.

A gyakorlatban kissé másképpen alakultak a dolgok. Emlékezzünk arra, hogy a többlettermék a tárgyalt korban alapjában véve rendkívül kevés. Ez a termék, megszorozva dolgozó jobbágyainak számával, a nemes lehetséges hasznának felső határát jelenti. Ha például a többlettermék az összes-

mék 10%-át teszi ki, akkor az össztermék 10%-os csökkenése a többletterméket, azzal együtt pedig a földesúr jövedelmét a nullára csökkenti. Tudjuk ugyanakkor, hogy az egész szóban forgó korszakra az alacsony össz- és többlettermék mellett ezek nagy évenkénti változása volt jellemző, ami érzékenyen érintette a munkatermelékenységet és a földtermékenységet, vagyis egyben az össztermék és még inkább a többlettermék mennyiségét. Többé-kevésbé ez utóbbival arányosan ingadoztak évről évre a majorsági jövedelmek. Mint más helyen majd bizonyítjuk, az „elemi csapásokat” is társadalmilag meghatározott jelenségnek tartjuk.¹⁹³

Az elemi csapások és háborús pusztítások a feudális rendszer működésének állandó, normális elemei voltak, tekintettel egyrészt a munkaeszközök alacsony termelékenységére és az embernek a természet erőivel szembeni tehetetlenségére, másrészt a feudalizmus háborúkhöz és nemzeti, vallási és osztály jellegű felkelésekhez vezető belső ellentmondásaira. A különféle katasztrófákkal szemben azonban a főúri nagybirtok összehasonlíthatatlanul ellenállóbb volt, mint a kis- vagy középnemesi, néhány faluból álló, egyfalvas vagy részes birtok. Mindenekelőtt azért, mert a főúri uradalomnak sajátos „belső biztosítása” volt. A főurak birtokai – saját élénk földkereskedelmük, családi részeik, a bonyolult rokoni kapcsolatok keretei közötti örökösödések, hozományok révén, az állami birtokok hasznából való részesedésük következtében – hatalmas távolságokban, nemegyszer az egész ország területén szétszórtan helyezkedtek el. (Ezek között voltak saját vagy élethossziglani használatú birtokok, mint például a sztarosztaság.) Ebből a szétszórtságból származtak az igazgatási és hasznosítási nehézségek, a költségek nagymérvű emelkedése, ugyanakkor egy kétségtelen haszon is: az elemi csapások vagy a háborús pusztítások rendszerint csak az or-

szág egyes vidékeit érintették, tehát csak a főúr uradalmának egy részét sújtották. Ez lehetővé tette számára, hogy sértetlenül maradt birtokaira támaszkodva újjáépítse az elpusztított részeket. E tisztán gazdasági szemponthoz járult egy másik körülmény is: a háborús pusztítások jóval kisebb mértékben érintették a főúri javakat, mivel azokat már magának a nagy hatalmú tulajdonosnak a neve megvédte, arra készítve az átvonuló seregeket, hogy „ellátmányozásukat” inkább a kisenemesség, az egyház és főleg az állam birtokain szerezzék be.

Végeredményben a főúri tulajdon gyakran szerencsésen átvészelte azokat a bajokat, amelyekkel a közép- vagy kisenemesség képtelen volt megbirkózni. Ám a főúri réteg győzelme korántsem a feduális rendszer törvényeinek passzív tudomásulvétele, ellenkezőleg, ádáz harc eredménye. Ha a közép- és kisenemesség nehézségeivel küzd (gyenge termés egy vagy több egymást követő évben, tűzvész, állatvész, járvány stb.), a főúr kölcsönrel siet segítségére. Ő az egyetlen elérhető „bank” és „biztosító társaság”, mert a hitel más formái után olyan magas kamatot kell fizetni, hogy termelési célokra való igénybevételükre gondolni sem érdemes. Ha a közép- vagy kisenemesség gondjai megszorodnak, és javai eladására kényszerítik, a főúr veszi meg vagy inkább veszi át azt – adósságtörlesztés fejében. A főúr összevásárolja a nemesi adósságleveleket, minnek következtében a közép- és kisenemesség rétegbe csúszik le, a kisenemesség pedig minden földjét elveszti. Az a nemes, aki földje eladása és adósságai törlesztése után még megőrzött némi készpénzt, mint mondták, „bérlet után kezdett járni”. Aki ehhez túl keveset mentett meg, „százalékon” a főúrnál tartotta a pénzét,¹⁹⁴ maga pedig ugyanennél valami udvari tisztséget vállalt, vagy – gyakrabban – a birtokok igazgatásában vett részt. Így vagy úgy, a hitelező-uzsorás tevékenység

eredményeként a föld csaknem ingyen a főúré lett, aki – miután tönkretette – a nemes „jótevőjévé” vált, és megvédte a deklasszálódástól. A felvilágosult abszolutista monarchiákban a földjét veszített nemes a hadseregben, az államigazgatásban vagy az igazságszolgáltatásban vállalt szolgálat révén megőrizhette társadalmi pozícióját. Lengyelországban szinte nem volt állandó hadsereg, állandó közigazgatás vagy hivatásos igazságszolgáltatás – az ipari-kereskedelmi tevékenység pedig a nemesi előjogok elvesztésével fenyegetett, s „iszonyat” övezte. De ugyanakkor, amikor a lengyel államnak szinte nem volt állandó hadserege, hivatásos közigazgatása vagy igazságszolgáltatása, mindezzel rendelkezett birtokain a nieświezi Radziwiłł vagy a tulczyński Potocki. Csak ők óvhatták meg az elszegényedett nemest a deklasszálódástól, az tehát kénytelen volt a kegyeiket keresni.

Ilyen módon nagy és jelentős változás ment végbe: a tulajdon jogcímének változása az alapvető termelési tényező, a föld vonatkozásában, a nemzeti jövedelem elosztási elveinek megváltozása, a látszólag egységes és egységét szívesen demonstráló nemesi rend egyes rétegei közötti erőviszonyok módosulása. Így megnőtt a főúri réteg hatalmának anyagi bázisa, és nőttek a főuraktól függő, velük életre-halálra összefonódott nemesi „szegénység” tömegei. A középnemesség feje felett – a trónt és az államhatalom erősítésének eszméjét fenyegetve – kialakult a főúri réteg és a nemesi „szegénység” közti szövetség. A főurak etették-itatták a „szegénységet”, megengedték neki, hogy birtokbérlet, közigazgatási, rendőri vagy udvari szolgálat révén megmaradjon kiváltságos társadalmi helyzetében, és megmeneküljön a deklasszálódástól. Cserében a „szegénység” a főúri politikai-katonai diktatúra fegyveres támasza az országban, biztosítja annak hatalmát a nemesi gyűléseken, bíróságokon és a nemesi országgyűlésen,

a hadseregben, a közigazgatásban, a pénzügyi és igazságügyi adminisztrációban stb.

A Négyéves Szejm (az 1788–1791 között ülésező nemesi országgyűlés), amikor megfosztja politikai jogaitól a „birtoktalan” nemességet, a főurakra akar lecsapni.

Ez a szövetség csak a Lengyelország végleges felosztása előtti utolsó években kezd szétszakadozni, s a folyamat felgyorsul a felosztás után.

A 18. században, főleg annak második felében kezdenek megfogyni a lehetőségek, hogy a leghatalmasabb főurak hagyományos módszerekkel tovább koncentrálják saját kezükben a földtulajdont. Ekkor még a nagybirtokon belül is megindul a félig legális módszerekkel végrehajtott rablás. Véleményünk szerint ezzel összefüggésben kell értelmezni az olyan ügyeket vagy inkább botrányokat, mint az ostrogi hitbizomány elrablása Kolbuszów tranzakciója után, a Radziwiłł család birtokainak elragadása Karol Radziwiłł száműzetését követően, és főleg a jezsuiták javainak elrablása és a Poniński-ügy.¹⁹⁵

Eme, minden bizonnyal döntő tényezők mellett, amelyek főúri kézben koncentrálták a birtokokat, úgy véljük, még két, már említett tényező működött. Egyrészt a nagybirtokokban azok méretei és elsősorban földrajzi szétagoltsága következtében rejlő sokféle termelési lehetőség a birtokok gazdasági megmerevítését és elszigetelését hatékonyabban biztosította. Másrészt a csak a tömegtermelő és tömegeladó számára adott lehetőség, a világpiac (vagyis a kikötőváros) közvetlen elérése óriási gazdasági előjogot jelentett, tekintettel a külkereskedelmi cserearányoknak (*terms of trade*) a belső piacénál jóval kedvezőbb alakulására.

Más szóval, igaz, hogy a majorság nem volt fölényben a parasztgazdasággal, a nagybirtok pedig a középnemesi major-

sággal szemben sem az ígásállatok, sem a szerszámok minősége, sem a termelésszervezés – vagyis sem a munka termelékenységége, sem a föld termékenysége – terén. Ez azonban nem jelenti azt, hogy – mint arra Rutkowski következtetett – a legnagyobb birtokok nem kerülhettek fölénybe gazdasági eredményeik révén. Ez a fölény döntően hozzájárult a koncentráció folyamatának erősítéséhez.

De a földbirtok főúri kezekben való koncentráliódásának volt egy ellentétes, Rutkowski által kitűnően elemzett oldala is, éspedig a költségek aránytalan emelkedése. Ez a tényező alapvetően megváltoztatta a termelő „vállalkozás” helyzetét a piaci jelenségekkel kapcsolatban. A lényegében költségek nélkül termelő módos paraszt vagy kisnemes bármilyen áron haszonnal árult, a nagybirtok urának azonban az eladás csak egy bizonyos árszínvonalról volt rentábilis. Ebben belső ellentmondás rejlett: a rendszer immanens tendenciája (amely a kiváltságos osztály legerősebb részének akaratával találkozott), a főúri kézben való birtokkoncentráliódás éppen a folyamat haszonélvezőinek egyre nagyobb nehézségeket okozott. A nagybirtokok bérbeadása a 18. században s még inkább a 19. század első felében, területük (csak a 19. századra nyilvánvalóvá váló) csökkenése, a munkatermelékenység és a földtermékenység növelésére igénybe vett beruházási hitel – mindezek a módszerek a fenti ellentmondás megszüntetését szorgalmazták.

Végül a főúri kezekben való birtokkoncentráliódás, mint már korábban mondtuk, a főúri réteg szisztematikus eladósodását vonta maga után. Az eladósodás felfedezése a Varsói Nagyhercegség idejében szenzáció volt a kortársak számára, de nem készítheti csodálkozásra a történészt, és nem magya-

rázható meg kizárólag a „Bayonne-i összegek”^{*} keletkezésével. A jelenség lényegében korábbi. Azzal a kiegészítéssel, hogy ha a főurak nem akarták vagy nem tudták megfizetni tartozásukat Teppernek, a varsói bankárnak, akkor Tepper ment tönkre, nem ők. A 19. században azonban már meg kellett fizetni az adósságokat. „A középkorban a harc a feudális adós pusztulásával végződik, aki elveszti politikai hatalmát ennek gazdasági bázisával együtt.”¹⁹⁶ A 18. század végéig a „feudális adósnak” nincs oka a bukástól tartani. A kapitalizmus kezdete radikálisan megváltoztatta a helyzetet. A tőkekoncentrációnak semmi köze sincs az eddig tárgyalt folyamathoz, amelyet – jobb szó híján – „földbirtokkoncentrációnak” nevezhetünk.

Az e részben elemzett összes hosszú távú tendencia egyben a kapitalizmushoz vezető út. De vajon a lengyelországi... vagy más kapitalizmushoz vezetnek? Az olcsó élelmiszer- és nyersanyagbázis intézményes biztosítása Nyugat-Európa egyes részein sem volt közömbös a kapitalizmus fejlődése szempontjából.¹⁹⁷ Minket azonban itt mindenekelőtt az érdekel, mi vezetett a tőkés viszonyok lengyel területeken való kialakulásához. A kérdésre még visszatérünk.

Mielőtt azonban a hosszú távú adaptáció problémájának tárgyalását lezárnánk, rövid időre meg kell állnunk egy ellentmondásos jelenségnél, amely a kutatókat gyakran látszólag helyes, valójában képtelen következtetésekhez vezette.

^{*} A kifejezés a lengyelben „mesés összegek” jelentéssel szólássá vált. Eredetileg a franciaországi Bayonne-ban tartott 1808-as tanácskozásra utal. Ezen Napóleon – a spanyolországi hadjáratban való fokozott lengyel részvétel fejében – megígérte a lengyel nemesség adósságainak csökkentését. Az adósságok a felosztások után bevezetett porosz bankhitel révén keletkeztek, s jénai győzelme után ezeket Napóleon követelte. (*A szerk.*)

A városi jövedelmek, főleg a reálbérek hosszú távú vizsgálatára gondolunk.

A problémát számos kutató (különösen E. J. Hamilton) felnagyította.¹⁹⁸ A bér munka, főleg a teljesen pénzzel fizetett bér munka csekély szerepe az ipari forradalom előtti évszázadokban az oka annak, hogy a probléma (amelyet nem egy tudós erőfeszítései megkoronázásának tartott) a korszak gazdasági életében mellékes jelenségnek minősül. Mégis érdemes megvizsgálni, mert sok kutatót foglalkoztatott, és mert ezzel kapcsolatban bemutatathatjuk a hosszú távú adaptáció egy sajátos esetét.

Vázoljuk tehát először az ellentmondást.

S. Hoszowski az 1500–1914 közötti lwówi árakat vizsgálva a legkülönbözőbb árucikkek és a bérek ársorait állította fel. Az általunk már más helyen¹⁹⁹ ismertetett módszerrel az abszolút számokból kiszámítja a mutatókat, a mutatókból a csoportmutatókat, hogy könyve második kötetének végén hosszú (három évszázados) skálán összevesse a megélhetési költségek és a munkások béreinek mutatóit. És a következtetés? A bérek ilyen módon kiszámított vásárlóértéke (vagy ha jobban tetszik, a reálbérek mutatója) az 1521–1525 közötti ötéves szakaszt 100-nak véve az 1781–1800 közötti időszakban 11-re esik vissza! A figyelembe vett harminc évtized közül a mutató csupán hét esetben jelez emelkedést az előző évtizedhez képest, huszonhárom esetben viszont csökkenést mutat.²⁰⁰

Itt tehát „abszolút elszegényedést” tapasztalunk – még-hozzá fantasztikus méretűt. A kettő közül az egyik igaz kell hogy legyen: ha a munkás bére Öreg Zsigmond* alatt bizto-

* I. Zsigmond lengyel király (1506–1548). (*A szerk.*)

sitotta a létminimumot, akkor Szaniszló Ágost* uralkodása idején ugyanaz a munkás csak koldus lehetett, akinek havi keresete alig néhány napi megélhetésre elegendő; ha viszont a Szaniszló Ágost alatt fizetett bér biztosította a létminimumot, akkor Öreg Zsigmond idejében a munkás módos ember volt. Kivéve, ha feltesszük, hogy a fiziológiai és társadalmi létminimum a három évszázad folyamán jelentős mértékben csökkent.

A félreértés véleményünk szerint azon alapszik, hogy hosszú távú vizsgálatokra olyan módszereket alkalmaznak, melyek csak rövid távú vizsgálatokra használhatók.

Azt a tételt, hogy a „közönséges” árucikkek árai a többi áraknál az általános árszintemelkedés időszakában általában gyorsabban emelkednek, történelmi adatokon először C.-E. Labrousse bizonyította. A szerző e tételt óvatosan egy sor megjegyzéssel egészítette ki, kilátásba helyezve a helytől, időtől és terméktől függő kivételek lehetőségét. Emellett tartózkodott annak megállapításától, hogy tézise – amely a „ciklikus hausse” vonatkozásában helyes – helyes-e a hosszú távú „hausse” esetében is.²⁰¹

Azóta sok év múlt el, s ezt a megállapítást számos alkalommal, főleg francia anyagon verifikálták, és mindig megerősítették.²⁰² Nézzük meg, mi a helyzet az ártörténet gazdag lengyel anyagával.

Az alábbi táblázat abszolút számokban megadja az általunk elvégzett számítás eredményeit. Kiindulópontul a bruttó adatokhoz legközelebbi adatokat választottuk, s nem az „átlagokat”, még kevésbé a „lwówi iskola” kutatói által megadott mutatókat. A szélső értékek elhagyása után kiszámítottuk minden figyelembe vett árucikkre és a szóban forgó

* II. (Poniatowski) Szaniszló lengyel király (1764–1795). (*A szerk.*)

öt város mindegyikére az átlag nominálárát mind a tizenöt húszéves időszakban. Ezután kiszámítottuk öt város árai nem mért átlagaként az országos átlagát. Az eljárás eléggé primitívnek tűnhet, mégis demonstráljuk itt, de mint első megközelítést, mely a minket érdeklő jelenséget világosan mutatja.

A negyvennyolc árucikk tizenötször húszéves időszakra vonatkozó áraiból ilyen módon kiszámított országos nominális átlagárakat ezután láncmutatókká alakítottuk át. Ezután csoportokat alkottunk. A csoportmutatókat mint egyszerű számtani nem mért közepeket számítottuk ki. A gabonából készült termékek csoportmutatójába hat árucikk mutatói kerültek bele, az állati termékekébe ugyancsak hat, az importált italokéba kettő, a hazai italokéba három, a gyarmatárukéba tizenegy, a sóéba természetesen egy, a fűtő- és világítóanyagokéba négy, a kőből épült lakóház költségeinek mutatójába négy, a luxusruházati cikkekébe kettő, a közönséges ruházatéba öt és a papíréba természetesen egy mutató.

A bérek mutatója hat alacsony szakképzettségű kézműves és inas bérének mutatóiból alakult ki. A csoportokat úgy állítottuk fel, hogy azokban legyenek egymással behelyettesíthető (gabonaárak, állati termékek, italok, ruházat), származási helyükkel szoros kapcsolatban levő (mely – mint a gyarmatárak esetében – áringadozásait is megszabja) és rendeltetésükhöz kötődő (lakás) termékek.

A számítások eredményeként csoportmutatókat kaptunk, amelyeket az alábbi két táblázatban adunk meg.

A táblázatok nagy pontossággal igazolják Labrousse tételét. Azt mutatják, hogy a gabonakészítmények ára gyorsabban emelkedett, mint az állati termékeké, hogy a só gyorsabban drágult, mint az importált fűszerek (nem mindig, tekin-

Folyamatos mutató

	Élelmiszer						Fűtés és vilá- gítás	Lakás		Papír	Ruházat		Bé- rek
	Ga- bona termé- kek	Álla- ti ter- mékek	Im- portált italok	Hazai italok	Só	Gyar- mat áru		Kő- ház	Fa- ház		Lu- xus	Köz- napi	
1501—1520	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
21—40	131	127	115	114	114	131	121	93	118	91	118	101	104
41—60	174	155	151	156	156	162	148	105	126	102	110	110	114
61—80	284	212	288	203	203	191	210	131	152	113	128	125	171
81—00	335	252	372	294	207	321	269	148	181	146	128	146	202
1601—1620	459	348	472	370	186	254	401	189	221	171	124	168	271
21—40	1143	773	1034	636	389	523	750	457	446	404	239	312	509
41—60	1417	951	1189	941	405	445	930	530	540	589	289	334	621
61—80	1474	961	2259	1139	535	565	986	551	545	756	370	384	708
81—00	1798	1086	2779	1333	637	548	1055	623	621	854	366	415	843
1701—1720	2445	1292	3585	1466	631	685	1287	822	764	892	373	486	910
21—40	2152	1370	3585	1422	827	617	1223	847	726	962	380	525	974
41—60	2561	1603	3872	1493	827	747	1480	847	878	1116	353	604	1130
61—80	2740	1747	3756	1687	1199	837	1791	1033	1220	1261	388	755	1277
81—1800	3754	2141	3981	1754	1451	904	1827	961	1257	1173	330	785	1456

	Élelmiszer					Fűtés és vilá- gítás	Lakás		Papír	Ruházat		Bé- rek	
	Ga- bona termé- kek	Álla- ti ter- mékek	Im- portált italok	Hazai italok	Só		Gyar- mat áru	Lakás		Lu- xus	Köz- napi		
								Kő- ház					Fa- ház
1501—1520	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
21—40	131	127	115	114	114	131	93	118	91	118	101	104	
41—60	133	122	131	137	137	124	113	107	112	93	109	110	
61—80	163	137	191	130	130	118	125	121	111	116	114	150	
81—00	118	119	129	145	102	121	113	119	129	100	117	118	
1601—1620	137	138	127	126	90	110	128	122	117	97	115	134	
21—40	249	222	219	172	209	206	242	202	236	193	186	188	
41—60	124	123	115	148	104	85	116	121	131	121	107	124	
61—80	104	102	190	121	132	127	104	101	143	128	115	114	
81—00	122	113	123	117	119	97	113	114	113	99	108	119	
1701—1720	136	119	129	110	99	125	132	123	115	102	117	108	
21—40	88	106	100	97	131	90	103	95	98	102	108	107	
41—60	119	117	108	105	100	121	100	121	116	93	115	116	
61—80	107	97	97	113	145	112	122	139	113	110	125	113	
81—1800	137	106	106	104	121	108	93	103	93	85	104	114	

tettel a sóért egyes időszakokban fizetett illetékre), hogy a faházban levő lakás költségei nagyobb iramban nőttek a kőházban levőnél, az egyszerű ruházat ára gyorsabban emelkedett, mint a luxusöltözéké. Azt is mutatják, hogy az alapvető élelmiszerek gyorsabban drágultak, mint a másodlagos fontosságúak (az italok és fűszerek), még kevésbé drágult a lakás, s még ennél is kevésbé a papír, amit itt a nem nélkülözhetetlen és a széles néptömegek által egyáltalán nem vásárolt iparcikkek reprezentánsának tekinthetünk. Az egyetlen kivétel, hogy az importált italok ára a hazaiakénál lényegesen jobban emelkedik.

Ha most megállapítanánk a családi fogyasztás ésszerű mennyiségi összetételét, és változtatás nélkül alkalmaznánk a vizsgált három évszázados korszakra, előre láthatnánk, milyen eredményeket kapunk. Ez igen jelentős tényező, annál is inkább, mert – bár változó erősséggel, de – néhány évszázadon keresztül csaknem állandóan funkcionál.

Más kérdés, hogy hatása nem volt olyan egyértelmű, mint amilyennek első látásra tűnik. Az ilyen, a nyugati tudományban gyakori feltevések egyfajta naturalizmus hibájába esnek, vagyis feltételezik, hogy az emberi természet és az ember viselkedése azonos helyzetekben nem változik, bármilyen történelmi korszakról legyen is szó.

Mint azt másutt bizonyítjuk, az úgynevezett Engel-törvény, amely szerint az élelmezési költségek szerepe a gazdaság csökkenésének mértékében növekszik, korántsem alkalmazható minden országra és korra. Így például a régi Lengyelországban, ahol az alapvető élelmezés viszonylag olcsó az általános közszükségleti iparcikkek viszonylagos drágaságához képest, ugyanakkor a felső és főleg a középosztályok luxusa gyakran éppen a fényűző étkezésben (fűszerek, gyümölcsök, importált italok) nyilvánult meg.²⁰³

Ha a Labrousse által a 18. századi Franciaországra megállapított jelenségnek megvan a megfelelője a 16–18. századi lengyel történelemben, vagyis egy (akár a tömeges gabonakivitel, akár az iparosítás alacsonyabb foka révén) egészen más gazdasági helyzetben, akkor azt mondhatjuk, hogy itt a prekapitalista gazdaság alapvető jelenségével van dolgunk. Táblázataink valóban teljesen hasonlóak a Labrousse által megadottakhoz. Csupán két, nagyon is érthető eltérés állapítható meg: *a)* a borok relatív drágasága Lengyelországban, az importáló államban – az exportáló Franciaországgal szemben, *b)* a faárak jelentős emelkedésének hiánya Lengyelországban, ami az erdőket már korábban felélt Franciaországra jellemző.²⁰⁴

Második táblázatunk alapján, amely ugyanazon ármozgások adatait láncmutató formájában közli, megállapíthatjuk, hogy az elemzett jelenség nemcsak a háromszáz év folyamán bekövetkezett különböző irányú változások végső eredőjeként fogható fel, hanem épp ellenkezőleg, csaknem állandó jelenség, amely az említett tizenöt húszéves időszak többségére érvényes. És emlékezzünk arra, hogy ez már Simiand elemzéséből²⁰⁵ is világosan következett, aki szerint – legkésőbb a 15. századtól – az „*hausse*-korszakok” hosszabbak és erősebbek, mint a „*baisse*-korszakok”. Európa az újkor túlnyomó részét az *hausse* jegyében élte át, és itt nincs jelentősége, hogy ebben a nemesfémek beáramlása (ahogy azt a régebbi tudomány állította) vagy a beruházási tevékenység fejlődése (mint Cipolla gondolja), vagy az állami inflációs politika játszott-e a nagyobb szerepet.

De a tárgyalt jelenségnek van egy másik oldala is. A technikai fejlődés, amely a 15. századtól egymást követő „ipari forradalmak” során ment végbe, nem azonos mértékben tükröződött a különböző árucsoportokban. Általában azt

mondhatjuk, hogy minél nagyobb szerepet játszottak egy árucikk árában a gyártási vagy szállítási költségek, annál olcsóbb lett. Tehát talán nem is az alapvető áruk drágultak meg, mint inkább a másodrendű fontosságú áruk lettek olcsóbbak.²⁰⁶

Igaz, hogy e kevésbé nélkülözhetetlen árucikkekből többet vásároltak a gazdagok, mint az egyszerű emberek, vagyis viszonylagos olcsóságukból az előbbiek nagyobb hasznot húztak. Ez lehet az alapja a korszakban kétségtelenül erősödő társadalmi antagonizmusoknak.

Másrészt azonban a másodlagos (és ugyanakkor „maga-sabb rendű”) emberi szükségleteket kielégítő áruk viszonylagos olcsóbbá válásának mértékében állandóan lejjebb tolódott annak a gazdagságnak a határa, amelytől kezdve ezek az áruk elérhetőek voltak. Az egyre keresettebb termékek fogyasztása tehát egyre inkább demokratizálódott. S feltehetően ez a jelenség magyarázza, hogy az európai társadalmak széles tömegeinek életszínvonala e korban kétségkívül emelkedett.²⁰⁷

Ha végezetül – kockázatos műveletként – Hoszowski nyomán a fenti táblázatokba foglalt adatokra alkalmaznánk egy munkás költségvetésének Engel-féle struktúráját, és az eredményt összevetnénk a bérek mutatójával (mindezeket a műveleteket a láncmutatókra alapozva), a következőket kapnánk:

Az eredmény, mint látjuk, merőben eltér Hoszowski eredményétől, de talán valószínűbb. Jelzi, hogy a városi lakosság alsó rétegeinek életszínvonala szinte változatlan maradt. Ebből következik, hogy hasonló számítás minden felsőbb réteg esetében emelkedő életszínvonalra utalna, mégpedig annál nagyobb mértékben, minél magasabban levő réteggel lenne dolgunk; annak mértékében, ahogy a „magasabb

Év	Láncmu- tató	Folyamatos mutató	
		1501 – 1520 = 100	1540 – 1560 = 10
1501 – 1520	—	100	.
1521 – 1540	87	87	.
1541 – 1560	86	77	100
1561 – 1580	110	85	110
1581 – 1600	98	83	107
1601 – 1620	106	88	113
1621 – 1640	89	78	101
1641 – 1660	104	81	105
1661 – 1680	104	84	109
1681 – 1700	104	78	113
1701 – 1720	89	87	101
1721 – 1740	107	87	108
1741 – 1760	100	82	108
1761 – 1780	95	78	102
1781 – 1800	96	75	.

rendű”, olcsóbbá váló árucikkek egyre nagyobb szerepet játszanak a költségvetésben.

Nehéz lenne eldönteni, vajon a „magasabb rendű” termékek olcsóbbodása (a kapitalista viszonyok erősödésének kifejeződése) a Lengyelországban végbemenő folyamatok eredménye, vagy inkább a környező világban lezajló folyamatoké. Bizonyára egyik is, másik is. De hogy milyen volt a két tényezőcsoport ereje külön-külön, nem könnyű eldönteni.

Mindenesetre az itt ismertetett jelenség teljesen összhangban van a társadalmilag differenciált külkereskedelmi cserearányok (*terms of trade*) korábban tárgyalt alakulásával. És ami még fontosabb, megegyezik az újkori Európa gazdasági átalakulásaira vonatkozó általános ismereteinkkel is, mindenekelőtt a munka termelékenységének (a szó legszéle-

sebb értelmében véve, beleértve a szállítás stb. termelékenységet) ebben az időben végbement javulására vonatkozó, ha csak hozzávetőleges ismereteinkkel is. E javulás lassú, de vitathatatlan, s ami a leglényegesebb, különböző árucikkek vonatkozásában egyenlőtlen.

Az előzőekben már többször hangsúlyoztuk, hogy a rendelkezésünkre álló forrásbázis szűkös, illetve a meglevő forrásokat eddig még nem vetették alá a bennünket érdeklő szempontok szerinti rendszeres elemzésnek.

Vizsgáljuk meg röviden, hogy az eddig felállított hipotézisek milyen módon igazolhatók.

A feladat igen nehéznek tűnik, de megoldása véleményünk szerint nem reménytelen.

A legfontosabb természetesen a módszer megválasztása. Szinte egyetlen felvetett problémát sem vizsgálhatunk statisztikusan, felölelve a problémára vonatkozó összes adatot (például minden nemesi majorságot). Szerencsére erre nincs is szükség. Egy sor kérdés nem igényli a statisztikai kutatást, megoldásukhoz elegendő a mikroökonómiai vizsgálat. Például az árutömeg és a termés arányát elegendő néhány majorság vagy birtoktag esetén vizsgálni. A majorság pénzbevételeinek a terméstől és az árszinttől való függését úgyszintén. Az első esetben nincs semmi okunk annak feltételezésére, hogy más majorságok másképpen gazdálkodtak. A második esetben ugyanez a helyzet: az összefüggés objektív okok miatt minden majorságban ugyanúgy kellett hogy alakuljon. Hasonlóan, ha például a gabonaáraknak a ter-

méstől való függését szeretnénk kutatni (ami a mezőgazdasági termelő jövedelmei és a termésmennyiség, illetve az árszint közötti összefüggés problémájának másféle megközelítése), ehhez elegendő lenne a korreláció megvizsgálása egy adott város környéki majorságok termése és ugyanezen város piaci árai között.

Mindezek a kutatások összevethetők a földesúri instrukciók és a gazdasági levelezés elemzésének eredményeivel. Ezek az iratok sokszor fényt derítenek a nagybirtok tulajdonosának tudatos tevékenységére és kísérleteire, hogy alkalmazkodjék a változó piaci helyzethez. Ugyanígy nem kellene minden egyes céhet megvizsgálni, hogy megértsük, milyen politikát folytattak a piaci helyzet változásaival szemben, mikor könnyítették és mikor nehezítették meg a céhbe való belépést, mikor emelték vagy csökkentették áraikat, és melyik korszak, az *hausse* vagy a *baisse* volt a kedvezőbb számukra.

Más esetekben a statisztikai módszert kellene alkalmazni. A majorsági inventáriumok esetében (amelyek a főúri birtokokra nézve teljesebbek) ezt az aránytalanságot viszonylag könnyű korrigálni, ha az adatokat a birtokok nagysága szerint osztályozzuk, majd minden osztálynak – nem a forrásokban való előfordulásuk arányában, hanem az ország gazdasági struktúrájában az adott időben ténylegesen elfoglalt súlyának megfelelő – jelentőséget tulajdonítunk. A mustrák, vagyonszmlék sajátossága, hogy egy sajátos birtoktípusra, az élethossziglan nemesi birtokba adott királyi javakra vonatkoznak. Hogy a vizsgált adatmennyiség (a sztarosztaságok) alapján levont következtetések érvényesek legyenek a nagyobb kategóriára (a lengyelországi nagybirtokra), ahhoz a sztaroszták vagy inkább intézőik gazdálkodásának sajátosságait kellene elemezni. Bizonyos problémák esetén, például ha a termés dinamikájáról (nem abszolút szintjéről)

van szó, talán az egész minket érdeklő kategóriára reprezentatívnak tekinthetjük az anyagot. Más esetekben, például a beruházásokra szánt pénzeszközök nagysága esetében, a kapott eredményt mint negatív határértéket fogadhatjuk el. Ennek is nagy tudományos súlya lehet.

A verifikálás során a regionális és időbeli differenciáltságot is figyelembe kell vennünk.

Regionális bizonyításon nálunk gyakran a helyi monográfiák szaporítását értik. Az erőfeszítések gazdaságossága és a probléma leggyorsabb megoldása szempontjából nem ez a leginkább ajánlható út. Az elemzendő körzeteket a célnak megfelelően kell kiválasztani. Nem mindig tűnik helyesnek a tipikus körzetek feldolgozására irányuló gyakori törekvés sem. Először is: ilyenek nem léteznek. Másodszor: gyakran a nem tipikus, szélsőséges körzetek kiválasztása teszi lehetővé a kérdés leggyorsabb és legjobb vizsgálatát. A fentiekből kiindulva két merőben különböző körzet működési mechanizmusának regionális vizsgálatát tartjuk a legsürgősebbnek. Ezek: 1. Pomorze (Pomeránia), vagyis Lengyelország egyetlen olyan körzete, ahol még a paraszt is közvetlen kapcsolatban áll a világpiaccal;²⁰⁸ 2. Ukrajna, vagyis a világpiactól szinte teljesen elzárt körzet, ahol jó termésű évben a gabona lábbon vagy kazlakban rothad el, mert nem tudnak mit kezdeni vele.

Az időbeli verifikáláshoz szükség lenne a fent említett kérdések vizsgálatára és a felállított hipotézisek céltudatosan kiválasztott időszakokban való verifikálására. Más helyen felállítottuk azt a hipotézist, hogy Lengyelország történetének, de legalábbis gazdaságtörténetének helyes korszakolását az 1620-as és 1720-as évek körüli cezúrákra kell építeni. A korszakolás megfelelő indoklásához el kellene még végezni egy sor kiegészítő vizsgálatot, mindenekelőtt az ármozgások

hosszú távú elemzését. Ezt követően kellene elvégezni minden egyes elkülönített alkorszak vonatkozásában a fenti problémák elemzését.

Mindenekelőtt fel kellene állítani – akár rövid – statisztikus sorokat. Ugyanis a felvetett problémákat nehéz példaszzerű, elszigetelt adatok alapján elemezni. Mint láttuk, még a rövid, tíz-egynéhány vagy akár néhány éves sorozatok is nélkülözhetetlenek, feltéve, ha rendelkezünk ugyanazokból az évekből több jelenséget (például a termést, az értékesítést, a pénzbevételeket és az árakat) szemléltető adatsorokkal.

Számos, munkánkban példaként bemutatott összefüggés (melyeket – tekintettel a szóban forgó időszak túlságos rövidségére – csak valószínűnek tekinthetünk) vizsgálata döntő fontosságú lehet. Például:

1. a gabonakivitel Gdańskból és a gdański gabonaárak (a fő exportgabonafélék árainak és kiviteli részarányának figyelembevételével);

2. a fő exportgabonák gdański és a legfontosabb felvevő piacokon (például Amszterdamban) jegyzett árának korrelációja;

3. az exportcikkekért Gdańskban és a Visztula-medence más városaiban (Varsó és Krakkó), illetve a Visztula-medencén kívül (Poznań, Lwów) fizetett árak korrelációja;

4. a külkereskedelmi cserearányok (*terms of trade*) Gdańskban az exportáló szempontjából (az egész szóba jövő korszakban, a kivitel és a vásárlások megközelítő összetételének figyelembevételével);

5. ugyanez a fontos belső piacok (Varsó, Krakkó, Poznań, Lwów) vonatkozásában;

6. a cserearányok (*terms of trade*) lehető legpontosabb megközelítése a paraszt szempontjából, az egész korszakra és a különböző piacokra nézve.

A példákat még sorolhatnánk.

Meglepő, hogy milyen sok, mégpedig igen fontos közgazdasági probléma hever „parlagon”. Nemhogy vizsgálatukra, de még felvetésükre sem került sor, a gazdaságtörténeti kutatások viszonylag dinamikus fejlődése ellenére sem. Ezért az ártörténet tizenegy kötetében rejlő óriási munka gyakorlatilag használhatatlan a történettudomány számára, nehezen találunk egyetlen monográfiát vagy szintézist, amelyik e munkából profitált volna. Ez a példa talán a legmegdöbbentőbb, ám korántsem az egyetlen.

Úgy tűnik, hogy a legfontosabb városi piacok árainak egyesítése a 16–18. századi Lengyelországban igen nagyfokú, talán nagyobb, mint a korabeli Franciaországban. E probléma kapcsolatban áll az ország gazdasági életének minden elemével, nehéz ennél fontosabb példát találni. Hogyan magyarázzuk meg ezt a jelenséget?

Az is valószínűnek látszik, hogy a 16–18. századi Lengyelország (a háborús időszakok kivételével) nem ismeri az olyan erős, rendszeres, az egész országra kiterjedő éhínségeket, amelyek az akkori Franciaország gazdasági életének ritmusát megadták. Vagy ez csak téves benyomás, amely tudatlanságunk következménye? Igaz-e? Ha igen, hogy magyarázzuk meg? Mert az nehezen tételezhető fel, hogy Lengyelországban a munka termelékenysége vagy a föld termékenysége, vagy a mezőgazdasági termelés kommercializáltságának mértéke magasabb volt, mint Nyugat-Európában. Ismét egy óriási jelentőségű kérdés!

És végezetül egy csaknem szűz terület: a kézműipari termelés kalkulációja és a céhes *economic behaviour*. Erről, a céhek történetének szentelt megannyi mű ellenére, szinte semmit sem tudunk. A kutatások e téren nem könnyűek – a kézműves ugyanis nem vezetett könyvelést –, de nem reményte-

lenek. Sokat jelentene az árszabások összeállításáról maradt anyagok (a bizottságok által ármegállapítás céljából végzett termeléspróbák, viták, tiltakozások stb.) elemzése. Sok eredményt hozna a céhek közötti vagy a céhek és más testületek között zajló viták elemzése is. A legtöbbet mégis a céhek működésének közvetlen elemzése jelentené, összevetve egy adott hely és időszak gazdasági életéről fennmaradt adatokkal. Ha például az 1348-as pestisjárvány után Orvieto céhei, hogy bűnbocsánatot nyerjenek, elhatározzák, hogy a város minden temploma, kápolnája és városrésze védőszentjének ünnepét megülik, ez évi még ötven ünnepnap beiktatását, vagyis a munkahét átlagosan egy nappal való megrövidülését jelenti.²⁰⁹ Ebben könnyen felfedezhetjük azt a törekvést, hogy egyenlően osszák el a lecsökkent kereslet terheit. A kereslet, mint a példából látható, erősebben csökkent, mint a kínálat lehetősége. A *post hoc, ergo propter hoc* okoskodás gyakran félrevezet, ám mégsem mindig. Mindenesetre még sok tenni-valónk van, hogy a 16–18. században Lengyelországban uralkodó gazdasági rendszer működése valóban érthetővé váljék.

Végül felelnünk kell arra a kérdésre, hogy mit jelent az itt konstruált modell. Bármilyen kitűnően verifikáljuk, illetve korlátozzuk időben és térben, az eredmények másféle adatokra épülő modellekkel való összehasonlítása révén feleletet kell adnunk arra, hogy ez általában a feudális gazdaság modellje-e. Biztosan nem, bár egyes elemei érvényesek a feudalizmusra általában. Tehát ez egy „regionális”, mondjuk kelet-európai feudalizmus modellje vagy a formáció egy meghatározott, hanyatló szakaszáé? Vagy egyik is, másik is? Végezetül: mennyi a modellben az egy adott társadalmi-gazdasági alakulatra jellemző elem, és mennyi az olyan elem, mely sajátja minden, a mezőgazdaság döntő túlsúlyát mutató gazda-

ságnak, főleg a nagybirtokra támaszkodó, alapvetően mezőgazdasági jellegű gazdaságnak, amelyben a kistulajdon a naggyal szemben fennálló kötelezettségeinek (feudális járadék vagy „cenzus”) nem pénzeszközökkel tesz eleget?

A GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉG RACIONALITÁSA A FEUDALIZMUSBAN

A fejezet címében megfogalmazott probléma a történészek szemében látszatproblémának tűnhet, de hosszan tartó közgazdasági viták hagyománya van mögötte.

A probléma a következő: a racionális gazdálkodás megköveteli a ráfordítások és az eredmények összehasonlításának lehetőségét. Mivel azonban a ráfordítások és az eredmények fizikailag különböző egységekben fejezhetők ki (a ráfordítás munkában és nyersanyagban, az eredmény termékben), az ilyen összevetés csak akkor lehetséges, ha a fizikailag különböző kategóriákat „közös nevezőre” tudjuk hozni, és ily módon nemcsak mérhetővé, hanem összemérhetővé is tesszük őket. Ezt a közös nevezőt a piac szolgáltatja pénz, vagyis a mind munkára, mind a nyersanyagokra, mind pedig a késztermékekre alkalmazható árak formájában. Hogy az ár betölthesse ezt a funkcióját, a következő feltételek teljesülésére van szükség: 1. hogy létezzék egy többé-kevésbé egységes piaci ár, 2. hogy az ár szabad verseny folyamán alakuljon ki, ne pedig az autokratikus hatalom diktátumára, 3. hogy a termék minden elemének és az eredményét képező minden árucikknek legyen piaci ára, hogy legyen elsősorban a munkaerőnek piaci ára, vagyis legyen munkaerőpiac. E. Taylor a történeti és az institucionalista iskolák nézeteit bírálva a

„gazdasági szabadság elvéről” a következőket írja: „Az elméleti közgazdaságtannak el kell fogadnia [ezt az elvet] mint mindenféle gazdasági törvényszerűség kutatásának alapfelteletét, első és nélkülözhetetlen teletét, mert csak így ismerhetők meg a gazdasági rendszer sajátos mozgásai és tendenciái. Ez a szükséges alapja annak, hogy később megfogalmazzuk azokat a gazdasági törvényszerűségeket, amelyek bármely konkrét történeti helyzetben érvényesek. Ugyanis csak e feltételezés esetén érthetjük meg az emberi tevékenységre jellemző tendenciákat [sic! – W. K.] és természetes reakciókat, melyek mentesek a kívülről rájuk kényszerített hatásoktól, s csak saját természetük, nem pedig külső feltételek kifejeződései [sic! – W. K.]. Ahol legalább a fogyasztás és munka megválasztása terén nincs szabadság, ott a közgazdaságtan törvényei nem hatnak, és legfeljebb annak előrelátását teszik lehetővé, milyen mértékben tér el a valóság a társadalom gazdasági céljainak megvalósulásaitól, vagyis a nemzeti jövedelem maximalizálásától és a társadalom tagjai szükségleteinek kielégítésétől.”²¹⁰ Másutt a szerző megállapítja, hogy „ami a gazdasági tevékenység közvetlen céljait illeti [és nyilván a termelési ráfordításokról sem vélekedik másképpen – W. K.], a gazdaság tárgyából következően [sic! – W. K.], területén mindennek pénzben mérhetőnek kell lennie”²¹¹. Az álláspont megfogalmazásának világosságát nem vitathatjuk, ha túlságosan eredetinek nem is tarthatjuk. Inkább a közgazdaságtan bizonyos irányzatainak elfogadott véleménye ez, s egyben annak a vitának a kiindulópontja volt, amelyet arról folytattak, hogy lehetséges-e a szocializmusban a racionális gazdálkodás (Mises – Lange)²¹².

Ezen irányzat képviselőinek felfogása szerint a „lehetséges-e racionális gazdálkodás a szabad verseny hiányának körülményei között?” kérdésre adott válasz magában rejti a

feleletet arra a kérdésre is: megalkotható-e egy nem szabad versenyen alapuló rendszer közgazdasági elmélete? Ez az összekapcsolás elég gyakran és mindkét fél részéről elhangzik, bár – tegyük hozzá – korántsem magától értetődő. Hiszen miért ne lehetne felállítani egy tömeges, rendszeres, ám nem racionális társadalmi tevékenység (például a mágia) elméletét?

És bár Mises vagy E. Taylor érveinek éle egyáltalán nem a feudális rendszer ellen irányul, érveik arra is vonatkoznak. Hiszen a feudális rendszerben nincs szabad verseny, a termelés és a termelő megválasztásának szabadságát jelentős tényezők korlátozzák, a munkaerő túlnyomó többsége kiszorul a munka erősen szabályozott piacáról, az árakat megkötik stb.

Így hát mi is kénytelenek vagyunk feltenni magunknak a kérdést: lehetséges-e a feudalizmusban racionális gazdálkodás? A válasz, mint mondtuk, még nem veti előre a másik kérdésre adandó választ, hogy lehetséges-e a feudális rendszer gazdasági elméletének megalkotása, de kétségtelenül előre vetíti egy esetleges elmélet számos jellemzőjét.

Mindenekelőtt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a konkrét, sokrétű történelmi valóságban a probléma soha nem ilyen nyersen, nem alternatívaként, hanem fokozati kérdésként vetődik fel. Minden gazdasági tevékenység bizonyos mértékben hagyományos, bizonyos mértékben pedig racionális. A gazdasági fejlődés a racionalizálódás erősödésével jár. Egyetérthetünk tehát Langéval, amikor azt állítja, hogy az egymást követő társadalmi-gazdasági alakulatok egyre ésszerűbb gazdálkodást tesznek lehetővé²¹³, tehát hogy a kapitalizmusban a racionális gazdálkodás lehetőségei lényegesen nagyobbak, mint a feudalizmusban. De a Weber-féle, hagyományos és racionális tevékenységre történő szigorú felosztás

alighanem az „ideáltípusok” kategóriájába tartozik, amelyek a valóságra támaszkodnak, de a fogalmi általánosítás érdekében túlzók és egyoldalúak. A gyakorlatban ugyanis a hagyományos és a racionális elemek minden konkrét társadalmi tevékenységben együtt fordulnak elő.

Gondolkodjunk el most azon, hogy az egymást követő társadalmi-gazdasági rendszerek miért teszik lehetővé az egyre ésszerűbb gazdálkodást. Ami a feudalizmus és kapitalizmus közötti összehasonlítást illeti, itt rendszerint az érvek két csoportját sorakoztatják fel: 1. a társadalmi tudatra vonatkozó érveket („tőkés szellem”, a hatékonyság és haszon társadalmi jóváhagyása, mely a hagyományok és a stabilitás társadalmi kultusza helyére lép stb.); 2. a gazdasági mechanizmusra vonatkozó érveket (a piac és az ott kialakuló ár mint a kalkulációt alkotó elemek „közös nevezője”, kettős könyvvitel stb.). Szögezzük le, hogy az érvek e két csoportja nem zárja ki egymást, vagyis hogy egyidejűleg mindkettő fenntartható, a tudósok közötti nézetkülönbségek pedig gyakran az egyik vagy másik csoport hangsúlyozásának mértékében jelentkező különbségekre voltak visszavezethetők.

Ha azonban racionális gazdálkodásnak az eszközök minimalizálását vagy az eredmények maximalizálását tartjuk, akkor az ilyen racionális gazdálkodáshoz az kell, hogy: 1. a technikai tudás adott szintjén különböző megoldások álljanak rendelkezésre; 2. hogy lehetőség nyíljon e különböző megoldások összehasonlítására és a leggazdaságosabb variáns kiválasztására. Eddig az első feltételt véleményünk szerint nem értékelték kellően. A racionális gazdasági tevékenység lehetősége annál nagyobb, minél több a rendelkezésre álló variáns, s minél pontosabb összehasonlításuk lehetősége. A rendelkezésre álló variánsok száma a technikai színvonaltól és a társadalmi feltételektől függ, mivel bizonyos társadal-

mi feltételek között néhány, elméletileg lehetséges ismert variáns nem vehető figyelembe a kalkulációban, mint például azok, amelyeket az írott vagy a szokásjog tilt. Ebben az értelemben a kapitalizmus nagyobb lehetőségeket teremt az ésszerű gazdasági tevékenység számára, mivel a tudomány fejlődését segítve növeli az elméletileg ismert variánsok mennyiségét, a társadalmi rugalmasságot növelve pedig emeli az alkalmazható variánsok számát. Minél több az ismert és alkalmazható variáns, annál nagyobb a racionális tevékenység lehetősége.

De – egyes polgári közgazdászok elképzelései ellenére, akik számára saját világuk az egyedüli „természetes”, „szabad”, „legjobb” világ – az elméletileg ismert variánsok közötti választás szabadságának korlátozásai kivétel nélkül minden rendszerben megvannak.

A kapitalizmusban be lehet vezetni a műszaki újításokat, de nem lehet rabszolgákkal kereskedni, sem azokat alkalmazni, még ha ez rendkívül kifizetődő lenne is. A 16. században e tekintetben általában épp fordított a helyzet. Az abszolút monarchia idején az előjogokat élvező manufaktúrának joga van ahhoz, hogy tömegesen alkalmazzon gyermekeket, de nincs joga a termelt árucikkek választékának megváltoztatására. A kapitalizmusban éppen ellenkezőleg. A munkanap – a preindusztriális korszakban oly hagyományos – hosszúságát valójában nem kevésbé racionális tényezők szabályozzák, mint a kapitalizmusban. Az utóbbiban megengedhető az olyan, kiáltóan hazug reklám használata, hogy például „maga mos a Radion”, de tilos egy gyógyszert minden baj gyógyítójaként hirdetni. A feudalizmusban az utóbbi megengedett volt, viszont a kézművesműhelynek nem volt joga ahhoz, hogy bejárata fölé a szakmája minden műhelyére kötelező normától elütő cégtáblát akasszon. Az ópiumkereske-

delmet betiltó kormányok számolnak azzal, hogy az ópium feketepiaci eladása óriási hasznot hoz, de azt is tudják, hogy a jövedelmek kiegyenlítésére irányuló tendencia ezt a cikket nem érinti, hogy a tőke nem hatol be e területre, s hogy a közvélemény ereje és a rendőri akció elég hatásos, hogy az ópium a gazdasági élet periferiáján maradjon. A közgazdász, aki tétovázás nélkül ésszerűtlennek és nem gazdasági tényezők által meghatározottnak minősíti a feudális luxust vagy azt, ha egy mai paraszt pesztízsokokból vesz traktort, ugyanakkor teljesen ésszerűnek tartja, ha egy nagy amerikai cég kereskedelmi képviselője félévenként új autót vesz. Ha egy tőkés országban kartellmegállapodás szabja meg minden egyes vállalat termelésének felső szintjét és az eladási árat, akkor ez egyes közgazdászok szerint megfelel a racionális gazdálkodás alapelveinek, a monopolár elméleti elemzése pedig magas szintű. Ha viszont ugyanezt a két funkciót a városi kis piacon az adott szakma kézműveseit tömörítő cég tölti be,²¹⁴ akkor – véleményük szerint – ez hagyományos gazdaság, melyből hiányzik a szabadság és a racionális gazdálkodás, s nincs lehetőség gazdasági elméletének megalkotására. Tegyük hozzá, hogy ha ilyen helyzetben azt a döntést ismerjük el a legésszerűbbnek, amely a legnagyobb hasznot nyújtó színvonalon állapítja meg a termelés mennyiségét és az árakat, akkor azt mondhatjuk, hogy a kartellek, csakúgy, mint a céhek, általában nem érik el ezt a határt, mert választási szabadságukat korlátozza a társadalmi megítélés, más társadalmi rétegek ellenállása stb.

Röviden: gazdasági választásokra mindig, minden társadalmi-gazdasági rendszerben sor kerül. Viszont soha, semmilyen rendszerben nem mennek végbe „abszolút szabadon”. Más szóval: a döntést nem csupán a gazdasági számítás szempontjai befolyásolják. A gazdasági választások mindig társa-

dalmilag determináltak, ismétlődők, meghatározható szabályszerűségeket mutatnak, amelyek között ismét összefüggések állapíthatók meg, tehát elmélet építhető rájuk. A gazdasági fejlődéssel a gazdálkodás racionalitásának mértéke növekszik, mivel minden esetben emelkedik a kiválasztható variánsok száma. E variánsok mennyisége, amelyek közül választani lehet, két, funkcionálisan összekapcsolódó folyamat, a tudomány fejlődése és a társadalmi szerkezet lazulása hatására nő.

Hátravan még a racionális gazdasági tevékenység másik előfeltételének, a gazdasági kalkuláció elemei mérhetőségének és összemérhetőségének vizsgálata. A mérhetőségről és összemérhetőségről azt tartják, hogy azt csak a minden termékre és a munkaerőre érvényes, a szabad verseny feltételei között kialakult ár biztosítja, vagyis csak a kapitalizmusban létezik.

E régi vitához a történésznek is van mit hozzátenni.

Mindenekelőtt egy nyilvánvaló dologra kell hivatkoznunk, arra, hogy az árak mint a gazdasági számítás alapjának számtalan erénye mellett nem kis hibái is vannak – mind a társadalmi érdekek, mind pedig a gazdálkodó alanyok döntései szempontjából. A vámok vagy a differenciált adók még a legliberálisabb kapitalizmusban is módosítják a kalkuláció elemeit.²¹⁵ Egy új vámtarifa kifizetődővé teheti az addig gazdaságtalan termelést, és viszont, bár a fizikai szférában, a felhasznált nyersanyagok, energia és munka, illetve a termék közötti viszonyban semmi sem változott. A dolog még szembevetőbb, ha a szabad versenyes kapitalizmus mai formáját vizsgáljuk. A mezőgazdasági termelés mennyiségi növekedésének korlátozása az Egyesült Államokban vagy a „fűszeresek” tömegének fenntartása Franciaországban a kalkuláció elemeinek megváltoztatásával történik, ami az érdekelt társadalmi rétegek közötti politikai harc eredménye, s amely tulajdon-

képpen ésszerűtlen döntésekre vezet (amennyiben racionalitáson valóban az eszközök minimalizálását vagy az eredmények maximalizálását értjük). A politikai döntések teremtette feltételek minden amerikai farmert vagy francia fűszerkereskedőt olyan tevékenységre ösztönöznek, amely a pénz értékmérő funkciója szempontjából racionális, de kiáltóan ésszerűtlen az eszközök minimalizálására vagy az eredmények maximalizálására nézve – még egy adott vállalkozáson belül is. Végül nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az általános árszint, főleg pedig az árak arányai állandóan változnak a konjunkturális ciklus folyamán, és ezek a változások ismét nyereségessé tesznek olyan termelést, amely addig nem volt az, és megfordítva – anélkül, hogy az eszközök és eredmények viszonyában bármi is változott volna. A piaci árak mint a termelés összes alkotóelemének és a termelés eredményének közös nevezője tehát egyáltalán nem működnek tökéletesen, s az egyes gazdasági alanyokat gyakran rendkívül ésszerűtlen döntésekre kényszerítik. Mégis, senki sem tagadja a racionális gazdasági tevékenység lehetőségét a kapitalizmusban, amennyiben ezt az ésszerűséget nem az irracionalitás alternatívájaként, hanem mennyiségileg értelmezzük, nem mint abszolút, tökéletes, hanem mint viszonylagos, történelmi racionalitást, amely a feudális kor lehetőségeihez képest nagy, a szocialista rendszer által kínált lehetőségekhez képest kicsi.

Másodsorban: egyáltalán nem igaz, hogy a kapitalizmusban minden gazdasági döntés mérhető és összemérhető elemeken alapul, vagyis pénzben mérhető. Ez a megjegyzés mindenekelőtt a nemzeti jövedelem – elfogyasztott és felhalmozott részre való – felosztására vonatkozó döntésekre vonatkozik. A társadalom vizsgálata elvezethet minket annak megállapításához, hogy a feltételek milyen együttese mellett nő a tőkések beruházási kedve vagy a likviditások előnyben

részesítése; hogy az uralkodó osztály mely rétegei hajlamosak nagyobb fogyasztásra, és mely rétegek hajlanak a befektetésre (azonos feltételek, ugyanakkora jövedelmek mellett az értelmiség inkább fogyasztásra, a kispolgár befektetésre hajlik; a középosztály a két világháború közötti Lengyelországban kevesebbet fektetett be, mint Franciaország stb.). E társadalmilag rendkívül erősen determinált döntések azonban (amelyek nagyfokú szabályszerűséget mutatnak, tehát bekerülhetnek a felállított elméletbe) nem a pénz mint közös nevező figyelembevételével születnek. Semmilyen közös nevező sem ad alapot arra az „objektív” döntésre, hogy pénzünket utazásra, feleségünknek vásárlandó bundára, részvények vételére költjük el, vagy a leglikvidebb formában, például takarékbetétkönyvben helyezzük el. Ugyanígy, a feudális kori paraszt jó termésű évben eladhatja gabonafeleslegét a piacon, és a kapott pénzt elihatja a kocsmában, vagy szalagokat vehet lánya menyegzőjére – de a gabonából származó jövedelmet felhasználhatja például baromfiállományának fejlesztésére is. Még egyszer megismételjük: ezek a döntések, mivel társadalmilag meghatározottak, határozott szabályszerűségeket mutatnak, bizonyos feltételek együttesének ismétlődése esetén ismétlődnek, tehát beépíthetők egy elméletbe, annak ellenére, hogy a döntés elemeit nem vezethetjük vissza a pénzre mint közös nevezőre. Mégis itt a gazdasági döntések rendkívül fontos kategóriájáról beszélhetünk, hosszú távon a legfontosabb kategóriáról.

Végül nem hat a pénz mint közös nevező a gazdasági döntések egy másik csoportjára, amely nem kevésbé lényeges, mivel a nemzeti jövedelem globális nagyságához kötött. Azokra a döntésekre gondolunk itt, melyek alapján az emberi élet egész időtartamát munkára (*work*) és szabad időre (*leisure*) osztják fel. Sombart híres kijelentésében úgy határozta meg a

prekapitalista mentalitást – szemben a kapitalistával –, mint amelyben: „man wirtschaftete, arbeite, um zu leben, nicht lebe um zu wirtschaften, zu arbeiten”*. A céhes kézműves nem fordítja munkára a teljes időt, amelyben termelni tudna. Gyakran ünnepel, gyakran „lóg”, a munkanapot sokszor megszakítja stb. Ugyanezt jegyzi meg számos közgazdász a mai fejlődő országok munkásainak magatartásáról. Tekintsünk el egy időre attól a problémától, hogy az említett kézműves viselkedése nem racionális-e még a tőkés kategóriák szerint is; vajon a többletként gyártott cipőkre lettek volna-e vevők, vagyis hogy nem „részleges kényszer-munkanélküliség” volt-e ez, és ha a kézművesnek több megrendelése akadt, nem dolgozott-e intenzívebben. Most az foglalkoztat minket, hogy még a mai kapitalizmusban is, ha felemelnék a heti munkaórák számát, leszállítanák a munkába lépés korhatárát, felemelnék a nyugdíjkorhatárt stb., a kapott többlet-munka-mennyiséggel emelni lehetne-e „ésszerűen” a termelésbe fektetett források hozamát? Hogy ezt nem teszik meg, annak többé-kevésbé demokratikusan hozott társadalmi döntések az okai. Ezek a döntések a leglényegbevágóbb módon megszabják a nemzeti jövedelem nagyságát, tehát alapvető gazdasági döntések, s nem véletlenül születtek, hanem több, meghatározott szabályszerűségnek engedelmességedve. Nehéz lenne elvitatni racionalitásukat, felhasználhatók egy elmélet kidolgozásához, s még nincs sok közülük pénzhez mint közös nevezőhöz.

Tehát a fő tényező, amely megszabja az adott feltételek mellett elérhető nemzeti jövedelem felső határát, és a fő tényező, amely meghatározza ennek a jövedelemnek a felosz-

* ... azért gazdálkodtak és dolgoztak, hogy meg tudjanak élni, és nem azért éltek, hogy gazdálkodjanak és dolgozzanak. (A szerk.)

tását fogyasztásra és felhalmozásra, sem a kapitalizmusban, sem másutt nem mérhető pénzben.

Végül még a viszonylag nagy mértékben kommercializálódott társadalmakban sem a piaci árakhoz való igazodás magyarázza az egyéb gazdasági döntéseket. Ha felbecsüljük bizonyos, saját fogyasztásra szánt paraszti termékek önköltségi árát a munkaerő, a nyersanyagok és a termék piaci ára alapján, gyakran e termelési ágazatok irracionalitására következtethetünk. Be kell látnunk, hogy ezt a termelést másképpen, nem a piaci árak alapján kalkulálják, ami nem jelenti azt, hogy kevésbé ésszerűen.²¹⁶ Ellenkezőleg. Ugyanez a helyzet az utóbbi időben Nyugaton elterjedt „barkácsolással”. A család tagjai maguk, saját eszközeikkel végzik a karbantartási és javítási munkákat lakásukban vagy kertjükben. Ezt a jelenséget gazdaságilag döntően meghatározza egyrészt az alkatrészek és szerszámok olcsó tömegtermelése, másrészt a szolgáltatások drágasága. Mégsem állíthatjuk, hogy a lakásnak a szobafestő igénybevétele helyett saját erővel való kifestése az önköltségi ár pontos kiszámítására alapozott döntés lenne. A laikus által végzett munka rendszerint nagyobb munkaráfordítást, nemegyszer több nyersanyagot is igényel. A piaci árak szerinti kalkulálás többnyire ésszerűtlennek ítélné az ilyen döntést. Pedig az racionális.

A gazdasági tevékenység annál racionálisabb, minél szélesebb az elméletileg ismert és a gyakorlatban használható variánsok skálája, amelyből választani lehet. A választék bősége társadalmi jelenségek függvénye, olyan, egymáshoz kapcsolódó tényezőké, mint a tudomány fejlődése és a társadalom rugalmassága, az újítások elfogadása iránti készsége. E két tényező soha nem egyenlő a nullával, de soha nem is határtalan. A gazdasági elemzés feladata, hogy megállapítsa, hogy egy adott korban és országban e két tényező milyen

szintű, és hogy a vizsgált társadalmi feltételek kedveznek-e a racionalizálás fejlődésének. Természetesen itt módszertani, nem pedig dologi ésszerűségről²¹⁷, vagyis a tevékenységet végző (ismert és alkalmazott technikák stb.) szempontjából nézett ésszerűségről van szó. A dologi, vagyis a tárgyra vonatkozó mai ismereteinknek megfelelő racionalitás kritériumának alkalmazása végletesen történelmietlen következtetések levonásához vezet. Ez az alapállás gyakori a történettudományban. Például Korzon jobban tudta Tyzenhauznál, hogyan kellett volna az utóbbinak manufaktúrákat létesítenie, és bebizonyította, hogy csak Tyzenhaus tudatlansága okozta azok csődjét. Rostow jobban tudta az ipari forradalom korszakának angol vállalkozóinál, hogy milyen ágazatokba kellett volna befektetniük tőkéjüket.²¹⁸ Ám ezen az úton nem jutunk messzire.

A feudalizmusban is állandóak a gazdasági választások, amelyek tömegesek, társadalmilag meghatározottak, tehát *en masse* egyirányúak minden társadalmi rétegen belül, a feltételek meghatározott együttesének ismétlődése esetén ismétlődnek. Sőt, a döntések iránya és méretei gyakran még akkor is mennyiségi kategóriákba foglalhatók, ha maguknak a döntéseknek a meghozatalában nem játszott szerepet semmilyen összemérhető pénzübeli kritérium – amint arra már többször rámutattunk e munkánkban.

Az elmondottakkal semmiképpen sem szeretnénk csökkenteni a pénz mint közös nevező hiányának jelentőségét. Hiszen modellünk egésze azon az állításon alapszik, hogy a gazdaság kétszektorossága az ökonómiai alanyok gazdasági tevékenységének alapvető sajátossága, és hogy ezen alanyok gazdasági választásait más-más kritériumok szabják meg, aszerint hogy a pénz- vagy a naturális szektorra vonatkoznak-e. A kérdésre, hogy a robotra épülő majorság tulajdonosa tu-

dott-e róla, hogy rablógazdálkodást folytat, nem könnyű válaszolni. Hogyha birtokának pusztulása nagyfokú volt, akkor erről saját szemével is meggyőződhetett. De ha a birtok pusztulása jelentéktelen volt, vagy éppen csak megkezdődött? Néhány kutató inkább arra hajlik, hogy negatív választ adjon erre az alapkérdésre.²¹⁹ Mi, amint az korábbi fejtegetéseinkből kiviláglik, itt inkább a pozitív válasz felé hajlunk, de a probléma nehéz és sajátos kutatást igényel. Igen fontos támpontokat adna a nagybirtokosok és intézőik között a birtok dezolálása miatt folytatott viták dokumentumainak elemzése, valamint a birtokpusztítás megfékezésére hivatott földesúri instrukciók és bérleti szerződések elemzése is. A nagyszámú ilyen dokumentumot olvasva az a benyomásunk, mintha a dezoláció egyetlen ismert tünete a letelepedettek megfogyatkozása, a „parasztok elszéledése” stb. lett volna. Ez a tünet igen józan, „racionális”, mert annak az elemi ténynek a helyes értelmezését tanúsítja, hogy a jobbágyok száma a majorság jövedelmezőségének alapja. Ám ugyanakkor nem eléggé érzékeny és árnyalt kritérium: csak akkor jelzi a birtokállomány pusztulását, amikor a folyamat már jócskán előrehaladt.

Ugyanilyen bonyolult a parasztgazdaságra vonatkozó, hasonló kérdés megválaszolása, ráadásul sokkal kevésbé dokumentált probléma. De a nehezebb körülmények között, a primitív népek parasztgazdaságával kapcsolatban végzett kutatások – melyek egyfajta „határesetként” szolgálhatnak számunkra – némi optimizmusra adnak okot.²²⁰

A társadalmi jelenségek egy adott kategóriája elméletének felállítására akkor nyílik lehetőség, ha az emberi tevékenységformák társadalmilag meghatározottak, ami azt jelenti, hogy ezek többségükben a társadalmi struktúra által kijelölt határokon belül (az egyes társadalmi rétegek kereteiben)

egyirányúak, hogy meghatározott idő- és térbeli határok között ismétlődnek, ha a meghatározott feltételek is ismétlődnek. Ez minden társadalomra érvényes, tehát – feltéve, hogy elegendő forrásanyaggal rendelkezünk – mindegyikre felállítható egy szűkebb vagy tágabb, jobban vagy kevésbé kibontott elmélet.

A „GAZDASÁGI RENDSZER” ÉS „A GAZDASÁGI RENDSZER ELMÉLETE”

Az előző fejezetekben a 16–18. századi lengyel gazdaság működési mechanizmusával foglalkoztunk. Könyvünket ennyiben tekintjük hozzájárulásnak a feudális rendszer gazdasági elméletéhez. Ahol nem lép fel ismétlődés, ott nincs lehetőség elméleti konstrukciók megalkotására, márpedig a hagyományos történettudomány alapjában tagadta mindenféle ismétlődés előfordulását.

Más helyen²²¹ védelmünkbe vettük azt a törekvést, mely kisebbiteni igyekszik a történeti megismerés különbségét a többi társadalomtudománnyal szemben. A hagyományos történetírók más véleményen voltak, egyszerűen azért, mert távol álltak tőlük az olyan tudományok, mint a közgazdaságtan vagy a szociológia. A társadalmi jelenségek ismétlődését valóban tagadnunk kellene, ha a társadalmi jelenségeket csupán felszínesen és leíró módon értelmeznénk. A kapitalizmusban ténylegesen minden válság „egyedi”, „megismételhetetlen”. Ez azonban nem akadály a kapitalista válságok elmélete kidolgozásának, amely a válságok mindegyikében előforduló elemeket általánosítja.

Hogy tételünket szemléletesebbé tegyük, ugorjunk mintegy fél évszázaddal előre, a 19. század ötvenes éveibe.²²² Ez még mindig a feudális világ, és mégis mennyire más!

1. A 18. század végéig a nemesség gazdasági tevékenységének alapelve, hogy mindenáron elkerüljék a pénzkiadásokat. A 19. században a nemesség keresni kezdi az alkalmat, hogy minél több pénzt, akár kölcsönt is, a termelésbe fektessen.

2. A 18. század végéig a földbirtok értéke alapján véve arányos a területével. A termelés szintén. A 19. században a birtok értéke sokkal inkább függ a befektetett beruházásoktól, mint a területétől. A föld egy részének eladásával és az érte kapott pénznek a megmaradt területbe való investálásával nő a majorság értéke, ami a 18. század végéig elképzelhetetlen.

3. A 18. század végéig a parasztok igyekeznek elszökni, uraik pedig, lehetőségeik szerint, megpróbálják elcsípni a szökevényeket. A 19. században viszont tömeges elűzésekre kerül sor: a paraszt ragaszkodik a földhöz, ura pedig elűzi róla.

4. A 18. század végéig a földesurak igyekeznek határok közé szorítani a parasztok vagyoni tagozódását. Szükségük van nagyobb és kisebb gazdaságokra (ne használjuk itt a félrevezető „gazdagabb” és „szegényebb” kifejezést), de nincs szükségük túl nagyokra és túl kicsikre. A 19. században, épp ellenkezőleg, amikor a falu differenciálódása erősebbé válik, a földesúr arra törekszik, hogy azt fokozza. Előnyös feltételeket teremt a gazdagabb parasztok számára pénzbeli adóztatásukkal, és elűzi vagy béresházakba kényszeríti a szegényebbeket – akiknek cserében minden felszólítására dolgozniuk kell.

5. A 18. század végéig a bér munka Lengyelországban viszonylag drága. Erre a következtetésre különböző utakon jutunk. A korabeli lengyel véleményeknek itt nincs bizonyító erejük, mivel az uralkodó osztály mindig és mindenütt panaszkodik a munkaerő drágaságára. A Lengyelországban

tevékenykedő külföldiek, például a manufaktúrávezetők²²³ véleménye már sokkal meggyőzőbb. A bérek és közszükségleti cikkek árainak összehasonlítása egyrészt Lengyelországban, másrészt a gazdaságilag fejlettebb országokban döntő jelentőségű. A 19. századi Lengyelországban – mint minden, a gazdasági fejlődésben elmaradt országban – a munkaerő jóval olcsóbbá válik, mint a fejlett országokban.

6. A 18. század végéig a főurak elszegényedett nemesi családok százait és ezreit tartják el és alkalmazzák. A 19. században már nincs szükségük rájuk. Inkább néhány szakképzett agronómusra vagy mérnökre van szükségük. A felesleges emberek többsége tovább szolgálja ugyanezt az osztályt, de közvetve, például az államigazgatásban töltve be valamilyen tisztséget. A kishemesség kisebb része beáll a függetlenségért és a „szociális” forradalomért harcolók sorába.

7. A 18. század végéig mind a nemes, mind a paraszt jóvóméltát rövid távon – ha a körülmények változatlanok – a termés határozza meg. A 19. században a piaci jelenségek, mindenekelőtt a konjunktúra szerinti áringadozások hatása sokkal erősebbé válik, mint a termésmennyiség hatása.

8. A 18. század végéig sem a nemesi, sem a paraszti gazdaság nem „mehetett tönkre” e szó pontos közgazdasági értelmében, vagyis nem válhatott fizetésképtelenné a helytelen kalkuláció vagy a helyzet megváltozása miatt. Ha ebben a korszakban a nemesi vagy paraszti gazdaságok hanyatlanak, ennek fő oka a gazdaságon kívüli jelenségek szférájában keresendő. A 19. században a tönkremenés megszokottá válik.

9. A 18. század végéig az általános ármozgás a nemzeti termék ingadozásaival ellentétes irányban ingadozik. Ebben az értelemben a piaci jelenségek bizonyos mértékig mérséklő tényezőt jelentenek a gazdasági életben. A mezőgazdasági

(mind a nemesi, mind a paraszti) jövedelem ingadozása pénzbe kifejezve kisebb, mint fizikailag, vagyis a termés mennyiségében kifejezve. A 19. században a helyzet merőben eltérő.

10. A 18. század végéig az alacsony árakat hozó évek a magas nemzeti jövedelem évei, és egyben a „jó” évek. A 19. században éppen fordítva áll a dolog.

Az eltérések felsorolását még sokáig folytathatnánk. De érjük be ennyivel.

Mikor mentek végbe ezek a mélyreható változások? Milyen belső és külső tényezők hatására? Milyen sorrendben zajlottak le? Közülük melyek jelentkeztek korábban, és melyek későbben? Időben mikorra tehetők?

Mindezekre a kérdésekre ma még nem tudunk választ adni, de tág teret nyitnak a jövőendő kutatások előtt. Jelenleg bennünket nem ez foglalkoztat.

A probléma, ami számunkra a legérdekesebb, a gazdasági rendszer fogalma és működésének elmélete.

Az ebben a fejezetben tárgyalt összefüggések egy bizonyos, viszonylag hosszú időszakban rendszeresen (vagyis ismétlődően) megjelennek. Ezek az összefüggések kölcsönviszonyban vannak egymással, s egy egészet, gazdasági rendszert alkotnak. További kutatások feladata annak megállapítása, hogy mikor tűnnek fel, és mikor adják át helyüket másoknak. Kölcsönös összefüggésük azonban lehetővé teszi annak feltételezését, hogy – bár bizonyára nem egyik napról a másikra jelennek meg és tűnnek el – megjelenésük és eltűnésük viszonylag rövid idő alatt megy végbe, különösen funkcionálásuk hosszú időtartamához képest. Ebben az értelemben a lengyel gazdaság működése például 1780-ban közelebb áll az 1580-as évihez, mint az 1850. évihez, nem is beszélve az 1880. évről, mert valamikor 1780 és 1850 között ment végbe egy fordulat, ekkorra tehető egy tapasztalatilag megállapítható

cezúra. A gazdasági rendszer és a gazdaságtörténeti korszakolás fogalma tehát nem a történelmi kutatásokba mestersegesen kívülről bevitt fogalmak, hanem a lehető legtapasztalatibb elemek: az eddigi tudományos megismerés szintézisét és a további kutatás eszközét adják.²²⁴

Egy gazdasági rendszer az egymással kölcsönös kapcsolatban álló gazdasági összefüggések együttese. Eme összefüggések, éppen mert kölcsönviszonyban vannak egymással, többé-kevésbé egyidejűleg jelentkeznek, és többé-kevésbé egyszerre adják át helyüket másoknak. Megjelenésük és eltűnésük empirikus, időbeni elhelyezésével kijelölhetjük egy adott gazdasági rendszer időhatárait. Egy adott gazdasági rendszer gazdasági elméletének felállítása nem más, mint a rendszerben fellépő összefüggések lehető legteljesebb felsorolása (ismét csak empirikusan), illetve a kölcsönös összefüggések meghatározása.

Ugyanezeket a tételeket más nyelven is megfogalmazhatjuk. Egy adott rendszer gazdasági elméletének megalkotása egy egyenletrendszer kidolgozásán alapszik. Ezek az egyenletek paraméterekből, független és függő változókból épülnek fel. A paraméterek ismeretében és a felállított egyenletek birtokában feleletet kaphatunk arra a kérdésre, hogyan alakulnak a függő változók minden egyes lehetséges független változó esetén. Természetesen a rendszer működése halmozott eredményein keresztül előidézi a paraméterek fokozatos változását. A kidolgozott egyenletrendszer (az elmélet) addig lesz érvényes, amíg az adott paraméterek változatlanok maradnak, illetve olyan kis mértékben változnak, hogy az nem befolyásolja az egyenletek érvényességét.

A paraméterek változása természetesen bevihető az egyenletrendszerbe, ez az elkövetkező kutatások feladata. Ha ez irány nélküli változásnak bizonyul, akkor olyan helyzet áll

elő, amelyre a játékelmélet alkalmazható. Ha a változás meghatározott irányú (tehát kumulatív), akkor csak gazdagabbá tesszük egyenletrendszerünket.

Mivel azonban a paraméterek mindig változóak, mivel egy adott gazdasági helyzetet jellemző elemek semmilyen együttese nem ismétlődik meg soha, az a fontos, hogy a felállított modell eléggé rugalmas legyen ahhoz, hogy e változásokat kiállja.

Így például a 16–18. századi lengyel gazdaság működésére felállított modellünkben nem vesszük figyelembe a kölcsöntőke felhasználásának lehetőségét a mezőgazdasági termelésben, mivel a pénzkölcsönért fizetendő kamatláb meghaladja a birtok jövedelmezőségét. Bár e két mennyiség időben változó, ennek kicsi a jelentősége, mert egymáshoz 7:4, 8:5, 8,5:4,5 stb. arányban viszonyulnak. A kombinációk különbözők lehetnek, a modell azonban e tekintetben is rugalmas, és elbírja a nagymértékű változékonyságot. De ugyanebben a modellben benne rejlik az a hosszú távú tendencia is, amely a birtok jövedelmezőségének viszonylagos stabilitása mellett a pénzkölcsönök kamatlábának csökkenésében nyilvánul meg. Így a két trendvonalnak valamikor metszenie kell egymást (mint ahogy ténylegesen metszették is egymást, talán valamikor a Földhitel Társaság 1825-ös létrehozását követően). És itt van a modell használhatóságának hatása is, ebben az időpontban esik szét, mivel a paraméterek változása túllépte rugalmasságának határait. A következő időszak kutatásához már új modellt kell szerkeszteni.

Még egy példa. Modellünkben feltételezzük, hogy a bér-munkaerőn alapuló majorsági gazdálkodás ráfizetéses, bár szerény mértékű bér-munkaerőt csaknem minden birtokon igénybe vesznek. A modellben benne rejlik az a megállapítás is, hogy a nemesség erőfeszítései ellenére a parasztok bizo-

nyos helyzetekben szükségképpen „szökési hajlandóságot” mutatnak. Amíg e szabad népesség nem nagy létszámú, addig a bér munka drága marad, és szükség esetén nem biztos, hogy megfelelő mennyiségben megszerezhető. Ha azonban a munkaerőpiac – a nemesség tudatos erőfeszítései ellenére, de éppen tevékenységének nem kívánt eredményeként – mégis létrejön, a modell adatai alapvetően megváltoznak. A munkaerő olcsóvá válik, és mindenkor rendelkezésre áll, tehát a majorsági birtokon megkezdődhet a bér munkaerőre alapozott gazdálkodás. A földbirtokosok tehát új alternatíva előtt állnak, mely – mint megállapítottuk – eddig hiányzott. A modell itt szétesik; újat kell szerkeszteni.

Ha az intézményes rendszer hirtelen megdől, a paraméterek többségének érvényessége azonnal megszűnik.

Itt, más oldalról, a gazdaságtörténeti korszakolás annyiszor vitatott kérdését érintjük. Egyesek (a „realisták”) azt állítják, hogy a jó korszakolásnak tükröznie kell a valóságos rendszerek közti változásokat. Mások (a „konvencionális-tak”) úgy vélik, hogy minden periodizáció, bár értelmünk gyengése és a kifejtés szükségessége miatt elengedhetetlen, lényegében meghamisítja a valóságot, amelynek lényege a változások folytonos, megszakítás nélküli árama.²²⁵

Próbáljuk higgadtan megközelíteni a problémát.

Hogy a gazdasági jelenségek sajátossága a folytonos, szüntelen változékonyság, az nem vitás. Ahhoz sem fér kétség, hogy ez a változékonyság egyes elemeknél bizonyos határok között rendezetlen, oszcilláló, más elemeknél pedig meghatározott irányú, kumulatív. Ez az utóbbi egyébként többnyire csak hosszú távra kiterjedő kutatásokban válik észrevehetővé, míg a rövid távra vonatkozó vizsgálat szinte mindig oszcilláló ingadozásokat eredményez. Megkockáztathatjuk az általánosítást: a preindusztriális társadalomban számos gazda-

sági mutató oszcilláló ingadozásai rövid távon nagyok, a trend hosszú időtartamában pedig igen lassúak és meghatározott irányúak, míg az ipari társadalomban épp fordítva: a rövid távú változások amplitúdója csökken, viszont erőteljessé és láthatóbbá válik a meghatározott irányú változások trendje (például a demográfiai együtthatók, a talaj termékenysége stb.).²²⁶ Az sem kétséges, hogy egyes elemek gyorsabban, míg mások lassabban vagy igen lassan változnak, olyannyira, hogy némelyikük változatlannak tekinthető (bár rövid távon gyakran nagy amplitúdóval változnak).

Ilyen körülmények között természetes, hogy a múlt gazdasági életéről szóló források első megközelítése végtelen sokféleségről és határtalan változékonyságról tanúskodik. E sokféleség és változékonyság „fényképe” alkotja kezdettől a legtöbb gazdaságtörténeti munka tárgyát. A gazdaságtörténetben – ugyanúgy, sőt még inkább, mint a történettudományok bármely más ágában – az eseménytörténet uralkodik. Igaz, a gazdasági jelenségek tömegjellege, a gazdaságtörténeti források nagy mennyisége és területi szétszórtsága miatt az empirikus-leíró adalékoknak itt valamivel több hasznuk volt, mint más területeken. Nem kétséges azonban, hogy céltalan és kivitelezhetetlen lenne, ha a világ térképét beborítanánk a valaha létezett összes intézmény monográfiáival.

A gazdaságtörténet feladata annak megértése, hogyan gazdálkodtak az emberek különböző társadalmi szituációkban. Meg akarjuk ismerni gazdasági viselkedésüket (*economic behaviour*), amelynek többnyire nem kívánt és nem tudatosított eredményeként²²⁷ létrejön egy ismétlődő összefüggések által meghatározott rendszer (a „gazdasági rendszer”), amely azután maga is megszabja az emberek „gazdasági viselkedését”. E gazdasági rendszer pedig éppen az állandó és ismétlődő összefüggések rendszere. Ha a modell kielégítően magyarázza a

rendszer működését, akkor az a pillanat, amelyben a paraméterek változása túllépi a modell rugalmasságát, az, amelyben a modell széthullik, egybeesik a korszakolás valóságos, nem hagyományos cezúrájával.

A jó modellnek meg kell magyaráznia egy adott gazdaság működését és azt, hogy hogyan alkalmazkodik a független változókhoz, főleg azokhoz, amelyek ismétlődnek. Ebben az értelemben a preindusztriális gazdaság modelljének magyarázatot kell adnia a gazdaságnak a „termésciklusokhoz” való alkalmazkodására. Ez a konjunkturális elem klasszikus példája a szó legszélesebb értelmében (amelynek az ismétlődésen kívül semmi köze sincs a tőkés gazdaság konjunkturális ciklusához).

De az ebben az értelemben felfogott „konjunkturális” jelenségeknek rendszerint vannak mind visszafordítható, mind kumulálódó elemei.

A mezőgazdasági termelőerők (mindenekelőtt a föld) termelési képessége egy vagy több gyenge termésű évet követően többnyire eléri korábbi színvonalát. A járadék felhalmozódásának minden rossz termésű év által felgyorsított folyamata viszont (amelyet Labrousse oly kitűnően elemzett a 18. századi Franciaország vonatkozásában) a kumulatív jelenség példája. Ugyanez áll a falusi lakosság struktúrájában végbe-menő átalakulásokra: egyes kategóriák elszegényednek, mások gazdaságilag megerősödnek.

Egy adott gazdasági rendszer működési modelljének elemzésekor tehát kutatásainkban meg kell különböztetnünk a visszafordítható és visszafordíthatatlan elemeket. Rövid távú vizsgálódás esetén ezek is, azok is érdekelnek minket. A hosszú távú elemzésben főleg a kumulatív elemek a fontosak. A „konjunkturális” típusú jelenségek kumulálódó következményei és az állandó tendenciák végső soron a struktúra vál-

tozásához vezetnek. Ezzel a modell szétesik, és a kutatónak újat kell konstruálnia, ami a korszakolásban reális cezúra-ként jelenik meg. Úgy is mondhatjuk: „a mennyiség minőségbe csap át”.

Az ideális modell tehát eszerint magában hordozza önmaga felbomlásának elemeit. Más szóval: egy adott gazdasági rendszer működését elemezve meg kell tudnunk mondani, hogy milyen okok vezetnek majd széthullásához, és legalábbis nagyjából, milyen alapelemekből épül majd fel a helyébe lépő rendszer. Ahogy Marx a kapitalizmus működését elemezve igyekezett meghatározni a rendszer felbomlásához vezető tényezőket, illetve felvázolni a romjain létrejövő rendszer fő sajátosságait.

Tehát intellektuálisan egy saját felbomlásának elemeit is magában foglaló modell lenne a legkielégítőbb. De vajon mindig teljesíthető-e ez a követelmény?

Álljunk meg egy kicsit ennél a pontnál.

Mindenekelőtt minden modellnek tartalmaznia kell bizonyos „bemeneteket” és „kimeneteket”, amelyek összekötik a vele egyszerre létező gazdasági rendszerekkel. A 16–18. századi lengyel gazdaság modelljére visszatérve ennek nyilvánvalóan csak egy fontos „kimenetele” van, ismerve a lengyel mezőgazdasági termékek Nyugat-Európába történő kivitelének korlátlan lehetőségeit. Mint tudjuk, ezek a lehetőségek a Napóleon által 1806-ban meghirdetett blokáddal megszűntek, és azután különböző okok miatt már nem is éledtek fel. Az angol gabonavámok a tőkebefektetéseknek a mezőgazdasági termelésben játszott növekvő szerepe, az orosz, majd az amerikai gabona konkurrenciája – mindezek a tényezők azt eredményezték, hogy a 16–18. századi helyzet már soha nem ismétlődött meg. Természetesen ezeket a tényeket nem lehetett előre látni a modell keretein belül. A modellen

kívüli tényezők változtak meg, megváltoztatva ugyanakkor a minden mezőgazdasági árutermelő által elvégzett gazdasági kalkuláció tényezőit. Megváltoztak a gazdasági viselkedést meghatározó tényezők, tehát ekkortól új modellt kell konstruálni. S ez csak egy, korántsem egyetlen példa, hogy egy modellen kívüli változás hogyan vezet annak felbomlásához.

De ilyen nehézségek a modellen belül is felmerülhetnek.

Ha a rendszer működése a struktúrájában fejeződik ki, ez azért van így, mert minden gazdasági rendszer struktúra, belsőleg szervezett egész, amelyben az összes elemek kölcsönösen meghatározzák egymást. „Mais il serais contraire à l'évidence de prétendre que toutes les variables du système ainsi conçu sont entièrement déterminées par le système”^{228*} – írja helyesen Marczewski. S idézhetjük itt a talán Lévi-Strausstól származó szemléletes megfogalmazást is: „Azt mondani, hogy a társadalom funkcionál – közhely. De azt mondani, hogy a társadalomban minden funkcionál – abszurdum.”

Ha a modell megszerkesztése során nem vettünk tekintetbe valamilyen, a rendszer működése szempontjából lényegi gazdasági vagy gazdaságon kívüli elemet, azt felismerhetjük, ha szembesítjük a megalkotott modellt a valósággal. Ez esetben ugyanis a modell nem magyarázza meg a valóságot. De gyakran előfordul, hogy a rendszer normális működése idején nem lényeges elemek az egyik rendszer másikba való átmene- tének időszakában jelentőssé válnak. Ekkor lép fel a Schumpeter-féle „creative response”. Az emberek a maguk spontán tevékenységével teremtették a szóban forgó rendszert, és ugyanúgy döntenek is meg. De hogy mikor és hogyan, az csak részben következtethető ki az elemzett rendszerből.

* De ellentmondana a nyilvánvaló tényeknek, ha azt állítanánk, hogy az így értelmezett rendszer minden változóját teljesen meghatározza maga a rendszer. (A szerk.)

E fejezet elején tíz, talán túl kategorikusan megfogalmazott pontban felsoroltuk (és a felsorolást folytatni lehetne) a lengyel gazdaság munkánkban bemutatott modellje és a Lengyel Királyság 1820–1860 között kirajzolódó modellje közötti, véleményünk szerint alapvető eltéréseket. De mi történt a közbeeső időszakban?

Időközben a modell egyes elemei kumulatív működésük révén elérték rugalmasságuk tűrési határát. Például a pénzkölcsönökért fizetendő kamatláb a földbirtok jövedelmezőségi szintjére esett. Például a lakosság többé-kevésbé illegális helyváltztatása már csaknem kialakította a munkaerőpiacot a mezőgazdaságban. Például a parasztnak a piacra jutásért vívott, többé-kevésbé legális harca fokozatosan létrehozta ezt a piacot.

Időközben ugyanakkor az ország függetlenségét veszély fenyegette, megőrzéséért küzdelem folyt, jöttek a felosztások, a napóleoni háborúk, gyökeres intézményes változások (a telekkönyv bevezetése, szigorú adópolitika, a jobbágyság eltörlése a Varsói Nagyhercegségben stb.).

Időközben – s talán ez a legfontosabb – a vizsgált rendszeren kívül lezajlott az ipari forradalom, létrejött egy hatalmas, expanzív, versenytárs nélküli rendszer. Mellékterméke a lengyel mezőgazdasági árucikkek exportlehetőségeinek hirtelen és tartós csökkenése volt.

A közgazdászok feltételezik, hogy két idősort nem lehet összekapcsolni, ha közöttük nagy a „strukturális diszkontinuitás”. Vajon itt ilyen esettel van dolgunk?

A fenti modellt egyesek azért bírálták, mert sehová sem vezet, mert nem mutat rá a régít felváltó rendszer elemeinek gyarapodására,²²⁹ mások viszont éppen ezért dicsérték.²³⁰

A probléma talán másképpen is megfogalmazható: a fent bemutatott modell további funkcionálása során elvezetett

volna-e önmagától a kapitalizmus kialakulásához és az ipari forradalomhoz? Az 1820–1860 közötti évek modelljének ebben a fejezetben körvonalazott elemei kétségtelenül olyan konstrukciót vázolnak fel, amelyben végbemegy a felhalmozódás, és amely a kapitalizmushoz vezet. De logikusan kapcsolódik-e a mi modellünkhöz a felhalmozási modell? Vagy modellünk önmagától nem vezet sehova?

Ismét másképpen fogalmazva: az Angliában kialakult kapitalizmus és ipari civilizáció létrejönne-e spontán módon máshol is, a korábban kialakult kapitalizmus egyre szélesebb körű és egyre erősebb nyomása nélkül?

Minthogy ez sehol nem történt így, a kérdésre soha nem adhatunk empirikusan megalapozott választ. Az itt elemzett rendszert emberek alkották a maguk ismétlődő magatartásformáival és reakcióival. S amikor már megalkották, a rendszer sokáig uralkodott rajtuk. Mint belső ellentmondásokkal teli rendszer, egy sor nem szándékolt, sőt lényegével ellenkező következményt szült. Az ellentmondások között a legfontosabbak az osztályellentétek. A rendszer, mely uralta az embereket, lázadásukat saját magára szabadította. Ha van olyan tényező, amely felhalmozódva a modell megsemmisüléséhez vezetne, ez mindenekelőtt a több százezer négyzetkilométernyi területen szétszórt paraszti tömegek tevékenysége. Tevékenységük logikusan következik a modellből, ha hosszú távon saját létalapjukat semmisíti is meg, nem megállapodáson alapszik, spontán jellegű, bár egy irányba vezet, mivel meghatározója a paraszt alapjában véve mindenütt egyforma osztályhelyzete. Ebből folyik a robot szabotálása, a szökések, a harc a piaci kapcsolatok fenntartásáért. S ha modellünkben lényegi paraméterek hiányoznak, azok elsősorban az „emberi türelem” és a „lázási hajlam” együtthatója.

„Ne tournons-nous pas le dos à cette nature humaine, lors-

que, pour dégager nos invariants, nous remplaçons les données de l'expérience par des modèles sur lesquels nous nous livrons à des opérations abstraites, comme l'algébriste avec ses équations? On nous l'a parfois reproché. Mais [...] le praticien [...] sait de quelle fidélité pointilleuse à la réalité concrète il paye la liberté qu'il s'accorde de la survoler, pour quelques brefs instants"²³¹* – mondhatjuk Lévi-Strauss-szal.

* Nem fordítunk-e hátat ennek az emberi természetnek, mihelyt, állandóinkat értelmezve, a tapasztalati tényeket olyan modellekkel helyettesítjük, amelyekkel kapcsolatban éppúgy elvont műveletekre hagyatkozunk, mint a matematikus az ő egyenleteivel? Néha ezt a szemrehányást tették nekünk. Ám...a gyakorló tudós tudja, hogy milyen aprólékos valóságghűséggel fizet azért a szabadságért, hogy néhány rövid pillanat erejéig a valóság fölé emelkedhet. (*A szerk.*)

¹ Engels, F.: *Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring úr a tudományt.* Bp., 1950, 150. l.

² Ilyen irányba mutatnak A. Malewski munkái, elsősorban az „Empiryczny sens teorii materializmu historycznego.” *Studia Filozoficzne*, 1957/2. sz. 58–81. l.

³ Marx a feudális rendszernek csak azokat az összetevőit elemezte, amelyekre a kapitalizmus fejlődési folyamatának vizsgálatához szüksége volt. Vö. Lenin, V. I.: „Kik azok a »népbarátok«...” *Összes Művei*. I. k. Bp., 1963, 163–164. l.

⁴ Kula, W.: *Rozważania o historii*. Warszawa, 1958, 34–46. l.

⁵ A lengyel tudományban világosan megértette ezt Rutkowski, J.: „Czy potrzebna jest teoria ekonomiczna ustroju feudalnego.” *Sprawozd. Pozn. T. P. N.* 1934, I. k. 44–52. l.

⁶ A mai fejlődő és fejlett országok korábbi fejlődési szakaszainak gazdasági összehasonlító vizsgálatával kapcsolatos módszertani problémákra vö. Kula, W.: *Problemy i metody historii gospodarczej*.

⁷ Bloch, M.: *La société féodale*. I. k.: *La formation des liens de dépendence*. II. k.: *Les classes et le gouvernement des hommes*. Paris, 1939–1940. Részletei megjelentek magyarul a Marc Bloch: *A történelem védelmében* (Bp., 1974) című kötetben (133–229. l.).

⁸ *Feudalism in History*. (Szerk. R. Coulborn, A. L. Kroeber előszavával.) Princeton, 1956. J. R. Strayer (Nyugat-Európa), E. E. O. Reischauer (Japán), D. Bodde (Kína), B. C. Brundage (Mezopotámia és Irán az ókorban), W. F. Edgerton (Egyiptom az ókorban), D. Thorner (India), E. H. Kantorowicz (Bizánc), M. Szeftel (Oroszország) részvételével, illetve Coulborn, R.: *A Comparative Study of Feudalism*. Vö.

O. Lattimore recenzióját a kötetről: *Past and Present*. 1957/12. sz. 48–57. l.

⁹ Mint nem a tárgyra tartozót, elhagynom maguknak a „törvényeknek” az elemzését, amelyeknek logikai és érdemi szempontok miatt nincs létjogosultságuk. „A szocializmus alaptörvénye” például semmit sem mond arról, minek kell bekövetkeznie minden szocialista rendszerben, de megfogalmazásában posztulatív.

¹⁰ E vitától függetlenül a feudális gazdaság problémáit elvileg minden szovjet közgazdasági tankönyv tárgyalta (például Osztrovityanov, K. V.: *A kapitalizmus előtti társadalmi formák*. Bp., 1953; *Politikai gazdaságtan*. Bp., 1959), lényegében azonban nem találjuk meg bennük a feudalizmus gazdasági elméletét, hanem inkább csak a feudalizmus gazdaságtörténetének felszínes vázlatát. Az, hogy a szerzők kerültek az elméleti általánosításokat, és történelemmel helyettesítették azokat (a marxista módszer historizmusának torzított értelmezése), annyira világos dolog volt (és korántsem csak a feudalizmus kérdéseire vonatkozott), hogy maga Sztálin lépett fel ellene *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című könyvében.

¹¹ A szovjet tudományban az „alaptörvény” kérdéséről nemrég széles körű vita folyt. L. Leontyev („A régi reminiscenciái és az élet mondani-valója.” *Ekonomicseskaja Gazeta*, 16. sz. 1961. XI. 20.) határozottan e fogalom ellen foglal állást. De védelmezői is vannak (például Jermakov, I.: „Ob ekonomicseszkah pravilah szocializma.” *Uo.* 1962. II. 19.). Lengyelországban a „gazdasági alaptörvények” koncepcióját Oskar Lange védte.

¹² A sajátos kérdések itt a minden árugazdaságra, tehát az iparosítás előtti rendszerekre is vonatkozó megállapítások, amennyiben bennük ilyen gazdaság előfordul. E problémára később még visszatérünk.

¹³ A „többlettermék” fogalmáról vö. Baran, P.: *Ekonomia polityczna wzrostu*. Warszawa, 1958, 11. skl.

¹⁴ Munkánkat lehetetlen lett volna elkészíteni számos kolléga segítsége és tanácsa nélkül. Ezért a szerző köszönetét fejezi ki a következőknek: Stanisław Hoszowski professzornak a poznańi gabonaárak feldolgozásának rendelkezésére bocsátásáért, Henryk Greniewski professzornak és mgr. Brunon Góreckinek tanácsaikért és egy sor számítás elvégzéséért, Stanisław Arnold, Maria Bogucka, Bronisław Geremek, Aleksander Gieysztor, Oskar Lange, Janina Leskiewiczowa, Marian Małowist, Antoni Mączak, Henryk Samsonowicz, Andrzej Wyczański és Benedykt

Zientara professzoroknak e munka első változatának elolvasásáért és észrevételeikért. Fernand Braudel, Camil-Ernest Labrousse, Jean Meuvret és Michel Postan, az École Pratique des Hautes Études tanárai kritikai megjegyzéseikkel ugyancsak több vonatkozásban a szerző segítségére voltak az itt bemutatott elemzés elmélyítésében. Sokat segített dr. Jerzy Redlicki is.

¹⁵ Idézi Saporì, A.: *Esame di coscienza di un storico*. Università degli Studi di Napoli. Istituto di storia economica e sociale. *Annali*, I. Napoli, 1960, 6. l. szerint.

¹⁶ Lewis, W. A.: *Economic Development with Unlimited Supplies of Labour*. Manchester School, 1954. május, 139–191. l., illetve uő: *Theory of Economic Growth*. London, 1955

¹⁷ A „naturális” kifejezést itt jobb híján használjuk. Azok a szociológiai nézetek, amelyek a piacon kívüli gazdaság megjelölésére éppen ilyen terminust találtak, igen érdekesek.

¹⁸ Bauer, P. T.: „Lewis Theory of Economic Growth.” *American Economic Review*, XLVI. 1956/4. sz. 632–641. l.

¹⁹ Moore, W.: *Industrialization and Labour*. Ithaca, 1951. Vö. még: Meier, M., Baldwin, R. E.: *Economic Development Theory. Theory, History, Policy*. New York, 1957, 295. skl.; Kula, W.: „Recherches comparatives sur la formation de la classe ouvrière.” In: *Première Conférence Internationale d'Histoire Économique*. Stockholm, 1960, 511–523. l. Főleg a „szabad” népesség létezéséről és az ipar munkaerőhiányáról szól N. Assorodobraj munkája: *Początki klasy robotniczej*. Warszawa, 1946 (2. kiadása 1966)

²⁰ Boeke, J. H.: *Economics and Economic Policy of Dual Societies*. Haarlem, 1953. A dualista gazdaság így értelmezett elmélete ellen számos kritikai észrevételt találunk D. Thorner munkáiban.

²¹ Bauer, i. h.

²² Wolf, Ch. Jr.: „Institutions and Economic Development.” *American Economic Review*, XLV, 1955/5. sz. 877. l.

²³ Mauro, F.: „Pour une théorie du capitalisme commercial.” *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLII, 1955, 117–121. l., illetve uő: „Théorie économique et histoire économique.” *Recherches et Dialogues Philosophiques et Économiques*, IV. (*Cahiers de l'Institut de Science Économique Appliquée*, 79. sz.) Paris, 1959, 45–76. l.

²⁴ Mauro, F.: „Théorie économique...”, 47. l.

²⁵ Uo.: 59. l.

²⁶ A „vállalkozás” fogalmának a prekapitalista korszakra való alkalmazhatóságáról l. Kula, W.: *Problemy i metody historii gospodarczej*, „Mikroanaliza I.” című fejezetét.

²⁷ Zubyk, R.: „Gospodarstwo folwarczne z końcem XVIII w.” In: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*. Lwów, 1931, 227–261. l.

²⁸ A pénznek a földbirtokos kis- és középnemesség mindennapi fogyasztásában játszott szerepe Korzon és Smoleński között vita tárgyát képezte. Smoleński megkérdőjelezte Korzonnak azt az általánosítást, hogy „a gazdaság szinte készpénzben fizetett költségek nélkül élte és öltöztette a nemest”. Kétségei indoklásaként Smoleński adatokat idéz az 1792–1795-ös évekből a Włocławek környéki tíz-egynéhány telkes falu, Unisławice ura, Tomasz Łacki családi elszámolásaiból. A népes család három év alatt 14 200 lengyel złotyot költött készpénzben, de ebben benne van 4300 zł járadék is, tehát fogyasztási célokra évente 3300 zł marad. Smoleński sajnos nem közli a kiadások részletezését, csupán azt jegyzi meg, hogy 1793-ban „az asztalra és az élet más szükségére” kiadtak 338 zł 27 groszt, 2861 zł 3 gr-t pedig a ruházatra, a cselédség kifizetésére, valamint adókra és szerszámokra. Mivel az adókat és a gazdasági felszerelést aligha kell a fogyasztási kiadások közé sorolni, Smoleński adatai nemigen támasztják alá téziséit. (Smoleński, W.: „Z dziejów wewnętrznych Polski za króla Stanisława Augusta.” In: *Pisma historyczne*. I. k. Kraków, 1901, 22–29. l.; először az *Ateneum* 1883., 1884. és 1887. évfolyamában jelent meg.) Korzon idézi még J. S. Dembowski után (*O podatkowaniu*. Kraków, 1791) az 500 lengyel zł jövedelemmel rendelkező, a városban felesége és gyerekei nélkül élő nemes átlagos kiadásait. Ezek a következők:

Húsok: marha, borjú, baromfi

évenként legkevesebb	418 zł	22 1/2 gr
Sörök	48	–
Borok, kávé, cukor és gyökerek	475	6
Zsiradék	174	–
Fehérnemű, posztó, cipők évente	1032	–
Dohányok	84	–
Mosónő, szakács, lakáj, fogat	1672	–

Összesen: 3895

(Korzon, T.: *Wewnętrzne dzieje...* II. k. 104. l.) A kiadások, amelyeket csaknem mindig, akár városban lakva, akár falun, készpénzzel kell fedezni (vagyis borok, fűszerek, dohány, ruhanemű, cipők), itt csupán 1591 zł 6 gr-t (az összes kiadások 40%-át) tesznek ki, ám falun élve bizonyára kevesebbet vásároltak ezekből a dolgokból. A városban lakva végzetesnek bizonyul a cselédségre fordított kiadás (az összes kiadások 43%-a), amelyet falun többnyire természetbeni juttatásokkal fedeztek.

Jarosz Kutasiński (F. S. Jezierski művének hőse) azt mondja a Podlasie vidékéről való nemesről, hogy „amikor vasat, mezőgazdasági edényeket, lábbelit és sőt vásárolt, már szabad volt minden házi szükséglettől”. [„Jarosza Kutasińskiego herbu Dęboróg, szlachcica łukowskiego Uwagi nad stanem nieszlacheckim w Polsce.” (1790) In: Jezierski, F. S.: *Wybór pism* (szerk. Z. Skwarczyński). Warszawa, 1952, 87. l.] A tisztán fogyasztási kiadások közül itt csak a lábbeli és a só marad. Igaz, a szerző az isten háta mögötti kisnemes primitív gazdaságának képét szándékozik bemutatni.

A majorsági gazdaság naturális jellege lépten-nyomon meglepetéssel szolgál. Akár a földesúri instrukciókat, akár a gazdasági levelezést olvassuk, mindenütt a jó gazdálkodás arany szabályába ütközünk: a pénzkiadások elkerülendők. A földesúri instrukciógyűjteményeket olvasva az ember néha arra gondol, hogy megszállottság az az aprólékosság, amellyel minden egyes rozsdás vagy elromlott sarokvasat feljegyezték. (Kula, W.: *Szkice o manufakturach*. 70–71. l.) „Minden tárgy, amelyért készpénzzel kellett fizetni – írja a 16. századi, igaz, csak podlasieci nemeségről Baranowski –, különleges értékre tett szert; nem riadtak vissza a pereskedéstől, sőt attól sem, hogy a királyhoz apelláljanak – például két szekerce vagy egy vörös ruha miatt”. (Baranowski, I. T.: „Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej.” *Przegląd Historyczny*, VII, 53–54. l.)

²⁹ Véletlenül közelebből ismerjük a tulajdonos családjának történetét. Fia ránk maradt visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy egész jól megszédte magát. Smarzewski, M.: *Pamiętnik, 1809–1831*. Wrocław, 1962, VIII, 21, 130. l.

³⁰ A számadatokból következik, hogy vagy négy évvel később a tulajdonos megvehette a negyedik, Moczeradyhoz hasonló majorságot. Valószínű ez? Mi történt volna, ha az ország összes középbirtokosai ilyen iramban növelhették volna birtokaikat? Még ha nem is vesszük tekintetbe azt a számos földesurat, akiket a gyakori katasztrófák és elemi csapások kizártak versenytársaik közül, a földáraknak gyorsan kellett

volna emelkedniük. Az a baj, hogy a régi Lengyelországban bekövetkező árváltozásokról szóló ismereteink rendkívül szegényesek.

³¹ Hasonló következtetésekre jutott ugyanezen birtok következő harmincéves történetét kutató szerző. Puczyński, B.: „Gospodarstwo folwarczne z pocz. XIX w. na podstawie księgi rachunkowej Smarzewskich z Moczerad, 1798–1828.” *Roczniki Dziejów Społ. i Gosp.*, IV. 1935, 71–104. l.

³² Hasonló eredményeket kapott Frédéric Mauro: *Le Portugal et l'Atlantique au XVIIe siècle, 1570–1670*. Paris, 1960, főleg a 213. skl.

³³ Torżewski: *Rozmowa o sztukach robienia szkła, palenia potaszów i topienia żelaza...*, w *Berdyczowie, w Fortecy N. M. D. za przywilejem J. K. M. Roku 1785*.

³⁴ Vö. Kula, W.: *Szkice o manufakturach*. Warszawa, 1956, 210–211. l.

³⁵ Mint C.-E. Labrousse a Párizsban velem folytatott vitában követelte.

³⁶ Rutkowski, J.: *Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych*. I. k. Kraków, 1938, 66–68. l.

³⁷ Rutkowski, J. (*uo.* 68. l.), igen helyesen, ellenzi azt, hogy a nagybirtok önköltségszámítását az ingók és ingatlanok becslésére alapozva végzik. Még ha ez végrehajtható lenne is, „olyan számokat kapnánk, amelyek teljesen idegenek a korabeli viszonyoktól, teljesen távol állnak azoknak az embereknek a tudatától, akik a korabeli gazdasági életet szervezik, és ennek következtében nem gyakorolhatnak hatást a gazdasági élet folyására”. A tézis helyes, de indoklása egyoldalú.

³⁸ Kula, W.: *Szkice o manufakturach...* 309–310., 443–448. l.

³⁹ Rutkowski azt állítja, hogy a bér munka magas árai akadályozták annak alkalmazását Ruś Czerwona vidéke majorságaiban, Żabko-Potopowicz pedig a litván területeken előforduló analóg jelenséget elemzi. [Rutkowski: *Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w.* (szerk. W. Kula) Warszawa, 1956, 12. l., illetve Żabko-Potopowicz: *Praca najemna i najemnik w rolnictwie w Wielkim Księstwie Litewskim w XVIII w.* Warszawa, 1929, 98–99. l.] A jelenség bizonyára e területeken lépett fel a legerőteljesebben, de alighanem gyengébb volt az egész Köztársaságban, kivéve talán Pomorzét. Ezt a tézist szabályként megfogalmazva nem feledkezünk meg arról, hogy a dolgok egyes időszakokban, például a 17. század második felében és a 18. század elején, másképpen alakultak, amikor is a paraszti népességnek a háborúk következtében megnövekedett mobilitása megnövelte a bér munkaerő-kínálatot.

⁴⁰ A kérdés a marginalizmus kategóriáival is megmagyarázható: a termelésbe belépő, de piaci árral nem rendelkező, vagyis másképpen fel nem használható elemet olyan tényezőnek tarthatjuk, amely feleslegben van más, a termelésben nélkülözhetetlen tényezők arányához viszonyítva, tehát a költségkalkulációba nullaként lép be.

⁴¹ Gostomski, *i. m.* 119–122. l.

⁴² Gostomski, *i. m.* 22. l. (W. Kula kiemelése)

⁴³ Ez a tendencia sokszor felfedezhető volt a szerző által kutató 18. századi lengyel manufaktúráknál, de korántsem korlátozódik a manufaktúrák beruházásaira.

⁴⁴ Kluk (1779) még nem tud módszereket ajánlani, amikor azt kívánja, hogy „meg kell ismerni és jól ki kell számítani, hogy a haszon felülmúlja-e a munkára, eszközökre fordítandó költségeket, hogy a haszon kárpótol-e azért a hiányért, ami akkor léphet fel, mielőtt a nyereség megjelenik”. [Kluk, K.: *O rolnictwie, zbożach, łąkach, chmielnikach, winnicach i roślinach gospodarskich.* (kiadta S. Inglot) Wrocław, 1954, 29. l.]

⁴⁵ „Amit itt az etnológus által vizsgált paraszti társadalmakról mondtam, nagymértékben megegyezik azzal, amit más terminológiával a történészek mondanak a középkori gazdasági életéről” – írja R. Firth. (*Elements of Social Organization.* London, 1951, 137. l.)

⁴⁶ Thorner, D.: *The Relevance of the Theory of the Firm to Production by Peasant Households.* (A szerző által rendelkezésemre bocsátott kézirat.)

⁴⁷ Gadgil, D. R., Gadgil, V. R.: *A Survey of Farm Business in Wai Taluka. Gakhale Institute of Politics and Economics.* Poona, 1940 (idézi D. Thorner.)

⁴⁸ L.: *Mały Rocznik Statystyczny 1937.* 68. l. Ugyanerre a következőre jutott Lenin: „Újabb gazdasági változások a paraszti életben.” *ÖM*, I. k. 29–30. l.

⁴⁹ Hogy a paraszt miért nem veszi figyelembe kalkulációjában sem a tőkéből származó hasznót, sem a járadékot, miért nem igaz, hogy nem számítja be saját munkáját, hanem éppen ellenkezőleg, csak a munkát számítja (ami nem jelenti azt, hogy a piaci árak szerint számítja – W. K.), megmagyarázta már Marx. (*A tőke.* III/2. k. Bp., 1974, 333–334. l.) Arról, hogy a paraszt mennyi ideig nem számolja kalkulációjában a járadékot és hasznót, és hogy valamilyen módon mindig beszámítja saját

munkáját, I. Lenin: „A kapitalizmus a mezőgazdaságban.” *ÖM*, IV. k. Bp., 1964, 105–106. l.

⁵⁰ M. Postan 1961-ben Párizsban tartott előadásában bebizonyította például, hogy a középkori Angliában a paraszt vagy egyáltalán nem reagál a piaci ösztönzőkre, vagy éppen ellenkezően reagál: az árcsökkenés az árutömeg növelését célzó erőfeszítései megkettőzésére készíti.

⁵¹ Kula, W.: *Problemy i metody historii gospodarczej*. „Źródła do dziejów gospodarczych Polski nowożytnej” című fejezet.

⁵² Kula, W.: „Előszó.” In: Rutkowski, J.: *Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w.* Warszawa, 1956, 21. l., ahol rámutatunk, hogy Rutkowski szintézisében is a keresztszettek szaporításával fejezte ki a dinamika megragadására irányuló törekvést.

⁵³ Itt tulajdonképpen csak egy monográfia említhető: Majewski, J.: *Gospodarstwo folwarczne we wsiach miasta Poznania w l. 1582–1644*. Poznań, 1957. A korábbiak közül R. Zubyk, valamint B. Puczyński említett munkái jöhetnek szóba. I. Rychlikowa *Klucz Wielkoporski Wodzieckich w drugiej połowie XVIII w.* című könyve már tanulmányunk megírása után jelent meg.

⁵⁴ Például Żabko-Potopowicz, i. m. 99. l.

⁵⁵ Bobińska, C. (szerk.): *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII w.* Warszawa, 1957. Az érdekes könyv bírálója a benne közölt tanulmányok „ideiglenességére”, „szakaszosságára” mutat rá (RDSG, XXI. 1959, 241. l.). Hiba-e ez? Mint ismeretes, definitív munkák a tudományban nem léteznek. Azok pedig, amelyek az ilyen típusúakhoz közelítenek, mindenesetre sokáig nem avulnak el. Többnyire harmadrangú témákat vetnek fel, és gondosan kerülnek az általánosításokat.

⁵⁶ Assorodobraj, N., i. m. 72–73. l. és más helyeken.

⁵⁷ Dworzaczek, W.: *Dobrowolne poddaństwo chłopów*. Warszawa, 1952

⁵⁸ Rusiński, W.: *Osady tzw. ołędów w dawnym województwie poznańskim*. Kraków, 1947

⁵⁹ A 18. század második felében a robot rablógazdálkodás jellegű felhasználásának számos példájával találkozunk. Ez elgondolkodtató. Nincs kizárva, hogy e korszakban valamilyen változás megy végbe. De még 1797-ben, mégpedig a Varsó melletti Jabłonnában levő birtokon is azt tartják, hogy „új majorságot létesíteni, vagyis meglevő majorságokon földet szerezni és használatba venni lehet, csak alkalom és hely legyen, de nagyobb majorságok megoldozására a robot nem lenne

elegendő". (*Instrukcje gospodarcze dla dóbr szlacheckich i magnackich z XVII-XIX w.* I. k. 1958, 158. l.)

⁶⁰ Krzyżanowski, J.: *Mądrej głowie dość dwie słowie*. I-II. k. Warszawa, 1960, több helyen.

⁶¹ Lenin a feudális és félf feudális parasztok gazdaságát mint természetbeni bért határozza meg, mivel annyi terméket kell adniuk, hogy a paraszt termelési képességének újratermelését lehetővé tegyék. „Kik azok a »népbarátok«...” *ÖM*, I. k. 173. l., valamint „A narodnyikság gazdasági tartalma.” *Uo.* 436-437. l. Hasonlóan Marx: *A tőke*. I. k. Bp., 1967, 502., 530. l.

⁶² Figyelmen kívül hagyjuk most a pénzjáradék mennyiségileg nem nagy, de fontos kérdését. E szolgáltatások még a legfejlettebb robotgazdaságban is megmaradnak.

⁶³ A jobbágyi függésnek a parasztságra gyakorolt kiegyenlítő hatásáról l.: Lenin: „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban.” *ÖM*, III. k. Bp., 1964, 346-347. l.

⁶⁴ Marx: *A tőke*. III/2. k. 744. l. Gostomski azt írja erről: „... a parasztot pedig olyan szereppel kell felruházni, hogy kenyeret ne vegyen jó évben a jó munkás”. [Gostomski, A.: *Gospodarstwo* (1558). (kiadta S. Inglot) Wrocław, 1951, 21. l.] És rossz évben? Hasonlóan ír csaknem kétszáz évvel később K. Kluk: „A jobbágynek annyi juttatott földje kell legyen, hogy feleségével és gyermekeivel együtt rendszeren táplálkozhasson, és legyen miből adnia a gazdaságban elkerülhetetlen szükségletekre, vagy hogy legyen szükséglete kielégítésére helyben a rét, tűzifa, edényhez való fa etc.” (Kluk, *i. m.* 85. l.) Így vélekedik a 18. század végén a parasztokkal rokonszenvező szerző.

⁶⁵ Lenin, *i. m.* 48. l., bár a bővített újratermelés természetesen nem áll ellentétben a kapitalizmussal. Marx: *A tőke*. I. k. 559. l.

⁶⁶ Lenin, *i. m.* 171. l.; Marx, *i. m.* III/2. k. 744-747. l.

⁶⁷ Marx, *i. m.* III/2. k. 746-748. l.; Lenin: „A narodnyikság...” *ÖM*, I. k. 475. l.

⁶⁸ A lengyel nemesi udvar tipikus jelensége. A Mickiewicz az emigrációban egyszer elgondolkodott azon, így volt-e még akkor Lengyelországban. A „feudális kíséret” szélnek eresztéséről mint a kapitalizmus kezdeteinek tipikus megnyilvánulásáról l. Marx, *i. m.* I. k. 671-672. l.

⁶⁹ A nagybirtok politikájának ezt a vonalát igyekeztem a manufaktúraberuházások vonatkozásában számos példával megvilágítani *Szkice o manufakturach* című könyvemben. Lényegében nem másképpen

s talán még erőteljesebben lép fel ez a jelenség a mezőgazdasági beruházások esetében.

⁷⁰ Bizonyos kivételektől eltekintve. Ilyenek például a közepes majorságok arra irányuló erőfeszítései, hogy terményüikkel magába Gdańskba jussanak. A nagybirtokosoknak mint osztálynak emellett még egy lehetőségük volt, hogy hatást gyakoroljanak e tényezőre, a vajdai árszabásokkal. Az egyes majorság viszonylatában azonban ez a tényező külső, független változó, amelyre nincs befolyása.

⁷¹ Majewski, J., *i. m.* 352–353. l.

⁷² *Uo.* 236–237. l.

⁷³ Gostomski, *i. m.* 45–46. l.

⁷⁴ Gostomski (*i. m.* 72. l.) a következő utasítást fogalmazza meg a majorság számára: „Mindenkinek arra kell törekednie, hogy tavasszal másokat megelőzve Gdańskban legyen.” De – műve jellegének megfelelően – ez tipikus mikroökonómiai tanács: „mindenki” igyekezzen, de mindenki nem tehet így.

⁷⁵ Ezt a jelenséget az eddigiekben a következő egyszerű ok miatt nem értékelték kellőképpen: az árak hosszú sorozatai óriási mennyiségben rendelkezésünkre állnak, a termelésről viszont csupán jelentéktelen számú statisztikai adatsorunk van. Ez a nehézség nemcsak a lengyel tudományban lép fel.

⁷⁶ Hogy a zab szinte egyáltalán nem áru jellegű gabona, azt lépten-nyomon bizonyítja a majorsági gazdálkodás elemzése. Példaként idézhetjük itt a Lanckoroński család tulajdonát képező, Kielce melletti wodzisławi birtoktag gazdaságának adatait. (Szozin, I. V.: „K voproszu o tovarnyosztyi pomescsicsego hozjajsztva juznoj csasztyi Pol'si v 70–90 gg. XVIII v.” In: *Ucsenije zapiszki Insztituta Szlavjanovegyenyija*. XX. 1960, 112–158. l.) Az már a források rossz tréfája, hogy e legkevésbé áru jellegű gabona áráról tudunk viszonylag a legtöbbet. Nem meglepő. A magisztrátusok, amelyek könyveiből a lwówi kutatók merítettek, viszonylag homogén áradatokat közölnek, mert lovakat tartottak, és azok számára zabot kellett venniük. A sors hasonló rossz tréfája, hogy hiányoznak a gdański búzáarak. Ez sem meglepő. A gdański kórházakban, amelyek könyvei a legbősegebb adatokkal szolgáltak, nem táplálták búzával a betegeket.

⁷⁷ Lange, O.: *Politikai gazdaságtan*. I. k.: *Általános kérdések*. Bp., 1965, 71–78. l.

⁷⁸ Ebben a szellemben igyekszik értelmezni a problémát Confino, M.:

„La comptabilité des domaines privés en Russie dans la seconde moitié du XVIIIe siècle d'après les »Travaux de la Société libre d'Économie« de St. Petersburg.” *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, VIII. 1961, 5–34. l.

⁷⁹ Marx: *A tőke*. I. k. 134–135. l., III/2. k. 751. l.

⁸⁰ „A választás szabadságának nagyságát” felvető kérdés – főleg a történelmi kutatásokban – kétségeket ébresztett és ébreszt. De a gazdaságtörténet művelése e kérdés feltevése nélkül szinte lehetetlen (bár ritkán teszik fel!), mivel minden gazdálkodás, ha nem is kizárólag, szintén választási aktusok végrehajtása. A mi értelmezésünk szerint az alternatívák közötti gazdasági választás az az állapot, amelyben kiválasztásuk esélyeit tekintve A, B vagy C nem úgy aránylanak egymáshoz, mint $100 : 0 : 0$, vagy $98 : 1 : 1$, hanem inkább a $33 : 33 : 33$ arányhoz közelítenek. „A választás szabadságának nagysága” éppen az adott alternatíva választási esélyeinek távolodása egyrészt a száztól, másrészt pedig a nullától. A százzal egyenlő esély esetén szükségszerűséggel van dolgunk, a nullával egyenlő esély esetén az adott alternatíva kiválasztásának lehetetlenségével. A történelmi kutatásokban a statisztika adja meg a választ (amennyiben léteznek jó forrásanyagok). A statisztika megmondja, hogy az esetek milyen százalékában választják az adott alternatívát. Az ember csak szabadsága, választásának szabadsága terén függ a nagy számok törvényének érvényesülésétől. (Erről részletesebben: Kula, W.: *Problemy i metody historii gospodarczej*, a történeti statisztikáról szóló fejezet, valamint Morazé, Ch.: *Trois essais sur l'histoire et culture. Cahiers des Annales*. Paris, 1948, II.) M. Postan szerint Angliában a nagybirtok már a 13. században aszerint számítja ki önköltségét, hogy kifizetődik-e számára a tartaléktermelés saját területén való megszerzése, vagy érdemesebb a parasztnak bérbe adni a földet.

⁸¹ A prekapitalista gazdaság megértésében sokat segítettek a következő munkák: Chayanov, A.: *Die Lehre von der Bäuerlichen Wirtschaft*. Berlin, 1923, illetve uő: „Zur Frage einer Theorie der nichtkapitalistischen Wirtschaftssysteme.” *Archiv für Sozialwissenschaften und Politik*, 1924, 51. k. 3. sz.

⁸² A jobbágy életszínvonalára nagyobb hatással vannak kötelezettségei, mint a birtokában levő föld mennyisége. Vö. Lenin: „A narodnyikság gazdasági tartalma.” *ÖM*, I. k. 444–445. l. A nagy gazdaságok csak az árugazdálkodásban múlják felül a kicsiket. *Uo.* 467. l. A feudális

vagy félf feudális falu kutatásában fontosabb a gazdasági kritérium, mint a jogi. Lenin: „Kik azok a »népbarátok«...” ÖM, I. k. 209., 264. l.

⁸³ Dziekoński, B.: *Zasady o rolnictwie, rękodzielach i handlu...* (1790) Ugyanez a szerző a maga magvas stílusában megrója azokat a földesurakat, akik a parasztokat a „fiziológiai határ” alá szorítva később kénytelenek azokat segíteni: „A közjó – írja – nem attól való..., hogy először a földjén letelepedett minden földművest szegénnyé tegyünk, és utána élelmet juttassunk nekik.” (*Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*. I. Wrocław, 1955, 511., 509. l.)

⁸⁴ Bieniarzówna, J.: *O chłopskie prawa. Szkice z dziejów wsi małopolskiej*. Kraków, 1954, 229–262. l. Klonowicz Vörös-Oroszországban 1583-ban el volt ragadtatva attól az ősi technikától, amely lehetővé tette, hogy a parasztok mindent (szerszámok, szekerek stb.) vas felhasználása nélkül készítsenek. [Klonowicz, S. F.: *Ziemia Czerwonej Rusi* (Roxolania). (ford. W. Syrokomla) Wilno, 1851, 29–32. l.] Ebből alighanem arra következtethetünk, hogy az etnikailag lengyel területeken akkor már más volt a helyzet. Litvániában viszont még Cox is „csodálta, milyen kicsik a litván paraszt igényei: vas nélküli szekér, háncsból vagy gallyakból sodrott kantárfelszerelés, egy szekerce minden munkához elég, akár ácsoláshoz, akár kerékkészítéshez, vászoning és nadrág, téltre báránybunda, facipő, a házban néha semmiféle eszközök, az utolsó szálláson, Borysowon túl az utazók csak egy széttört fazekat találtak, abban főzték meg ebédjüket”. Korzon, T.: *Wewnętrzne dzieje...* II. k. 101. l.

⁸⁵ Torzewski, i. m. 7. l.

⁸⁶ Bieniarzówna, i. m. 244. l.

⁸⁷ Uo. 259. l.

⁸⁸ Kula: *Problemy i metody historii gospodarczej*. „Metrologia historyczna” című fejezet.

⁸⁹ A parasztok erdős vidékeken folytatott titkos birtokszerzéséről l. Kula, W.: *Szkice o manufakturach*. 801–804. l.

⁹⁰ Uo. 312–313. l. Ezek a gazdasági funkciók hasonlóak azokhoz, amikor Nyugaton (gyakrabban, mint nálunk) öröklés esetén a parasztok a földesúrnak illetéket fizettek, ami ugyancsak elvitte vagyonuk egy egész nemzedék munkájával szerzett értéknövekedését.

⁹¹ Erről a cári Oroszország parasztgazdasága kapcsán a már említett Csajanov írt. Tudtak a dologról a kortársak is. Egy ismeretlen szerző (Pawlikowski?) írja, hogy a paraszt, ha gyermekei „véletlen folytán

felnőnek, csak akkor kezd jobb módon élni, mert több nála a munkás-kéz. Ám ha gyerekei nincsenek vagy elpusztulnak, éhségben kell tengetnie életét, és éhségben kell meghalnia.” (*O poddanych polskich roku 1788, Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego. id. mű, 25. l.*) A szerzőnek az a határozott véleménye, hogy a parasztgazdaság munkaerőmérlege negatív. „Jobb volna tehát – írja –, ha az urak kevesebb földet adnának a parasztoknak, és több időt hagynának nekik a művelésre.” (25. l.) A továbbiakban: „Olyan embereket választanak jobbágyaikul, akiknek felnőtt gyerekei vannak, mert másképpen két emberrel és két igavonó állattal egy hét nem lenne elég magukra dolgozni... Ha nincsenek gyerekeik, helyettük cselédséget kell tartaniuk. De mibe kerül a cselédség?!... A gyerekek eltűrik a szükségét, a cselédség a maga idejében mindent követel. És rendszerint a meghalt apa gyerekei, jó módon akarván maradni, együtt élnek, akár kis földön is, és együtt gazdálkodnak, máskülönben elszegényednek.” (26. l.) Hasonlóan vélekedik egy másik szerző 1790-ben: „A gazdák gyerekeikkel együtt telepedtek le, és nem oszlottak szét... , hogy többen legyenek, mert ha gyengék is, jobban művelik a földet, és többet is takarítanak be, mint aki egyedül van, segítség híján és más kezek segítsége nélkül.” (*Nie wszyscy błędzą. Rozmowa Barika z panem rzecz całą objaśni. Materiały... id. mű, 351. l.*) Éppen ezért a Roś uradalom utasítása (1775) előírja az intézőnek, hogy az elhagyott gazdaságokat „állhatatos ifjúsággal, a fiakat az apáktól vagy a testvéreket a testvérektől elválasztva, az egy házban lakókat erővel telepítse le”. (*Instrukcje... id. mű, 438. l.*)

⁹² Hogy egy példát idézzünk a számos lehetséges közül, a Zamoyski család birtokfelügyelőjének szóló utasításban (1800) ezt olvassuk: „Ami a falusi földek felmérését illeti, azon falvakkal kell elkezdni, ahol a legtöbb erdőből kiszántott földet találhat.” (*Instrukcje... II, 51. l.*)

⁹³ Természetesen feltételezve a járadékok, elsősorban a robot mértékének változatlanságát, amelyek érthetően döntő hatással vannak a parasztok felesleghez jutására. Marx: *A tőke*. III/2. k. 747. l.

⁹⁴ Kula, W.: *Szkice o manufakturach*. 714. l.

⁹⁵ Mickwitz, G.: *Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung der Zünfte*. Helsinki, 1936; Lenin: „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban.” *ÖM*, III. k. 309–312. l. Az ipari kisárutermelő monopolhelyzetéből adódó patriarkális jólétéről beszél.

⁹⁶ Marx: *A tőke*. III/2. k. 754. l.

⁹⁷ Lenin: „A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez.” *ÖM*, 11. k. Bp., 1963, 198–199. l.

⁹⁸ Rybarski, R.: *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*. I. k. Warszawa, 1958, 250–251. l.

⁹⁹ Innen ered az árszabások iránti fokozott érdeklődése az infláció vagy a háborús drágaság időszakában, például a 18. század első és hetedik évtizedében. Hoszowski, S.: *Ceny we Lwowie w l. 1701–1914*. Lwów, 1934, 112. l.

¹⁰⁰ Hoszowski, *i. m.* 112., 117. l.

¹⁰¹ 1764-ben vagy 1772-ben. Hoszowski, *i. m.* 113. l.

¹⁰² Hoszowski: *Ceny we Lwowie w XVI i XVII w.* Lwów, 1928, 29. l., valamint uő.: *Ceny we Lwowie w l. 1701–1914*. 111. l.; Pelc, J.: *Ceny w Krakowie w l. 1369–1600*. Lwów, 1935, 45. l.; Tomaszewski, E.: *Ceny w Krakowie w l. 1601–1795*. Lwów, 1934, 28., 33. l.; Adamczyk, W.: *Ceny w Warszawie w XVI i XVII w.* Lwów, 1938, 46. l.; Siegel, S.: *Ceny w Warszawie w l. 1701–1815*. Lwów, 1936, 27–28. l.; Rybarski, *i. m.* 256. l.

¹⁰³ Tomaszewski, *i. m.* 28. l.; Siegel, *i. m.* 29. l.

¹⁰⁴ Adamczyk, W.: *Ceny w Lublinie od XVI do XVIII w.* Lublin, 1935, 11. l.

¹⁰⁵ Szelągowski, A.: *Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII w. w Polsce*. Lwów, 1902, 211. l.

¹⁰⁶ Rybarski, *i. m.* 260. l.

¹⁰⁷ Siegel, *i. m.* 27. l.

¹⁰⁸ *Uo.* 29. l.

¹⁰⁹ *Uo.* 34. l.

¹¹⁰ Erre J. Wiśniewski mutatott rá Furtak és Siegel munkáiról írt ismertetésében. *Ekonomista*. 1937, I. k. 92–97. l.

¹¹¹ Siegel, *i. m.* 33. l.

¹¹² *Uo.*

¹¹³ Ereciński, T.: *Prawo przemysłowe miasta Poznania w XIII wieku*. Poznań, 1934, 720. l.

¹¹⁴ Rutkowski, J.: *Historia gospodarcza Polski*. I. k. 3. kiadás, Poznań, 1947, 165. l.

¹¹⁵ A „Bujak-iskola” által kiadott kötetek alapján megközelítőleg kiszámítható a „betakarítási évek” ára, ha az egymást követő évek IV., I., II. és III. negyedét vesszük.

¹¹⁶ A jelenség, bár kétségbenvonhatatlan, meglepő. Ugyanebben a

korszakban Németország egyes tartományaiban az árak nemegyszer különböző irányban ingadoztak. (Vö. Elsas, M. J.: *Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland*. III. k. Leiden, 1936–1949 adataival; beszélgetésünkben J. Kuczyński professzor megerősítette ezt.) Az a feltevés kínálkozik, hogy a Bujak-féle kiadásból ismert nagyvárosi piacokon az árak egységesítése együtt járt az előttünk ismeretlen kis helyi piacok árainak különbözőségével – ha nem állnának rendelkezésünkre H. Madurowicz-Urbańska munkájának (*Ceny zbóż w zachodniej Malopolsce w drugiej połowie XVIII w.* Warszawa, 1963) eredményei. Más kérdés, hogy a Madurowicz által vizsgált kislengyelországi árak csak a Visztula és mellékfolyói mellett fekvő kisvárosokra vonatkoznak. Mindencsetre emlékeznünk kell arra, hogy az egységesítés általa megállapított mértéke meglepő. E könyv recenziójában elszórakoztam egy nyomorúságos hegyaljai városka, Andrychów és Amszterdam gabona-árjai közötti korreláció kiszámításával. Az arány meglepően nagy. Ugyanerre a kérdésre legutóbb I. Rychlikowa figyelt fel. („Niektóre zagadnienia metodyczne w badaniach cen i rynku w drugiej połowie XVIII w. na podstawie rynku pszenicznego w Malopolsce.” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, XII. 1964, 375. skl.)

¹¹⁷ Wiśniewski, *i. h.*

¹¹⁸ Azt írjuk, „lehetett”, nem pedig „kellett lennie”. A dolog – főleg a fentebb, a 116-os jegyzetben olvasható megjegyzések fényében – nem világos. Az árak korrelációjáról mint a piaci kapcsolatok bizonyítékáról szóló tézist az utóbbi időben I. Rychlikowa említett munkájában kétségbe vonja. Emlékeztet arra (*i. m.* 382–383. l.), hogy az árakat különböző kategóriájú jelenségek befolyásolják, és felsorolja ezeket: 1. fejlődési tendenciát alakító tényezők, mint az inflációs tendencia, a népszaporulat, a táplálkozási mód változásai; 2. statisztikus változó formájába nem foglalható, „nem normális”, véletlen tényezők, mint a háborúk és járványok; 3. az árak rövid távú változékonyságát alakító tényezők, mint a terméshozamok, a kínálat, a piac felvevőképesége. Ha az 1. és 2. csoportból való tényezők két egymástól távoli körzetben egyidejűleg hatnak, magas árkorrelációt kaphatunk, amely korántsem a piaci kapcsolatokról fog tanúskodni. A szerző reméli, hogy ezen az úton megmagyarázhatja a kislengyelországi kisvárosok és a hollandiai piacok ármozgásának meglepő korrelációját. De az 1. csoport tényezői legfeljebb befolyásolják a trendet, ezt a szerző kirekeszti, ami után pedig a korreláció megmarad. A 2. csoport tényezőinek viszont nem kell mind-

két piacon egyidőben jelentkezniük és egy irányban hatniuk (sőt gyakran, mint fentebb mondtuk, különböző irányban hatnak). A titok titok marad.

Zárójelben megjegyezzük azonban: meglepő, hogy az árak alakulására hosszú távon is ható tényezők fenti felsorolásából kettő is hiányzik, amelyek pedig véleményünk szerint a legfontosabbak: 1. a termelékenységben, elsősorban a munka viszonylagos termelékenységében bekövetkezett változások (amelyek egyes cikkek viszonylagos olcsóbbodását, mások drágulását, egyes piacokon viszonylagos olcsóbbá válást, másokon drágulást idéznek elő); 2. a kommercializálódás növekedését kiváltó társadalmi átalakulások (például Lengyelországban a majorsági földnek a paraszti kárára történő növelése vagy a mágnási birtokok növekedése a kisnemesiek kárára).

¹¹⁹ Korzon: *Wewnętrzne dzieje...* I. k. 339. l., II. k. 122. l.

¹²⁰ Hoszowski: „Handel Gdańska w okresie XV–XVIII w.” *Zeszyty Naukowe WSE w Krakowie*, 11. sz. Kraków, 1960, 10. l. Hoszowski ezt egyébként a kivitelnek a porosz vám bevezetését követően bekövetkezett kétszeres csökkenése alapján feltételezi. Vitatható alap.

¹²¹ A feltételezés azon a gyanún alapszik, hogy a vagyonszemlék a valóságosnál alacsonyabb szemenkénti termelékenységet (tehát össztermést) tartanak nyilván, az újratermelési célokra való felhasználást (vetés, állattakarmány stb.) pedig nagyobbban tüntetik fel. Ha a felülvizsgálat a bruttó terméket 100-nak, az újratermelési felhasználást 30-nak, vagyis a nettó terméket 70-nek veszi, akkor az 50-et kitevő eladás a nettó termelés 71%-át teszi ki. Ha pedig a tényleges bruttó termelés 120, a tényleges újratermelési felhasználás 20 volt, a nettó termék = 100, és ugyanaz az 50-et kitevő árueledás a nettó termelés alig 50%-át fogja kitenni.

¹²² Nem vállalkozhatunk a paraszti gazdaságok 10%-os kommercializáltsági együtthatójának megvédésére, s messzire vagyunk attól a lehetőségtől, hogy tapasztalati úton megállapíthassuk. Azon sem csodálkozunk, hogy feltevésünket mint – legalábbis a 18. század második felében – túl alacsony értéket támadás érte. (Bobińska, C.: „Zgoda i niezgoda z modelem ekonomicznym feudalizmu.” *Kwartalnik Historyczny*, LXX. 1963, 913–918. l.) Ennek ellenére ezt az együtthatót változtatás nélkül hagyjuk, mégpedig két ok miatt: 1. itt nem a mezőgazdasági termék eladásra szánt részének együtthatójáról általában van szó, hanem az eladásra szánt paraszti gabonatermés együtthatójáról, míg – mint ko-

rábban mondtuk (es ezzel a kritikus is egyetértett) – a parasztok fő elfoglalása gazdaságuk árutermelővé tétele irányában a zldségfélkre, állati és kezműipari termékekre osszpontosult; 2. még ha egyet is érténénk az említett szerzővel, s feltennénk, hogy az értékesítendő paraszti gabonatermés kétszer akkora volt (ami már valószínűtlennek tűnik), mint az itt feltételezett, vagyis nem 10, hanem 20%-ot tett ki, akkor először is az eladásra szánt lengyel mezőgazdasági termés általános mutatója alig valamivel emelkedne, másodszor pedig az a következtetés, amelyhez közeledünk – a kivitelnek a lengyelországi árutermelésben játszott nagy szerepéről szölo –, egyáltalán nem dölne meg.

¹²³ Wyczański szerint a kivitel a 16. század harmadik negyedében az árutomeg tíz-egynéhány százalékát tette ki. (A. Wyczański véleményét a W. Rusiński referátumáról folytatott vitában I.: *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich*. VI. k.: *Historia gospodarcza*. Warszawa, 1960, 157. l.) Hogy e tézisről véleményt alkothassunk, meg kell várnunk a szerző kutatási eredményeinek teljes közlését.

¹²⁴ A terméshozamokról szölo adatokat Majewski táblázataiból vettük; a Wilda majorság búzatermését elosztottuk az előző évi vetéssel. Ez így nem pontos, mivel nemcsak őszi búzát termeltek, de más lehetőségünk nem volt.

¹²⁵ Az adatokat Hoszowski professzor volt szíves rendelkezésünkre bocsátani, akinek ezért köszönetemet fejezem ki.

¹²⁶ Az itt figyelembe vett zab, bár nem kiviteli cikk, kapcsolatban áll az exportcikkekkel, a búzával és rozssal, mint pótfogyasztási cikk, tekintettel a táplálkozásban játszott nagy szerepére. Egyebként azt, hogy a zabot belevettük számításainkba, az eredmény, vagyis a kapott magas korreláció (kiveve az 1600-as éveket) határozza meg.

¹²⁷ A számításokat T. Gruszowski végezte a Varsói Tudományegyetem Közgazdasági Karán irányításommal készített diplomamunkájában. Az adatok Gdańsk meghatározó szerepére, valamint a varsói piac specifikumára utalnak. E kérdésekre más alkalommal vissza kell majd térni. Nota bene: számításainkba itt beiktattuk a rozsárakat, mivel nem állnak rendelkezésünkre az itt oly lenyeges gdański piac búzaárairól szölo adatok.

¹²⁸ Posthumus, N. W.: *Inquiry into the History of Prices in Holland*. I k. Leiden, 1946, 19–22. l

¹²⁹ Pelc, J.: *Cena w Gdańsku w XVI i XVII w.* Lwów, 1937, 48. l.

¹³⁰ Tekintettel az adatok kis számára, összehasonlításunkban pár

évvel visszaugrunk, 1584-nél korábban. A jelenség illusztrálása szempontjából ennek nincs jelentősége.

¹³¹ Ez döntött amellett, hogy az ismertetett számításokat viszonylag rövid időszakok vonatkozásában végezzük. Amikor az itt közölt eredményeket a párizsi École Pratique des Hautes Études VI. szekciójában ismertettem, számos jelenlevő (F. Braudel, E.-C. Labrousse, J. Meuvret) bírálta ezt a korlátozást, és hosszabb időszakaszokra vonatkozó számítások elvégzését követelte. Nem vagyok meggyőződve e kívánság helyességéről. Ha két piac szoros kölcsönviszonyban van egymással, akkor, ha cseréjük nem ütközik akadályokba, áraik nagy pozitív korrelációt mutatnak, ha pedig akadályok jelennek meg, a korreláció negatívvá válik. Ha most a két piac korrelációjának mértékét hosszú időszakasz vonatkozásában kiszámítjuk, a két tendencia közömbösíti egymást, és egyszerűen igen alacsony pozitív korrelációt kapunk, amely félrevezető. Világos viszont, hogy az itt bemutatott számítások csupán az első lépést jelentik a tárgyalt jelenség kutatásában. Utána másféle árucikkekre és más korszakokra vonatkozó számításoknak kell következniük.

¹³² Ezt a megállapítást megkérdőjelezhetjük, ha arra emlékeztetünk, hogy Gdańsk nem mindig adott el mindent, amit vásárolt, hogy ellenkezőleg, raktározott és játszott az árakkal. De a gdański kereskedők ilyen politikájának eredménye csupán a „csúcsok kiegyenlítése” lehetett (a legnagyobb felhozatal éveiben annak egy részét eltették a következő évekre), nehezen tételezhető fel azonban, hogy a görbe alakja megváltozott volna.

¹³³ Az exportáló terület tényleges kiterjedése kevésbé ismert. Gondolkozott ezen W. Czermak. („Handel zbożowy gdański w XVII w.” *Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU*, 5. sz. 1898, 8–9. l.) Nem meggyőzőek a következő munka tézisei sem: Achilles, W.: „Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen europäischer Räume im 16. und 17. Jhdt.” *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 1959, 32. skl.

¹³⁴ Meglepő a következő publikációkban: Baulant, M., Meuvret, J.: *Prix des céréales extraits de la mercuriale de Paris, 1520–1698*. I. k.: 1520–1620. Paris, 1960, valamint Labrousse munkái.

¹³⁵ Ez nem önkényes. Így számoltak például 1777-ben a mławai sztarosztaságban a birtokszemlét végzők.

¹³⁶ Krannhals, D.: „Danzig und der Weichselhandel in seiner Blüte-

zeit. Vom XVI. zum XVII. Jhdt." *Deutschland und der Osten*. 19. k. Leipzig, 1942; Biernat, Cz. ismertetése a könyvről: *Rocznik Gdański*, XIII. 1954, 224–231. l.

¹³⁷ Hoszowski, i. m.; az 50/a, 50/b, 50/c oldalak grafikonjai. Azóta Hoszowski szerkesztésében megjelent a *Źródła do dziejów handlu i żeglugi Gdańska* két alapkötete: Biernat, C.: *Statystyka obrotu towarowego Gdańska w l. 1651–1815*. Warszawa, 1962; Gierszowski, S.: *Statystyka żeglugi Gdańska w l. 1670–1815*. Warszawa, 1963. Hipotéziseink ezen igen gazdag anyagokra támaszkodó igazolását azonban a későbbi kutatásokra bizzuk.

¹³⁸ A hipotézist később I. Rychlikowa verifikálta idézett munkájában, és az – legalábbis a nagyobb piacok vonatkozásában – igaznak bizonyult.

¹³⁹ Merőben eltérő feltételek mellett, de szintén a kapitalizmussal ellentétben a nemzeti jövedelem és az árak negatív korrelációját igyekszik időnként bevezetni a szocializmus, ahol a nemzeti jövedelem növekedése elméletileg elvezethet a lakosság reáljövedelmének emelkedéséhez azáltal, hogy a beszerzett cikkek árát fokozatosan leszállítjuk. Ezek a jelenségek a társadalmi pszichikumban is érdekes eltéréseket idéznek elő. A tőkés társadalmakban, főleg a két világháború között, a közvéleményt nyugtalanították az áresések, míg az áremelkedéseket bizalommal fogadták. Azokban a társadalmakban, amelyeket gyengén „járt át” a kapitalizmus, a közvélemény igen nagy nyugtalansággal viseltetik az *hausse*-ok minden megjelenési formájával szemben. Nincs kizárva, hogy Sztálin is ezért képviselte határozottan azt az álláspontot, hogy az életszínvonal emelkedésének a szocializmusban nem a bérek emelkedése, hanem az árak csökkenése révén kell bekövetkeznie.

¹⁴⁰ A nem normális helyzeteket, például a hadigazdaságot figyelmen kívül hagyva. Más kérdés, hogy a hadigazdaság időszakában bekövetkező áremelkedés, bár nem oka, mégis megjelenési formája a termelési tényezők viszonylag teljes mértékű felhasználásának és a nemzeti jövedelem növekedésének. Hozzáteve, hogy a növekedés az ágyúk, és nem a vaj termelésének emelkedésében fejeződik ki.

¹⁴¹ A mai fejlődő országokban az áremelkedés gyakran szintén nem mozgósítja a tartalékokat. Vö. Buchanan, N. S., Ellis, H. S.: *Approaches to Economic Growth*. New York, 1955, 53–54. l.

¹⁴² Chmiel, A.: „Dziady i betelfochty krakowskie.” In: *Szkice krakowskie*. Kraków. 1939–1947, 88–90. l.

¹⁴³ Assorodobraj, i. h.; Dworzaczek, W.: „Dobrowolne” *poddanie* chłopów. Warszawa, 1952

¹⁴⁴ Emellett a paraszt reáljövedelmének esését ilyen évben részben kiegyenlíti a földesúrral szembeni tartozásainak rendszere.

¹⁴⁵ Topolski, J.: „Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Na marginesie książki Witolda Kuli.” *Ekonomista*, 1964, 137–144. l.

¹⁴⁶ Svennilson, I.: „Growth and Stagnation in the European Economy.” *UN Economic Commission for Europe*. Columbia U. P., 1954

¹⁴⁷ Perroux, F.: „L'introduction au rapport: »La croissance économique française. . . »” In: *Income and Wealth*, Series III. 1953.

¹⁴⁸ Bujak, F.: *Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie*. Warszawa, 1920.

¹⁴⁹ Érdekes módszertani észrevételek az újkori településtörténetről. Vö. Lalik, T. ismertetését a következő munkáról: Warężak, J.: „Osadnictwo kasztelanii łowickiej.” *Kwart. Hist. Kult. Mat.*, 1954, 2. sz. 232–240. l.

¹⁵⁰ Hładyłowicz, K. J.: *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w.* Lwów, 1932; Uő: „Zmiany krajobrazu w ziemi łwowskiej od połowy XV w. do początku XX w.” In: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Fr. Bujakowi*. 101–132. l.

¹⁵¹ Hładyłowicz: *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkoposce* . . . 77. l.

¹⁵² *Uo.* 78. l.

¹⁵³ Helyesen hívta fel erre a figyelmet Topolski, J., i. h.

¹⁵⁴ Topolski, J.: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII. w.* Poznań, 1958, 148. l.

¹⁵⁵ Kula, W.: „Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski.” *Roczniki Dziejów Społ. i Gosp.*, XIII. 1951, 104. l.

¹⁵⁶ Hładyłowicz: *Zmiany krajobrazu w ziemi łwowskiej* . . . i. m. 111. l.

¹⁵⁷ Összevetette, hogy különböző időszakokban mennyi vetőmagot számítottak le a birtokszemlék a vetésre. De úgy tűnik, éppen a mennyiségben hagyományos elemek is rejlenek, főleg a nemesség adóprivilegiumának növekedése. Ez volt az adóterhelés csökkentésének rejtett módszere.

¹⁵⁸ Topolski, i. m. 217. l.

¹⁵⁹ Példák többek között Topolskinál, i. m. 213. l. Az egész okoskodásban feltételezzük, hogy a vetőmag termékenysége a területegység

termékenységevel arányosan változik, ami itteni céljainkat szolgáló, megengedett egyszerűsítés.

¹⁶⁰ Bár már Sombart megoldhatatlannak tartotta a problémát. (*Der Moderne Kapitalismus*. I. k. 2. r. München, 1919, 551. l.) Hasonlóan J. Robinson azt állítja, hogy „a pénz vásárlóértéke metafizikai fogalom”. (*Akumulacja kapitalu*. Warszawa, 1958, 41. l.)

¹⁶¹ Hauser, H.: *Recherches et documents sur l'histoire des prix en France de 1500 à 1800*. Paris, 1936, 82. l.

¹⁶² Hamilton, E. J.: „The History of Prices before 1750.” In: *XI Congrès International des Sciences Historiques*. Stockholm, 1960, Rapports, I, 144–164. l.

¹⁶³ Rostworowski, S.: „Co szlachcic polski kupował w Gdańsku.” (*Materiały historyczne z l. 1747–1757 z archiwum rodzinnego.*) *Rocznik Gdański*. VII–VIII. 1933–1934, 348–354. l. Rengeteg hasonló anyag található szinte minden nemesi levéltárban.

¹⁶⁴ Nem ellenkezik feltételezésünkkel az, hogy a városokat lényegében a paraszti termékek élelmezték, a nemesi termékeket pedig többnyire exportálták. A nemesi termékek kivitelére még akkor is sor kerülhetett, ha nem maga a nemes exportált. A nemes a főúrnak vagy a kereskedőnek adta el termékét a vidéki városban, az utóbbi pedig bizonyára a helyi árat fizette érte.

¹⁶⁵ A külkereskedelemről, amelynek segítségével az ország árucikkfeleslegét termelési és fenntartási eszközökre cseréli, vagy megfordítva, l. Marx: *A tőke*. I. k. 626. l.

A hosszú távon javuló nemesi külkereskedelmi cserearányokról (*terms of trade*) szóló tézist csodálkozásomra megkérdőjelezték. (Topolski: *Teoria ekonomiczna*...) Topolski idézi „R. Rybarski 1939-es számításának eredményeit (*Skarb i pieniędz za Jana Kazimierza, Michala Korybuta i Jana III*. 437. l.), amelyek jóval szélesebb forrásalapra támaszkodnak, mint W. Kula számításai”, és amelyek szerint a dolgok a következőképpen alakultak:

	1641–1650	1691–1700
mezőgazdasági árucikkek	100	202
külföldi eredetű áruk	100	272

Tekintsünk most el attól a számunkra nem egészen világos dologtól, hogy a lwówi iskola ugyanazon ártörténeti kötetei miatt jelentenek

„szélesebb forrásalapot”, ha Rybarski használja őket, és miért szűkebbet, ha Kula. A lényeg az, hogy a mezőgazdasági cikkek ármutatóját Rybarski igen vitatható módon számítja. Ez ugyanis hat (mégpedig kétszer a borsó, a marhahús, a borjűhús, a vaj és a zab) ármutató nem mért átlaga (*średnia nieważona*). Az állati termékek, vagyis a nem export-cikkek aránya 50 : 100, a gabonáé csak 16 : 100, azzal, hogy a gabona itt zab, és pedig Lublinban. Rybarski egyrészt nem vette észre, hogy Pelc már ismert kötetében (*Ceny w Gdańsku w XVI i XVII w.* Lwów, 1937, 49–50. l.), mint tudjuk, nincsenek búzáarak, és az valutaszempontok miatt nem mérvadó, mivel a legkevesbé kommercializált gabona, a zab ára még csökken is, a rozs ára viszont emelkedik. Másrészt, ha az állattenyésztés termékeit figyelmen kívül hagynánk is, az eredmény az én tézisem szempontjából még kedvezőtlenebb lenne. Mivel Rybarski számításait – tekintettel az általa alkalmazott, több mint kétséges módszerre – nem értelmezhettem helyesen, úgy ítélem meg, hogy a számítást meg kell ismételni, és ezt meg is tettem.

A legfontosabb azonban, hogy a Rybarski által alkalmazott, vitatható módszer ellenére eredménye alapján véve helyes: a 17. század második felében a külkereskedelmi cserearányok (*terms of trade*) Gdańskban valóban romlottak. Én ugyanezt állítom. Hiszen a fenti számokból kiviláglik, hogy 1650 és 1700 között a gdański (főúri) külkereskedelmi cserearányok (*terms of trade*) 385-ről 333-ra esnek, míg a krakkóiak (nemesiek), bár nőnek, igen gyengén (144-ről 152-re), és alighanem csak a lengyel kiadásba belopózott nyomdahiba (az 1600-as cserearányok esetében, míg az 1550-es adatok helyesek) nehezítette meg e jelenség felfedezését. A lényeg az, hogy az én tézisem hosszú távú folyamatra vonatkozik, és nemcsak megengedi azt a lehetőséget, hogy egyes alkorszakokban másképpen alakulnak a viszonyok, hanem a megadott számokkal ezt a lehetőséget ki is mutatja.

¹⁶⁶ A kérdést a tudomány vitatja. Vö. Dobrowolski, K.: „Dzieje wsi Niedźwiedzia w powiecie Limanowskim do schyłku dawnej Rzeczypospolitej.” In: *Studia z historii społecznej iś gospodarczej poświęcone Fr. Bujakowi*. 536–537. l.; Kula, W.: „Przywilej społeczny a postęp gospodarczy.” *Przegląd Socjologiczny*, IX. 1947, 188–189. l. (Sajtó alatt Kula, W.: *Historia, zacofanie, rozwój*.)

¹⁶⁷ Emlékeztetünk arra, hogy itt hosszú távú jelenségekről van szó. Világos, hogy rövid távon másképpen is történhetett. Hogy a példákat ne szaporítsuk, idézzük fel csupán azt, hogy Marcin Matuszewicz, a

neves emlékiratszerző, amikor 1736-ban gabonát vitt Gdańskba, azt már Płock környékén eladta, ahol az ár magasabb volt, mint Gdańskban. [*Pamiętniki Marcina Matuszewicza, kasztelana brzeskiego-litewskiego, 1714–1765.* (kiadta A. Pawiński) I. k. Warszawa, 1876, 59. l.] A családi hagyományokból pedig a következő történetet meséli el: „Úgy történt, hogy... apám nem készítette elő a Gdańskba induló gabonáshajót, Litvánia belsejében meg igen rossz termésű volt az év, és vele nagy inség. A brześci vajdaságból mindenki Gdańskba szállította a gabonát, akkor az apám eladta a magáét a Litvániából érkezőknek, és összeszedett érte 16 000 tynfet.” (*Uo.* II. k. 20. l.)

¹⁶⁸ Burszta, J.: „Handel magnacki i kupiecki między Sieniawą nad Sanem a Gdańskiem od końca XVII do połowy XVIII w.” *Roczniki Dziej. Społ. i Gosp.*, XVI. 174–232. l. Ez az érdekes munka megmutatta annak a jelenségnek a méreteit, amelyeket bizonyára más birtokokon is tapasztalhatunk. Vö. a földesúri instrukciógyűjteményekben olvasható számos említést, például *Instruktarze...* II. 60–61. l.

¹⁶⁹ A megfogalmazás a következő munkából való: Braudel, F.: „Histoire et sciences sociales. La longue durée.” *Annales*, 1958, 725–753. l. A gazdasági folyamatok, különösen a hosszú távúak, és a társadalmi-gazdasági struktúrában bekövetkező átalakulások tudatosulása fontos és kevésbé ismert téma. Jelentős a szoros értelemben vett közgazdasági elemzés számára is, mivel a végbemenő gazdasági átalakulások tudatosítása a gazdasági tevékenységet feltételező elemek egyike. Talán mert soha nem foglalkoztam a lengyelországi majorsági rendszer kialakulásával, csodálkozóba ejtett, hogy a korabeliek és közeli utódaik olyan komolyan tudatosították magukban ezt a folyamatot. Ez derül ki az S. Kuraś által közzétett számos dokumentumból. (*Ordynacje i ustawy wiejskie z archiwów Metropolitalnego i Kapitulnego w Krakowie, 1451–1689.* Kraków, 1960)

¹⁷⁰ A jó minőségű lengyel ipari termékeknek a nyugatiakhoz viszonyított drágasága már a 17. század első felében meglepte a külföldieket. „Mindaz, ami az öltözékhez tartozik, itt [vagyis Toruńban] kétszer annyiba kerül, mint Franciaországban” – írta XIII. Lajos követének titkára. (Ogier, K.: *Dziennik podróży do Polski, 1635–1636.* (kiadta W. Czapliński) I. k. Gdańsk, 1950, 113. l.) Az emlékiratszerző Matuszewicz pedig azt emlegeti, hogy apja „magával hozott különféle, idegen országokban olcsón vásárolt dolgokat... eladta azokat [Lengyelországban], és háromezer vert tallér összeget kapott értük”. (*Pamiętniki Marcina*

Matuszewicza... II. k. 16., 19. l.). Igaz, mindkét közlés arra az időszakra vonatkozik, amikor a balti-tengeri kereskedelmet háború zavarta meg.

¹⁷¹ A „nemzeti ár” kialakulása nagy probléma, amelyet a kutatás még nem tisztázott. Az, hogy a gabonaárak a délkeletről északnyugatra húzódó tengely mentén emelkednek, ismert volt a kortársak előtt is. Łojko Ukrajnába utazva minden pihenőhelyén feljegyezte a napi gabonaárakat, és megállapította esésüket. Korzon szerint (*Wewnetrznе dzieje*... II. k. 86. l.) „a braclawi árak 9-szer alacsonyabbak lehetnek a mazowszeieknél, több mint 14-szer a toruńiaknál, 16 és félszer a gdańskiaknál”. Később az eltérések csökkentek, amikor az orosz–török háború, az ukrán sztyeppék betelepítése vagy a fekete-tengeri kereskedelem áremelkedést idézett elő Ukrajna Lengyelországhoz tartozó részén. De itt nem az árak különbségeiről, hanem ingadozásaik egyirányúságáról beszélünk. Hogy az egyirányúság milyen meglepően elterjedt volt Lengyelországban már a 18. század második felében, arról H. Madurowicznek a nyugat-kis lengyelországi árakat tárgyaló munkája tájékoztat.

¹⁷² Különben Jan Duklan Ochocki nem csinálhatott volna olyan jó üzletet azzal, hogy Varsóban luxus jellegű iparcikket vásárolt, és azokat nagy könyörgésre kegyeskedett eladni az ukrán nemesi udvarokban.

¹⁷³ „A gazdaságtörténész mindenki másnál kevésbé maradhat meg a nemzeti keretek között, mivel a gazdasági civilizáció nemzetközi teremtmény. Az egyetemes gazdaságtörténetre hivatkozó nemzeti gazdaságtörténetek helyett a sok országban közös mozgások és problémák összehasonlító tárgyalására van szükségünk.” – Tawney, R. H.: „The Study of Economic History.” *Economica*, 1933, 1–21. l. Ebbe az irányba mutat M. Małowist több munkájának tendenciája: „The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries.” *Economic History Review*, 1959, 177–189. l.; Uő: „Über die Frage der Handelspolitik des Adels in dem Ostseeländern im 15. und 16. Jhdt.” *Hansische Geschichtsblätter*, 1957, 29. skl.; Uő: „L'évolution industrielle en Pologne du XIVe au XVIIe siècle.” *Studi in onore di Armando Saporì*. I. k. Milano, 1956.

¹⁷⁴ Már Cantillon rámutatott arra, hogy az ilyen munkamegosztás Hollandia számára előnyös, Lengyelország számára hátrányos. (Idézi: Landry, A.: *La révolution démographique*. 320. l.) Lenin bírálja Sismondit, aki azzal ijesztgette az angol parasztot, hogy nem birkózik meg a lengyel és orosz gabona konkurrenciájával. (Lenin: „A gazdasági roman-

ticizmus jellemzéséhez.” *ÖM*, II. k. Bp. 1963, 151., 179–180., 236–237. l.)

¹⁷⁵ Rutkowski: *Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych*. I. k. Kraków, 1938.

¹⁷⁶ Leskiewiczowa, J.: „Le montant et les composants du revenu des biens foncières en Pologne au XVIe–XVIIIe siècles.” In: *I-ère Conférence Internationale d’Histoire Économique*. Stockholm, 1960.

¹⁷⁷ A kocsmáltatást tárgyaló, viszonylag gazdag lengyel irodalom véleményünk szerint ezt nem fedezte fel.

¹⁷⁸ Kula, W.: *Szkice o manufakturach*. 59–62. l., valamint „Początki układu kapitalistycznego w Polsce XVIII wieku.” In: *Kolłątaj i wiek Oświecenia*. Warszawa, 1951, 61–63. l.

¹⁷⁹ A szót idézőjelbe tesszük, mert alapjában véve nem tartjuk kíváncsnak a „főúri merkantilizmus” kifejezés használatát. Álláspontunkat elfogadta A. Grodek is, éppen ilyen című, kiadatlan munkájában.

¹⁸⁰ Korzon: *Wewnętrzne dzieje...* II. k. 73. l.

¹⁸¹ Kula, W., Leskiewiczowa, J.: „Ks. Józef Czartoryski. »Myśli moje o zasadach gospodarskich«.” *Przegląd Hist.*, XLVI. 1955, 445–452. l.

¹⁸² *Instrukcje...* I. 305. l.

¹⁸³ Az 1929–1932-es évek nagy válságának időszakában a lengyel paraszt ugyancsak a „racionálisan” kalkulált termelési költségeknél olcsóbban árusított, mert nem számította bele a költségekbe saját és családja munkáját, ám mégis kifizetődött neki. Ugyanakkor, amikor a termelés költségeinek ezen fontos összetevőjét figyelmen kívül hagyta, nem engedhette meg magának, hogy ne számoljon más költségeket (hiteltörlesztés, adók, épületeinek amortizációja, a tejtermékek piacra szállításával kapcsolatos vasúti költség stb.). Eladhatta tehát termékeit a tőkés kalkuláció elveiből következő költségeknél olcsóbban, és ez hasznot hozhatott számára. Ez azonban nem jelenti azt, hogy bármely áron eladva haszonra tehetett szert. Ismeretes például, hogy a keleti határvidékeken a nyomor miatt nőtt a tejtermékek fogyasztása, mivel egy vasúti jegy ára magasabb volt annál az összegnél, amelyet a piacon kétkosárnyi tejtermékért lehetett kapni.

¹⁸⁴ A nagybirtok költségeinek kérdését Rutkowski egész sor munkájában, elsősorban a „Zagadnienia reformy rolnej w Polsce XVIII wieku” címűben tárgyalta. (In: *Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w.* Warszawa, 1956, 350. l.)

¹⁸⁵ Kula, W.: *Szkice o manufakturach...* 311. l. Hogy a sok közül egy példát adjunk: a zamości uradalomban, amikor a svéd háborúk után

(1656) hozzákezdének a gazdaság rendbetételéhez, megparancsolják a revizoroknak, hogy 1. fordítsanak figyelmet „a jobbágyság által az erdőkből kiszántott mezőkre”, s 2. a parasztokat, „akik robotot végezhetnek, de bérleményükön élnek, szombatokon fogják robotra”. (*Instrukcje*... II. 3. 1.) Feltehető, hogy azokat, akik éppen nem robotolhatnak, meghagyják bérlőnek, és csak később, ha már összeszedik magukat, kényszerítik őket robot végzésére.

¹⁸⁶ Lenin: „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban.” *ÖM*, II. k. 171. 1. Ezzel ellentétes, nehezen elfogadható nézetet vallott Sombart, aki szerint a nagybirtok szervezetében implicate megvan a tendencia mind saját, mind a paraszti gazdaság zártságának megszüntetésére. (*Der moderne Kapitalismus*. I. k. München, 1919, 103. 1.)

¹⁸⁷ A történettudományban gyakori jelenség, hogy publikálásuk után még az újkori történelem fontos forrásait sem használják fel, mert hátérbe szorítja őket az ismeretlen források utáni hajsza vonzereje. Ugyanez vonatkozik a „félkész termékek” (például árjegyzékek) közlésére. Az ilyen forrásoknak akár az elemző munkában, akár pedig szintézisek megalkotása érdekében történő felhasználását egyesek lebecsülik, a megátalkodottabb hagyománytisztelők pedig elítélik mint „más farrasztó munkájának lefőlözését”. Ha osztanánk ezt a véleményt, óvni kellene a fontos források publikálásától, mivel kirekesztődnének a tudományos forgalomból. Hogy ez az alapállás már tényleges károkat okoz, elegendő rámutatni arra, milyen jelentéktelen (pontosabban szólva semmilyen) mértékben hasznosították eddig a „lwówi iskolának” az árak történetét feldolgozó, valóban nehéz munkáját a monográfiák és szintézisek, élükön az LTA Történelmi Intézetében elkészített *Historia Polski* című kiadvány szerzői. Itt tehát azt a látszatra magától értetődő, ám mégis vitatott álláspontot védjük, hogy a mások nehéz munkája iránti megbecsülésnek az eredmények felhasználásában kell kifejeződnie.

¹⁸⁸ Gostomski, A.: *Gospodarstwo*. (kiadta S. Inglot) Wrocław, 1951, 106. 1.

¹⁸⁹ Kula, W.: *Szkice o manufakturach*... 59. 1.

¹⁹⁰ Az általam elvégzett próba azt mutatta, hogy 1746-ban a krakkói püspökök birtokain működő vasüzemekben ezek az összegek csaknem teljesen megegyeztek. (Kula, W.: *Szkice o manufakturach*... 85–88. 1.)

¹⁹¹ *Gazeta Codzienna*, 1859, 268. sz.

¹⁹² Kula, W.: *Szkice o manufakturach*... 741. 1.

¹⁹³ Kula, W.: *Problemy i metody historii gospodarczej*. „Zależność człowieka od przyrody” című fejezet.

¹⁹⁴ A lengyel főúri réteg bankári funkciója nem jelentéktelen téma, és sokban hozzájárulna a lengyel társadalom hagyományos képének felülvizsgálatához. Hogy a mágnások kölcsönöket kérnek, a közép- és kisnemesség pedig ad, azt már a lwówi szerződések ismert vizsgálatai kimutatták. De nem minden tranzakció társadalmi és gazdasági értelme azonos. Honnan volt pénze a közép- és kisnemességnek? Ki kitől tette magát függővé az ilyen ügylet eredményeként (ebben az esetben világos: a „hitelező” az „adóstól”)? A százalékot, amiben megállapodtak, valóban megfizették-e, vagy a főúr más „kegyben” részesítette a nemest? És ha kifizették, milyen formában, pénzben vagy például egy falu bérbeadásával? „A szerződések lejárta előtt – emlékezik vissza Ochocki – nagy tolongás volt a hercegnél, úgy hordta neki a pénzt a nemesség. Igaz... nem voltak oly nagy összegek, mint mostanában, de lassanként kis tőkéket hordtak össze... a kasszához pedig alig lehetett odajutni.” (Ochocki, J. D.: *Pamiętniki*. I. k. Warszawa, 1882, 46. l.)

¹⁹⁵ Marx (*A tőke*. I. k. Bp. 1978, 677. l.) az angol arisztokrácia által a dicsőséges forradalom után elkövetett jogtalan birtokszerezésről ír.

¹⁹⁶ Uo. 131. l. Lengyelországban azonban a főurak és más rétegek közötti hitelkapcsolatok problémája igen bonyolult. A. Zajaczkowski („Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Ideologia a struktury społeczne.” Wrocław, 1961. 87. l.) e kérdésben W. Rusińskival polemizálva, úgy tűnik, nem tudja, hogy az LTA Történelmi Intézete *Historia Polski* című kiadványában Rusiński által kifejtett nézet nem a forrásolvasásból meritett valamiféle összbenyomás, hanem az úgynevezett kontraktusokon végzett, nagy tömegű és statisztikailag feldolgozott anyagon alapuló, mérvadó kutatásokból leszűrt következtetés. Nyitott kérdés marad viszont a nemesi Lengyelország konkrét társadalmi struktúrájának kereteiben konkrét rétegek között lebonyolított kölcsönügyletek társadalmi értelme. Azt a dokumentált tényt, hogy egy adott főúr kölcsönvett ilyen és ilyen összeget egy adott kisnemestől, sokféleképpen értelmezhetjük. Hiszen gyakran előfordult, hogy a mágnás vagy kisnemes ügyfelek pénzüket „százalékra” vitték a herceghez! A mágnási pénztár sajátos letéti bank volt. Érdemes lenne megvizsgálni ezt a funkcióját. Vö. Kula, W.: „Początki układu kapitalistycznego w Polsce XVIII wieku.” *PH*, 1951.

¹⁹⁷ „A királyok és háborúk története” tud arról, hogy például a len-

gyel gabona fontos szerepet játszott II. Fülöp Németalfölddel vívott háborújában. Báthori, hogy II. Fülöpnek kedvében járjon, igyekezett csökkenteni a lengyel gabonának a fellázadt Németalföldre irányuló kivitelét, a sztambuli angol követ pedig lebeszélte a Portát Lengyelország megtámadásáról, „nehogy II. Fülöp ellenségeit megfosszák a lengyel gabonától”. (Konopczyński, W.: *Dzieje Polski nowożytnej*. I. k. Warszawa, 1936, 169., 184–185. l.) Ám azt, hogy a balti export – amely F. Braudel szerint „kitűnő, de ki nem használt gépe a Nyugatra szállított olcsó gabonának” (a szerzőnek az árak történetéről a *Cambridge Economic History of Europe* számára írt, kéziratban rendelkezésemre bocsátott munkájából) – milyen hatással volt például az ipari vállalkozás kalkulációjára Nyugat-Európában a kapitalizmus kezdeti időszakában, mégpedig hosszú időn át, még nem vizsgálták meg.

¹⁹⁸ Kula, W.: *Problemy i metody historii gospodarczej*. „Historyczne badania cen” című fejezet.

¹⁹⁹ *Uo.*

²⁰⁰ Hoszowski, S.: *Ceny we Lwowie w l. 1701–1914*. Lwów, 1934, 193. l.

²⁰¹ Labrousse, C.-E.: *Esquisse mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*. Paris, 1933, I, 241. l.

²⁰² Labrousse, C.-E.: „Observations complémentaires sur les sources et la méthodologie de l’histoire des prix et des salaires au XVIIIe siècle.” *Revue d’Histoire Économique et Sociale*, XXIV. 1938, 289–308. l.; Sol, E.: „Les céréales inférieures en Quercy. Les prix de 1751 à 1789.” *Uo.* XXIV. 1938, 335–355. l.; Schaap, W. E.: „Étude du mouvement des prix des céréales dans quelques villes de la généralité de Champagne pendant les années qui précèdent la Révolution.” *Commission de Recherches et de Publication des Documents Relatifs à la Vie Économique de la Révolution*. Assemblée Générale de la Commission Centrale et des Comités Départementaux, 1939. Paris, 1945, 37–72. l.

²⁰³ Kula, W.: *Problemy i metody historii gospodarczej*.

²⁰⁴ Sée, H.: *Landes, communaux et défrichements en Haute-Bretagne*, 1926; Uő: *Histoire économique de la France*. I. k. 205–207. l.; Labrousse, C.-E.: *Esquisse...* II. k. 343–348. l.

²⁰⁵ Simiand, F.: *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du XVIe au XIXe siècle*. Paris, 1932

²⁰⁶ Marjolin, R.: *Prix, monnaies et production. Essai sur les mouvements économiques de longue durée*. Paris, 1941, 172–178. l.

²⁰⁷ Ha ezt az aspektust nem vennénk figyelembe, kiderülne, hogy René Parod-nak volt igaza, amikor könyve címével így kiáltott: *Nous gagnons moins qu'en l'an 1500!* (Paris, 1914). Így el kellene hinni a városi népesség szegényebb rétegeinek az 1500–1800 közötti időszakban 10 : 1 arányú, „abszolút pauperizálódását” is.

²⁰⁸ Sokat adhatnak itt M. Małowist és tanítványai munkái.

²⁰⁹ Carpentier, E.: *Une ville devant la peste. Orvieto et la Peste Noire de 1348*. Paris, 1962, 193. l.

²¹⁰ Taylor, E.: *Historia rozwoju ekonomiki*. II. k. Warszawa, 1958, 37. l.

²¹¹ *Uo.* 33. l.

²¹² Lange, O.: „Zagadnienia rachunku gospodarczego w ustroju socjalistycznym.” *Ekonomista*, 1936, 4. sz. 53–75. l. Ez a tanulmány bekerült O. Lange és F. M. Taylor könyvébe: *The Economic Theory of Socialism*. Minneapolis, 1938.

²¹³ Lange, O.: *Politikai gazdaságtan*. I. k.: *Általános kérdések*. 166–170. l.

²¹⁴ Mickwitz, i. h., valamint az 1348 utáni Orvieto fentebb idézett példája.

²¹⁵ Érdekesen tárgyalta a kérdést H. Tennenbaum. (*Europa środkowo-wschodnia w gospodarstwie światowym*. London, 1942, „Rentowność jako zjawisko instytucjonalne” című fejezete.)

²¹⁶ Kaltzman, J.: „Les limites du calcul économique en agriculture.” *Etudes Rurales*, 1. 1961, 50–56. l. Itt a szóba jöhető gazdasági tényezőkről beszélünk. De figyelembe kell venni azokat is, amelyeket a hagyományos közgazdászok szívesen ökonómián kívülieknek tartának. A francia, tehát a kapitalizmussal mélyen átítatott országból való közgazdászok sok példát hoznak a paraszti gazdasági tevékenységet meghatározó úgynevezett ökonómián kívüli tényezőkre. Az állattenyésztő, aki a parasztnak azt tanácsolja, hogy adja el hat tehenét, és vegyen helyettük három fajtehenet, és aki számadatokkal bizonygatja, hogy ez kifizetődő adásvétel, a következőket hallotta (mégpedig a Massif Centralban): „Ha nekem csak három tehenem lesz, a fiam nem veheti el egy módos parasztnak a lányát, aki a menyasszonya.” (*Uo.* 55. l.) Úgy gondolom, ez a paraszt még tisztán közgazdasági értelemben is „racionálisan” cselekedett: a leendő meny hozománya bizonyára többet jelentett, mint három fajtehenből származó esetleges jövedelem. Egyébként ugyanezek a magatartásformák tevődnek át az új termelőszközökre (traktorvá-

sárlás presztízisokkából, mivel a traktor kis gazdaságban nem rentábilis), de emlékeznünk kell arra, hogy a presztízis sem jelentőség nélküli a vállalkozás gazdasági funkcionálása szempontjából. Az egyik francia közgazdász úgy fejezte ki magát, hogy ha a francia parasztok hátrányos helyzetben vannak más társadalmi rétegekhez viszonyítva (vagyis viszonylag kisebb a részesedésük az utóbbiak munkájának termelékenységénövekedésében), ez azért van, mert „szeretik a munkájukat”. A megfogalmazás teljesen racionálissá válik, ha tekintetbe vesszük mindazokat a nehézségeket, amelyeket a társadalmi mobilitás jelent a paraszt számára. De ha az elméletbe bevihetők olyan elemek, mint a járadékossá válás vágya vagy a likviditás előnybe helyezése, akkor miért tartanánk az itt példaként emlegetett paraszt gazdasági magatartását „ésszerűtlennek” és olyannak, ami nem építhető be az elméleti konstrukcióba?

²¹⁷ T. Kotarbiński terminológiája (*Traktat o dobrej robocie*. Wrocław-Lódź, 1955, 137–139. l.) szerint, amelyet Lange átvett (*i. m.* 141. l.). E megkülönböztetéssel kapcsolatban egyébként az a fenntartásunk, hogy a „dologi racionalitás” nem lenne más, mint az ésszerűségről általunk kialakított fogalmak szerinti ésszerűség, tehát „önmagával mérés”.

²¹⁸ Rostow, W. W.: *The Stages of Economic Growth*. Cambridge, 1960

²¹⁹ Confino, M.: „La comptabilité des domaines privés en Russie dans la seconde moitié du XVIIIe siècle d'après les »Travaux de la Société Libre d'Économie« de St. Petersburg.” *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, VIII. 1961, 5–34. l. Rutkowski (*Badania nad podziałem dochodów*) erőteljesen hangsúlyozta, hogy a nemesi könyvvitelből hiányzik a „közös nevező”. Vitába szálltam vele recenziómban. (*Przegląd Socjologiczny*. VI. 1938, 287. l.) Rutkowski 1939. III. 8-án kelt levelében nem értett velem egyet. Ma úgy gondolom, igaza volt.

²²⁰ Firth, R.: „Problems of Economic Anthropology: Formation and Maintenance of Capital in Peasant Societies.” Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research, 1960, Summer Symposium Program at Burg-Wartenstein, Austria (sokszorosított, nem publikálásra szánt anyag).

²²¹ Kula, W.: *Rozważania o historii*. 1958, 42–60. l.

²²² Kula, W.: *Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce*. Warszawa, 1955.

²²³ Kula, W.: *Szkice o manufakturach*. 385., 465–467., 664. l.

²²⁴ Kula, W.: *Problemy i metody historii gospodarczej*. „Periodyzacja historii gospodarczej” című fejezet.

²²⁵ Például L. Beuthin (*Einführung in die Wirtschaftsgeschichte*. Köln–Graz, 1958, 137. l.) ezt írja: „der chaotische Stromm der Geschichte ist anders nich zu Überblicken”. Hasonló állásponton van N. S. B. Gras („Stages in Economic History.” *Journal of Economic and Business History*, 1930. május), akinek a szemében a korszakokra osztás csupán szomorú szükségszerűség.

²²⁶ Ebben rejlik a történeti-statisztikai kutatások komoly nehézsége: a régebbi korszakok vonatkozásában a történész gyakran kénytelen egy év adataival operálni, amelyből a források megőrződtek, miközben éppen e régebbi korszakok esetében ez az eljárás igen veszélyes. Nem veszi észre ezt a nehézséget Marczewski, aki programszerűen ellentétes nézetet vall: „Des fluctuations de courte période... ne sont guère profondes... La structure de la consommation, celle du commerce extérieur, celle des différentes cultures agricoles, celle de la population active, et bien d’autres encore, possèdent un degré suffisant de stabilité.” (Marczewski: „Histoire quantitative, buts et méthode.” *Cahiers d’ISEA*, 115. sz. XI., XXVIII. l.). A fogyasztási szerkezet például az Ancien Régime alatt rövid távon stabil, ha a gyenge termések és a nagy drágaság évei ismételődnek?

²²⁷ Itt azokra az összefüggésekre gondolunk, amelyeket Lange „az emberi tevékenység eredőjét alkotó törvénynek” nevez. (Lange, O.: *Politikai gazdaságtan*. I. k.)

²²⁸ Marczewski, *i. m.* XXXVII. l. A gazdaságtörténetre nézve csapást (bár talán a maguk idejében hasznos szakaszt) jelentenek az egyes országok és korok gazdaságtörténeti „szintézisei”, amelyek kölcsönös kapcsolatba hozataluk nélkül egymás mellé teszik a tényeket. Ezek közül, anélkül hogy az egész károsodna, nagyszámú tény elhagyható, ugyanannyi hozzátehető, a fejezetek sorrendje pedig felcserélhető. Helyes, ha az ilyen szintéziseket nem kedveljük. De megkérdezhetjük, hogy a társadalmi és gazdasági valóságban, amelyről ezekben a könyvekben szó van, ezek a jelenségek valóban kölcsönösen összekapcsolódtak-e? És közülük melyek között volt kölcsönös összefüggés, és melyek között nem? Munkánk egyik bírálója (A. Mączak) mint a modellvizsgálatok előnyét, helyesen hangsúlyozta, hogy csak ezen az úton juthatunk el az összevetés lehetőségéhez, amely a kompilatív munkákban elérhetetlen.

²²⁹ Mączak, A.: O przydatności modeli ekonomicznych na przyk-

ładzie wiejskiej gospodarki feudalnej.” *Kwartalnik Historyczny*, LXX. 1963, 675–690. 1.

²³⁰ Z. Bauman ismertetése Kula, W.: *Teoria ekonomiczna feudalizmu* című könyvéről: *Studia Socjologiczne*, 1963, 3(10), 219–228. 1.

²³¹ Lévi-Strauss, C.: *Leçon inaugurale au Collège de France*. Paris, 1960, 35–36. 1.

A borító- és kötéstervezés Urai Erika munkája

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

84/1883 Franklin Nyomda, Budapest, 1985

Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

Felelős szerkesztő: Szapor Judit

Műszaki vezető: Tóbi Attila

Műszaki szerkesztő: Végh Judit

Megjelent 12,35 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601-59 és 5602-55 szabvány szerint